

श्रीमद्‌ध्यात्मरामायणान्तर्गता

श्री रा म गी ता

(अन्वयार्थ, विवरण, उपनिषदाधार इत्यादिकांसह)

卐

卐

म. ग्रं. सं. ठगें

विषय काव्य
सं. क्र. १७९७

साई

REFBK-0015553

किंमत चार रुपये

एकमेव विक्रेते - बलवंत पुस्तक भांडार, मुंबई ४

२७१९९९

२७१९

२७१९९९

प्रकाशक :

सी. गो. सरदेसाई

३१११ ताराबाई पथ

कोल्हापूर

सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

नोव्हेंबर १९६६

मुद्रक :

शि. गो. भावे

नागरिक छापखाना

२३० न्यंकटपुरा, सातारा

लेखकाचे पारमार्थिक विद्यागुरु
ब्रह्मीभूत श्रीसमर्थ काका पुराणिक
यांच्या स्मृतीस

र. गो. सरदेसाई यांचे साहित्य

प्रसिद्ध

स्वाति — कथासंग्रह

चित्रा — कथासंग्रह

महाश्वेता — कथासंग्रह

कागदी विमाने — लघुनिबंध

चलती नाणी — लघुनिबंध

सुरसुरी — विनोदी लेख

हिंदी क्रिकेट — क्रीडाग्रंथ

ऑलिम्पिक सामने — क्रीडाग्रंथ

आमचा संसार — साहित्यटीका (दुसरी आवृत्ती)

आगामी

खेळांच्या जन्मकथा

हास्य-मंत्री

पंच आणि पंचकथा

असे खेळ : असे खेळाडू

प्रकाशकांचें निवेदन

आमचे वडील तीर्थरूप गोविंद सखाराम सरदेसाई (मावळंकर) यांना वाचनाचा नाद फार होता. मराठी, संस्कृत, इंग्रजी, फारशी नि गुजराती या भाषा त्यांना उत्तम अवगत होत्या आणि या भाषांमधील चांगल्या पुस्तकांचा त्यांचा स्वतःचा खाजगी संग्रह खूपच मोठा होता. सगळीं पुस्तके अतिशय व्यवस्थित लावून ठेवलेलीं असत. ती एक चांगलीशी लायब्ररीच वाटे. या वाचनाच्या नादाला चिकित्सक टीकादृष्टीची नि व्यासंगी वृत्तीची जोड मिळालेली असल्यामुळे वाचलेल्या ग्रंथांतून टीका-टिपणी काढण्याचा त्यांचा उद्योग सुरू असे. ललित वाङ्मयाचीं हि जीं पुस्तके त्यांच्या वाचनांत येत त्यासंबंधींचें आपलें मत नोंदून ठेवण्याचा त्यांना छंद असे.

नोकरीचा काळ संपल्यानंतरचें सारें जीवन त्यांनी या विद्याव्यासंगांतच वेचलें. अध्यात्माकडे त्यांचा ओढा प्रथमपासूनच असल्यामुळे वृद्धापकाळीं ज्ञानेश्वरी, गीता, तत्त्वज्ञान या विषयांकडे त्यांनी अधिक लक्ष दिलें. 'ज्ञानेश्वरी'चा अभ्यास त्यांनी अतिशय जागरूकतेनें केलेला असून कांहीं अध्यायांवर त्यांनी टीका-टिपणी व निरूपणहि लिहून ठेवलेलें आहे. हा सारा उद्योग त्यांनी केवळ वैयक्तिक आवडीसाठीच केलेला असल्यामुळे या उद्योगाला ग्रंथाचे स्वरूप नाही. त्यामुळे त्याचें प्रसिद्धीकरण शक्य होत नाही ही खेदाची गोष्ट आहे.

'श्रीरामगीता' हें प्रस्तुत लेखनही याच त्यांच्या व्यासंगी वृत्तीच्या नि टीका-टिपण्या ठेवण्याच्या संवयीतून तयार झालेलें आहे. या उद्योगाला पुस्तकरूपानें प्रसिद्धि मिळावी हा त्यांच्या मनांत मुळीच हेतु नव्हता. पण हस्त-लिखित वाचून पाहिल्यावर तें ग्रंथगत करण्यायोग्य असल्याचा अभिप्राय संस्कृत साहित्याचे प्रगाढ पंडित वेदशास्त्रसंपन्न बाळाचार्य माधवाचार्य खुपेरकर यांनी प्रगट केल्यामुळेच आम्ही या प्रकाशनाच्या उद्योगाला लागलों. 'श्रीराम-गीता' श्रीसमर्थ काका पुराणिक यांच्या सांप्रदायिकांमध्ये अभ्यासिली जाते म्हणूनहि या प्रकारच्या पुस्तकाची उपयुक्तता आहेच.

‘श्रीरामगीता’ हा विषय आमचा नव्हे म्हणूनच वडिलांच्या हस्तलिखिताच्या संपादनाची जबाबदारी स्वीकारण्याची आम्ही वे. शा. सं. खुपेकर शास्त्री यांनाच विनंती केली. आमच्या जनक घराण्याप्रमाणेच आमच्या मातुल घराण्याशीही शास्त्रीबुवांचे दोन तीन पिढ्यांचे कौटुंबिक स्नेहसंबंध असल्यामुळे शास्त्रीबुवांनी आमची विनंती मान्य केली. आमच्या वडिलांचे ते अंतेवासीही होते; त्यामुळे त्यांना वडिलांच्या यासंबंधाच्या उद्योगाची व विचारांची प्रत्यक्ष कल्पना होती. म्हणूनच, वृद्धापकाळींही त्यांनी ह्या पुस्तकाच्या संपादनाची संपूर्ण जबाबदारी स्वीकारून ती उत्तम प्रकारे पार पाडली. पुस्तकाला विद्वत्तापूर्ण प्रस्तावना आणि आमच्या वडिलांचा त्रोटक जीवनलेखहि त्यांनी लिहून दिला. त्यांच्या या अमोठ साह्यावांचून हे पुस्तक प्रकाशांत येऊच शकलें नसतें. शास्त्रीबुवांचा आमच्यावर वडिलांसारखा लोभ असल्यामुळे त्यांनी या कामामध्ये अतिशय कष्ट घेतले. त्यांचें हें ऋण आम्ही कधीच फेडूं शकणार नाहीं.

पुस्तकप्रकाशनाचा आमचा हा पहिलाच प्रयत्न. वडिलांची स्मृति साहित्यांत रहावी एवढ्याच हेतूनें आम्ही हें साहस हातीं घेतलें. प्रकाशनाचा काडीनात्रहि अनुभव नसतां त्यासंबंधीचे सारें मार्गदर्शन व साहाय्य मुंबईच्या, ‘बलवंत पुस्तक भांडार’ या, प्रकाशन व ग्रंथविक्रेत्या संस्थेचे मालक श्री. व्यंकट विष्णु ऊर्फ अण्णासाहेब परचुरे यांनी स्नेहभावाने केले. सातारच्या ‘नगरिक’ छापखान्याचे भागीदार श्री. शि. गो. भावे यांचा संबंधहि त्यांनीच जुळवून दिला. श्री. भावे स्वतः उत्तम साहित्यटीकाकार असल्याने त्यांनी या पुस्तकाच्या छपाईमध्ये आपुलकीनें लक्ष घालून पुस्तकाची शोभा व उच्युक्तता वाढविण्याची कामगिरी केलेली आहे. श्री. परचुरे व श्री. भावे यांच्या सहकार्याबिंदुल आम्ही त्यांचे फार आभारी आहोत.

वडिलांच्या मूळ हस्तलिखिताची सुबक मुद्रणप्रत करण्याचें काम आमचा भाचा चि. शरद द्रविड यानें केलें त्याचेहि आम्ही आभारी आहोत.

३१११ ताराबाई पथ
कोल्हापूर
दि १३ नोव्हेंबर १९६६

र. गो. सरदेसाई
सी. गो. सरदेसाई

गोविंद मुखाराम सरदेसाई
मावलंकर, कोल्हापूर

जन्म

दि. १० मार्च १८६८

मृत्यु

दि. १३ नोव्हेंबर १९५०

लेखकाचे मराठी हस्ताक्षर (आणि हौस)

माहीं ईश्वर चिंतनांत रमलों, प्यालों न धर्मोमृत
झालों बंधुजना बळें विसरुनी स्वार्थीं सदा मीं रत ।
देशान्चे हितशात्रु ना निबटिळे नाहीं अरी दुर्मद
स्वामा काळ भुईस भार नुसता मीं होय विंदास्पद ॥१॥

ता० १२-५-२१

कोल्हापूर .

गो.स. सरदेसाई

मातेसम परदारा, परधन मातीसमान ज्या आहे ।
भूतें सकळ स्वसम चि, जेळे सर्वां, परंतु तो पाहे ॥३॥

14th Sept 1922.

G. Desai

गेल्यां तो काळ जेव्हां अवगणित असो कल्पवृक्षां मदानें ।
पिं ^{जो भुव} अंजीर, ^{आंबे} ~~आंबे~~ कितिक तुडाविकीं जातयतां पदानें ॥
त्या काळें पाठ आतां जडुं फिरविकी वाटतें उंबराळ ।
भायें काधीं शरी तें बहुमतचि अमहां, पोंचलों या थराळा ॥

Kolhapur. 2nd June 1923.

G. Desai

संस्कृत सुभाषितांचा अनुवाद

बंधनें, जोर असंख्य जगात ।

प्रेमबंधन करे दृष्ट लात ॥

नातरी भ्रमर लोकूड फोडी ।

को न ती कमलबधम, ताडी ॥१॥

26-6-23
Kshapur

Sardesai

Kshapur.

13th August 1923

Trans. of यांचिंतयामि, —

जीवें चिंतन मीं सदा करितसें ती ना विचारी मला ।

ती इच्छी नर अन्य तो दुसरिच्या नादा असें उगला ॥

ही अन्या मज भाळी; ठरविते तात्पर्य हे कीं कथा ।

त्या स्त्रीला, इजला, नरास, मजला, धिःकार या मन्मथा ॥

Kshapur.

13th August 1923

Sardesai

पुत्र, मित्र, वा बंधु, जनक, वा साक्षात्कृत ही हात ।

शत्रुलें नागतां तयांना काटावें हें उचित ॥

सुभेच्छुतें ऐसें । भारतकर्ता सांगतसें ॥१॥

18-12-1923

S. S. Sardesai.

प्रस्तावना

धर्मार्थकाममोक्षानाम् । यस्मै कोऽपि न विद्यते
अजागलस्तनस्यैव । तस्य जन्म निरर्थकम् ॥

धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या चार पुरुषार्थोपैकी एकाही पुरुषार्थाची प्राप्ति ज्यास झाली नाही त्या मनुष्याचा जन्म अजागलस्तनाप्रमाणे व्यर्थ होय. ' धर्मात् अर्थश्च कामश्च स च कस्मात् न सेव्यते. ' धर्मापासून अर्थ आणि काम यांची प्राप्ती होत असतां या धर्माचे आचरण कां करीत नाही ? सर्व ऐहिक, पारलौकिक आणि पारमार्थिक सौख्याची प्राप्ती धर्माचरणापासून होत असते असा सर्व संत, महंत, महर्षि यांचा अनुभव आहे. अशा या धर्माचे वेदशास्त्रादिकांनीं दोन विभाग कल्पिले आहेत पहिल्यास प्रवृत्तिलक्षण धर्म असें नांव असून दुसऱ्यास निवृत्तिलक्षण असें म्हणतात. प्रवृत्तिलक्षण धर्मापासून म्हणजे श्रौतस्मार्त कर्मानुष्ठानापासून, ते यथासांग घडले तर, ऐहिक व पारलौकिक सुखाची प्राप्ति होते. ऐहिक व पारलौकिक अशा सर्व सुखांचा उपभोग घेऊन तीं नश्वर आहेत, अशी निश्चिती झाल्यानंतर मनुष्य वैराग्यसंपन्न होऊन निष्काम अंतःकरणाने परमात्म तत्त्वाचा शोध व बोध घेण्यास अधिकारसंपन्न होतो. असा अधिकार प्राप्त झाल्यानंतर परमात्म तत्त्वाचा साक्षात्कार होण्यासाठी तो मनुष्य प्रयत्नाला लागतो. असे प्रयत्न चालू असतां त्यास परमात्मतत्त्वसाक्षात्काराला उपयोगी पडणारे असे वैदिक धर्मांमध्ये जे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत त्यांमध्ये ब्रह्मसूत्रं, दशोपनिषदं व भगवद्गीता असे तीन ग्रंथ प्रामुख्याने अभ्यासिले जातात. या तीन ग्रंथांस प्रस्थानत्रय असें दुसरेंही एक सार्थे नांव आहे.

या प्रस्थानत्रयांत जी गीता समाविष्ट केली आहे ती महाभारतांतील भीष्मपर्वातर्गत श्री. भगवान् कृष्णाने अर्जुनास उपदेशिलेली अशी आहे. या गीताशास्त्राने अर्जुनाचा मोह दूर करून त्याला सन्मार्गास लावले—कार्यप्रवण केले. अशाच प्रकारच्या वैदिक धर्मीयांच्या इतिहासपुराणांमध्ये अनेक प्रकारच्या

गीता प्रसंगविशेषानें त्या त्या महनीय पुरुषांनीं आपल्या शिष्यांना उपदेश म्हणून सांगितलेल्या प्रसिद्ध आहेत. श्रीमद्भागवतांत श्रुतिगीता, कपिलगीता, म्हणून जशा प्रसिद्ध आहेत, तशाच महाभारतांत धर्मव्याधगीता, हंसगीता, वगैरे प्रसिद्ध आहेत. गणेशपुराणांत गणेशगीता, स्फंदपुराणांत, शिवपुराणांत ब्रह्मगीता, अनुगीता, इत्यादि गीता अनेकच इतिहास-पुराणांत लिहिलेल्या आढळून येतात. आम्हांस प्रस्तुत प्रसंगानें इतर गीतांचा विचार कर्तव्य नसून श्रीरामगीतेचाच येथें विशेष विचार करावयाचा आहे.

श्रीरामगीता, वशिष्ठोक्त तत्त्वसारायणम् या ग्रंथांत प्रसिद्ध असून ती सहस्र श्लोकात्मक अशी आहे, तिचाहि या ठिकाणीं आम्हांस विचार करावयाचा नसून अध्यात्मरामायणांतील ६२ श्लोकात्मक रामगीतेचा विशेष या ठिकाणीं आम्हांस अधिक सांगायचा आहे. प्रस्तुत रामगीता ही अध्यात्म-रामायणांतील असल्यानें यानव्यें मूळ ग्रंथाच्या अनुरोधानें केवळ अध्यात्म-विचार हाच प्रामुख्यानें चर्चिला आहे. रामायण हा ग्रंथ जरी रामचरित्रात्मक असावयास पाहिजे तथापि आदि कवि वाल्मीकि महर्षींनीं तो तसा लिहिल्यानें यामध्यें केवळ इतिहास या नात्यानें श्रीरामकथा वर्णिलेली नाही. अध्यात्म-रामायण या नांवाला साजेल असाच अध्यात्म विषय अनेक स्थळीं विशेषत्वानें वर्णिला आहे. या रामायणाचे प्रणेते अष्टादशपुराणकर्ते व्यासमुनी हे आहेत. अध्यात्मरामायण हें व्यास महर्षींचें आहे कीं नाहीं याविषयीं जुन्या कालापासून विद्वानांमध्ये मतभेदाचा विषय आहे. तथापि त्या चर्चेत पडण्याचें हें स्थळ नाहीं. आज बऱ्याच कालापासून यांतील अध्यात्म विषयामुळे या ग्रंथाला आलेलें महत्त्व व सांप्रदायिकत्व हेंच सर्वत्र विचारांत घेतलें जातें. कर्तव्या-कर्तव्यविषयीं मूढ बनलेल्या अर्जुनास यथार्थ ज्ञानाचा उपदेश करून भगवंतांनीं ज्याप्रमाणें कर्तव्यप्रवण केलें त्याचप्रमाणें मर्यादापुरुषोत्तम श्री रामचंद्रांनीं लक्ष्मणाच्या प्रश्नाला थोडक्यांत ६२ श्लोकांमध्ये उत्तरें देऊन ज्ञानवान बनविलें आहे. श्री रामचंद्रांनीं हि लक्ष्मणाला केलेला हा उपदेश स्वतःच्या कल्पनेंतून केला नसून श्री आदिनाथ शंकरांनीं आपल्या अर्धांगीला केलेल्या तत्त्वज्ञानो-पदेशाचाच हा अनुवाद आहे. तत्त्वज्ञानाचे जे दोन प्रवाह अनादि कालापासून या भारतवर्षांत प्रचलित झाले आहेत त्यांपैकीं आदिनाथ शंकरांपासून एक

तत्त्वज्ञानाचा प्रवाह चालत आला आहे व दुसरा आदिनारायण भगवान् विष्णु यांच्यापासून चालत आला आहे. हे दोन तत्त्वज्ञानाचे सांप्रदाय भिन्न भिन्न रीतींनी प्रचारांत आले असून त्यांतील पहिल्या सांप्रदायास नाथ सांप्रदाय किंवा शैव सांप्रदाय असें म्हणतात. दुसरा जो आदिनारायणापासून प्रचलित झालेला प्रवाह आहे त्यास वैष्णव सांप्रदाय असें म्हणतात. हे दोन्हीही सांप्रदाय उपास्य दैवतें शिव वा विष्णु यांना अनुलक्षून नाहींत. हे प्रवर्तकांच्या नांवांवरून प्रचलित झाले आहेत, इकडे वाचकांनी विशेष लक्ष द्यावें. या दोन्ही सांप्रदायांतील साम्य-वैषम्य पाहणें हें अत्यंत मनोरंजक असलें तथापि प्रस्तुत प्रसंगी तें उचित होणारें नसल्यानें त्याविषयींचा विचार वाचकांनीं अन्यत्र पहावा.

अध्यात्म ज्ञान किंवा वेदान्त हा शब्द उच्चारला कीं, त्या शब्दाच्या अनेक अर्थींमध्ये अनेक मतमतांतरांचा समावेश असल्यामुळें प्रस्तुत अध्यात्मरामायणां-तील या रामगीतेमध्ये कोणत्या मताचा किंवा सिद्धांताचा समावेश केला आहे हा प्रश्न अभ्यासकापुढे उभा राहतो. या प्रश्नाचें उत्तर एका वाक्यांतच द्यावयाचें झालें तर तें संस्कृत वाक्य असें आहे: 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः' ब्रह्म हें एकच तत्त्व सत्य असून जगत् म्हणून दिसणारा द्वितीय पदार्थ हा केवळ आभासमय असल्यानें मिथ्या होय. जीव असें आपण ज्याला म्हणतो तो तत्त्वतः परब्रह्माहून अन्य पदार्थ नसून तो साक्षात् ब्रह्मच आहे. मायावादी अद्वैत सांप्रदायाचा हा सिद्धांत असून याच सिद्धांताचें सांगोपांग विवेचन या रामगीतेत अत्यंत मार्मिकपणें केलें असल्याचें दिसून येतें. सच्चिदानंद परमात्मा हाच एक वास्तव तत्त्व आहे, अन्य सर्वत्र दिसणारा हा विश्वाचा पसारा मृगजळाप्रमाणें केवळ भासमान होणारा असल्यानें याला कोणत्याहि प्रकारें वास्तविकता नाहीं, हें वरील वाक्याचें तात्पर्य जरी असलें तथापि आज प्रत्यक्ष सर्वांना येत असलेला अनुभव मात्र याहून निराळा आहे. प्रत्यक्ष येणारा हा अनुभव टाकून देऊन केवळ वरील वाक्यांतील एक ब्रह्माचें सार्वत्रिक व्याप्तीचें स्वरूप आम्ही कसें मान्य करावें असा प्रश्न सामान्य मनुष्यापुढेंहि सहज नित्य उभा राहतो. या प्रश्नाचें उत्तर देण्यासाठीं या गीतेत अनेक तऱ्हांनीं सप्रमाण विवेचन केलें आहे.

प्रत्यक्ष येणारा अनुभव आणि शास्त्रवचन यांमध्ये विरोध आला असतां

कोणाचा स्वीकार करावा याविषयीं शास्त्रकारांनीं असा निर्णय दिला आहे कीं, ' तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ' कार्य कोणतें किंवा ग्राह्य कोणतें व अकार्य कोणतें व त्याज्य कोणतें याविषयीं शास्त्रच प्रमाण मानावयास पाहिजे असा वैदिक धर्माचा दंडक आहे. असा दंडक प्राचीन ऋषिमुनींनीं व्यवहारांत अनेक प्रकारचे अनुभव अत्यंत सूक्ष्म बुद्धीनें घेऊन, जागतिक शक्तीच्या निर्णयाविषयीं मानवी बुद्धि अतिशय दुर्बल आहे, करिता तिच्यावर अवलंबून वेतलेला निर्णय सदोषच होईल असें ठामपणें ठरविलें आहे. अशा परिस्थितींत शास्त्रानें सूचित केलेल्या सर्वव्यापी सच्चिदानंदात्मक परमात्म्याचा आपणाला बोध न होता जगांतील अनंत पदार्थांचा जो नित्य अनुभव येतो तो शास्त्रविरुद्ध असल्यानें तो असा कां येतो याचेंच विवरण वेदान्त शास्त्रानें प्रथमतः केलें आहे. शास्त्र असें सांगतें कीं, पारमार्थिक सत्य तत्त्व एकच असतां हा जो भिन्नभिन्न पदार्थांच्या रूपानें आपणास जगाचा अनुभव येतो तो पदार्थ नसून मृगजळाप्रमाणें किंवा दोरींतील सर्पाभासाप्रमाणें विपरीत अतएव भ्रमात्मकच आहे. वस्तु एक असतां ती अन्यथा विपरीत जी दिसते यास कारण आपल्या इंद्रियदोषानें उत्पन्न झालेलें अज्ञान होय. याच अज्ञानास वेदान्त शास्त्रांत ' अविद्या ' किंवा ' माया ' असें म्हणतात. ही माया अनिर्वचनीय आहे. हिच्या दोन शक्ती असून त्यांपैकीं एकीला आवरण शक्ति असें नांव असून दुसऱ्या शक्तीचें विक्षेप शक्ति असें अभिधान आहे ही मायाशक्ति सच्चिदानंद शुद्ध ब्रह्मावर प्रथम आपलें आवरण घालून नंतर त्यावरच या दृश्य सर्व विश्वाची उभारणी करते. अर्थात् हें सर्व दृश्य जें आपणास भिन्नभिन्न स्वरूपानें भासत असतें तो सर्व या मायेचाच खेळ आहे. करिता या मायेला निरस्त केल्याशिवाय सच्चिदानंद परब्रह्म स्वरूपाचा आपणाला बोध होणार नाही. आणि असा परमात्म्याचा बोध झाल्याशिवाय जीवाला सुखदुःखात्मक अशा या संसारांतून मुक्त होता येणार नाही. मायावादी अद्वैत वेदान्ताचा हा सिद्धांतच आहे कीं, कैवल्य म्हणजे मोक्ष हा ज्ञानानेंच प्राप्त होतो. (ज्ञानादेव तु कैवल्यम्) अर्थात् हें ज्ञान मिळविण्यासाठीं अनंत भोगवासनांनीं गुरफटलेल्या जीवाला प्रथम चित्तशुद्धीसाठीं श्रौतस्मार्त कर्में आपआपल्या वर्णा-प्रमाणें करावयास पाहिजेत प्रारंभीं सकाम अर्शीं अनेक शास्त्रविहित कर्में

करून त्यांचीं फलें भोगून त्यानंतर त्या फलोभोगापासून विटलेला मनुष्य सच्चिदानंद, निराकार निर्गुण, निर्धर्मक, निरवयव, निरंश, शुद्ध, मुक्त, सिद्ध, अविनाशी, अशा परमात्म्याचा साक्षात्कार योगाभ्यासानें करून घेण्यास पात्र होतो. मोठमोठे शास्त्रविहित याग वगैरेंनीं मिळणारें फल कितीहि प्रारंभीं आकर्षक वाटलें, तथापि तें चिरकालिक टिकणारें नसल्यानें फलभोगकालींसुद्धां तें केव्हां संपेल अशी एक मनांत धास्ती राहिलेली असते. यामुळें सत्कर्मांचीं फळेंसुद्धां विनाशी असल्यानें जीवाची निर्भेळ आणि अविनाशी सुखाची आशा पुरी होत नाहीं. अविनाशी सुखाची आशा परमेश्वरी साक्षात्कारानेंच पुरी होणारी आहे. हा साक्षात्कार उपनिषदादि वेदान्तग्रंथश्रवणानें, त्या श्रवणानंतर त्यांत वर्णिलेल्या परमात्म स्वरूपाच्या निरनिराळ्या उपपत्तींच्या केलेल्या मननानें आणि अशा अखंड उपपत्तीनें केलेल्या मननानें येणाऱ्या स्वानुभावाचें सतत अनुसंधान झालें म्हणजे जीवाची द्वैतभावना नष्ट होऊन तो जीवभावालाहि विसरून साक्षात् ब्राह्मी स्थितीला जाऊन पोचतो. 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मंतव्यः, निदिध्यासितव्यः' या श्रुतीनें हाच अभिप्राय व्यक्त केला आहे. मायावादी अद्वैताचा हा सिद्धांत निरनिराळ्या उपपत्तींनीं रामगीतेमध्ये चर्चितलेला असून तो ६२ श्लोकांमध्ये फार मार्मिकपणें दाखविला आहे. आम्ही स्थूल मानानें या सिद्धांताचें जें स्वरूप आतांपर्यंत दाखविलें, तें वाचकांनीं घ्यानीं धरून या गीतेतील निरनिराळ्या श्लोकांतून निर्माण केलेल्या शंकोपशंकांचीं उत्तरें स्वतः गीताकारांनींच कशी दिलीं आहेत हें पाहावें.

श्रीरामगीतेची आजवर मराठींत अनेक भाषांतरें झालीं आहेत. असें असतां या नवीन भाषांतराचें प्रकाशन करण्याची काय आवश्यकता होती हें येथें आम्हांस वाचकांस सांगावयाचें आहे. या रामगीतेचें हें शब्दशः केवळ भाषांतर नसून यामध्ये प्रत्येक श्लोकांतील प्रत्येक शब्द अन्वयक्रमानें घेऊन त्या त्या विशिष्ट शब्दांचा बोध होण्यासाठी त्या अर्थाचे इंग्रजी शब्द इत्यादि देऊन शेवटीं समग्र वाक्यार्थ सरळ, साध्या व सोप्या भाषेमध्ये अन्वयानुसारच दिला आहे. ठिकठिकाणीं मूळ श्लोकांतील अर्थाचा परिपोष करणारीं उपनिषदादि वेदग्रंथ, पुराणग्रंथ, पंचदशी इत्यादि वेदान्तग्रंथ यांतील अवतरणें, दिलीं आहेत. वाचकांस या रामगीतेतील सिद्धांताचें स्वरूप सोपपत्तिक व सप्रमाण

कसें समजेल याकडे विशेष अवधान ठेवलें आहे. कोठेंकोठें उगलब्ध संस्कृत टीकाकारांनीं केलेल्या अर्थाशीं मतभेदहि दाखविला आहे. तथापि तो मतभेद या ग्रंथांतील प्रतिपाद्य सिद्धांताला कोठेंहि बाध आणणारा नाहीं. अभ्यासकांना ही गोष्ट त्या त्या ठिकाणीं प्रत्ययाला येईलच. या रामगीतेचे प्रस्तुत विवरणकर्ते हे या सांप्रदायाचे असल्यानें त्यांनीं केवळ आपल्या उपास्याच्या भावभक्तीनें व स्वात्मसुखार्थं हें विवरण केलें आहे. तें ग्रंथकार म्हणून मिरवावें या दृष्टीनें नसल्यानें वाचकांनीं व अभ्यासकांनींही त्याच भावनेनें या विवरणाकडे पहावें. ज्या पूज्य भावानें लेखकांनीं ही आपल्या उपास्य दैवताची वाङ्मयसेवा केली त्या या सेवेनें श्रीरामचंद्रप्रभु प्रसन्न होऊन आपल्या या सेवकास शांतिसुख देवोत अशी अत्यंत विनम्र प्रार्थना त्या प्रभुचरणकमलीं करून मी या ग्रंथाचे विवरणकर्ते दादासाहेब सरदेसाई यांनीं मजवर अनेक प्रसंगांनीं दाखविलेल्या वासल्यऋणाचें स्मरण ठेवून ही स्वल्प प्रस्तावना पुरी करतो.

कोल्हापूर

ता. १८-९-६६

बाळाचार्य खुपेरकर

ती. गोविंद सखाराम तथा दादासाहेब सरदेसाई, मावळकर

यांचा अल्प परिचय

प्रस्तुत रामगीतेचे विवरणकार ती. गोविंदराव सरदेसाई यांचा स्वल्प परिचय येश्चे देणे आम्हास आवश्यक वाटते.

ती. गोविंद सखाराम तथा दादासाहेब सरदेसाई यांचा जन्म फाल्गुन कृष्ण द्वितीया सोमवार म्हणजे ता. १० मार्च १८६८ रोजीं झाला. त्यांचें प्राथमिक शिक्षण कोल्हापुरांत झालें. माध्यमिक शिक्षण कोल्हापुरांतील राजाराम हाय-स्कूलमध्ये व पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलमधून झालें. तेथून मॅट्रिक झाल्यावर ते फर्ग्युसन कॉलेजांत उच्च शिक्षणासाठीं दाखल झाले. इंटरमध्ये असतांनाच कांहीं कौटुंबिक अडचणीमुळे कॉलेज शिक्षण मधेंच सोडून त्यांना कोल्हापुरास परत यावें लागलें. हायस्कूल व कॉलेज या दोन्हीहि संस्थांत त्यांना श्री. वाखारकर, प्रि. वामन शिवराम आपटे, प्रि. गोळे, लो. टिळक, भारतसेवक गोपाळ कृष्ण गोखले, प्रि. गोपाळराव आगरकर इत्यादि तत्कालीन महाराष्ट्रांत आपल्या निःस्वार्थी वृत्तीनें, विद्वत्तेनें आणि निरलस देशसेवेनें गाजलेले थोर, नामवंत शिक्षक लाभले. या थोर शिक्षकांचा निःस्वार्थीपणा, प्रामाणिकपणा, बुद्धिमत्ता आणि थोर चारित्र्य इत्यादि गुणांचा दादांच्या मनावर उत्तम ठसा उमटून त्यांच्या पुढील सर्व आयुष्याला अनुकरणीय वळण लागलें. विशेषतः संस्कृत, मराठी व इंग्रजी या भाषांचें जें मूलगामी अध्ययन दादांच्या हातून झालें त्याचा उगम उपरिनिर्दिष्ट शिक्षण पद्धतींतच आहे. विद्यार्थिदशेंत त्यांच्या सहाध्यायी वर्गांत प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय चित्रकार रावब. धुरंधर, सांगलीचे नामांकित कायदे-पंडित श्री. गणपतराव अभ्यंकर, वामनराव माईणकर, रावब. कोल्हटकर, 'केसरी'चे संपादक श्री. ज. स. करंदीकर, कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे, बॅ. कृष्णराव आजरेकर, तात्यासाहेब व बापूसाहेब श्रीखंडे, केशवराव देवल, बापूसाहेब सरदेसाई, गणपतराव मोडक इत्यादि पुढें महाराष्ट्रांत विविध क्षेत्रांत

तेरा

नामवंत झालेली मंडळी होती. यांच्याहि सहवासाचा दादांच्या भावी आयुष्यावर पुष्कळच अनुकूल परिणाम झाल्याचें दिसून येत असे.

शिक्षण मंत्रांचे थांबवून कोल्हापुरास परत आल्यानंतर काय कारण घडलें असेल तें असो, एकदोन वर्षे राजापूरच्या इंग्रजी शाळेंत शिक्षक म्हणून दादांना जावें लागलें. तेथें अधिक काल त्यांना रहावयास मिळालें असतें तर त्यांच्या उत्साहाला अनुकूल वातावरण मिळून राजापूर येथील शाळेची मनासारखी प्रगती त्यांना करता आली असती. परंतु दादांनी चिंतिलेलें कार्य सफल होण्यास ईश्वरी योजनेचा विरोध असल्यानें अनिच्छेनें राजापूर सोडून त्यांना पुन्हा कोल्हापुरास येणें भाग पडलें. दादा वडील घराण्यांत दत्तक गेले होते. त्या घराण्यांतील जमिनीची संस्थानी नोकरी, वरिष्ठ अधिकार्यांनीं बदली घेण्याचें नाकारल्यानें, स्वतःच कोल्हापुरीं येऊन त्यांना मुकाट्यानें अगतिक होऊन पत्करावी लागली. राजापुरास गेल्यामुळें शिकविण्याची हौस पुरी करण्यास अवसर मिळाला. दादांना विद्यार्थ्यांना शिकविण्याची मनापासून हौस. ते खरे रमत एक वाचनांत आणि दुसरे शिकविण्यांत. आपल्या घरीं विद्यार्थ्यांना ते मोफत राहावयास जागा देत व त्यांचा अभ्यास करवून घेत. कांहीं कांहीं वेळा १०, १५ विद्यार्थी त्यांच्या घरीं रहात व विद्यार्जन करीत. ही प्रथा त्यांनीं आमरण चालविली; त्यांचे अनेक विद्यार्थी आज विविध क्षेत्रांत नामवंत झालेले आहेत. त्यांची शिकविण्याची हातोटी रंजक आणि सुगम असे. भाषेप्रमाणें गणितहि ते उत्तम शिकवीत हा त्यांचा विशेष होय.

मामलेदार कचेरींतील कारकुनापासून वाढत वाढत दादा हुजूर कचेरींत छत्रपति शाहू महाराजांचे पर्सनल क्लर्क या हुद्यापर्यंत चढले. अगदी लहान नोकरीपासून क्रमानें ते वाढत गेल्यानें सर्व संस्थानी मुलकी व दिवाणी कायद्यांचें ज्ञान बारीकसारीक तपशीलासह नकळत त्यांनीं संपादन केलें. शेवटच्या हुद्याला पोचेंपर्यंत अनेक लहान मोठीं कामें त्यांच्या हातून झालीं. ती त्यांनीं अत्यंत दक्षतेनें, निर्लोभ वृत्तीनें, प्रामाणिकपणें आणि विशेषतः संस्थानच्या उत्कर्षाच्या दृष्टीनें पूर्ण कायदेशीर रीतीनें केल्यामुळें 'संस्थानचे जुने आणि नेकीनें वागणारे हितचिंतक' अशी यांची कीर्ति छत्रपतींच्या कानीं जाऊन त्यांनीं दादांना आपल्या कचेरींत आपल्या जवळचे सल्लागार म्हणून ठेवून घेतलें.

हुजूर कचेरींत गेल्यावर दादांनीं महाराजांचा एवढा विश्वास संपादन केला कीं, संस्थानांतील निरनिराळ्या खात्यांचीं जीं कामें महाराजांच्या निर्णयासाठीं येत, त्यांवर सरदेसाई यांचा अभिप्राय व सही पाहिल्याशिवाय महाराज निर्णय देत नसत. निरनिराळ्या कामांमध्ये निर्णय देतांना संस्थानी कायद्यांचा सूक्ष्म अभ्यास करून व संस्थानच्या हिताहिताचा विचार करून निर्णय देणें हें अति परिश्रमाचें व अतिशय किचकट असें काम असे. करवीर संस्थानचे ब्रिटिश सरकारशीं झालेले अनेक तहनामे, व जागिरदार, इनामदार वगैरेशीं झालेले करारमदार इत्यादि कागदपत्रांचें परिशीलनहि आवश्यक असे. दादांनीं या कामीं फारच कष्ट घेऊन अभ्यास केला आणि कामांतील बारकावे शोधून काढून त्यांतील न्याय्य निर्णय, सविस्तर सुनावणी करून पटवून दिला. या कामीं छत्रपतींनीं अनेक प्रकारें दादांच्या निर्लोभ वृत्तीची, प्रामाणिकपणाची, बुद्धिमत्तेची आणि संस्थानच्या हितचिंतेची कसून परीक्षा घेतली आहे. या अनेक प्रसंगांत दादांनीं दाखविलेली न्यायनिष्ठता व निस्पृहता यांचें प्रत्यंतर महाराजांना अनेक वेळा आल्यानें आपला अत्यंत एकनिष्ठ नोकर अशी दादांच्याविषयीं महाराजांची खात्री झाली. कांहीं काळ या परीक्षेची झळ पोचून दादांना आर्थिक आपत्तींत काढावा लागला. तथापि या सत्त्वपरिक्षेत ते उतरले. त्यांचा शेवटचा काळ कुलदेवतेच्या कृपाप्रसादानें व सांप्रदायिक सदगुरूंच्या शुभाशीर्वादानें गत कालांतील सर्व आर्थिक आपत्तींची भरपाई होऊन निरपवाद रीतीनें सुखासमाधानांत गेला.

नोकरांतून मुक्त झाल्यावर वाचन व लेखन यांत त्यांचा काळ जात असे. फिरणें त्यांना मनापासून नकोच असे. त्यांनीं जो थोडाफार प्रवास केला तो मित्र व नातेवाईक यांच्या आग्रहामुळेंच. तथापि त्यांची प्रकृति पूर्ण निकोप असे. त्यांनीं अंथरूण धरलें आहे असें क्वचित् घडे. सोमवार ता. १३ नोव्हेंबर १९५० रोजीं सकाळीं ८॥ चे सुमारास त्यांना देवाज्ञा झाली. यापूर्वीं दोन दिवस त्यांच्या छातींत दुखत होतें. सोमवारीं सकाळीं त्यांनीं हात, तोंड धुऊन चहा घेतला व आतां निजतो, पांघरूण घाला, म्हणून ते निजले ते कायमचेच.

दादांचें सारें आयुष्य ग्रंथांच्या संगतींत गेलें. प्रस्तुत रामगीतेचें विवरण

लिहिण्याच्या कार्मीं त्यांची पात्रता किती होती याबद्दल येथें थोडें विवरण करणें आवश्यक वाटतें.

श्रीरामगीता हा ग्रंथ जरी ६२ श्लोकांचा अतिशय लहान असला तथापि तो अध्यात्म विषयाचा आहे. या परिमित श्लोकांतून अद्वैत वेदांताचे सर्व विषय अत्यंत थोड्या शब्दांत ग्रथित केले आहेत. तो ग्रंथ गहन तत्त्वज्ञानाचा असल्यानें समजणें आणि सुलभ भाषेंत सर्वांना ग्रहण होईल असें त्याचें विवरण करणें या गोष्टी चांगल्या अभ्यासी विद्वानांनाहि पार पाडणें अवघड आहे. पण ती गोष्ट पुरी करण्याची पात्रता मिळविण्याचा दादांनीं आपल्या विद्यार्थीं अवस्थेपासून प्रयत्न केला असावा असें त्यांच्या सहवासांत आल्यावर आम्हांस दिसून आलें.

दादांचा परिचय प्रथम १९०४ सालीं कोल्हापुरास प्लेग आल्याने आम्ही बाहेर झोपडींत रहावयास गेलों त्या वेळीं झाला. तेथे त्यांच्या झोपडीला लागून आमची झोपडी असे. मी त्या वेळीं कोल्हापूर येथील संस्कृत पाठशाळेंतील एक विद्यार्थी होतो. त्या वेळीं माझे संस्कृत व्याकरण व साहित्य या दोन शास्त्रांचें अध्ययन पुरें होत आलें होतें. माझ्या अभ्यासाचा विषय संस्कृत हाच मुख्यतः असल्यानें माझी संस्कृत ग्रंथ वाचण्याकडेच विशेष दृष्टि असे. मराठी प्राथमिक शिक्षण पुरें झाल्यानंतर मी संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाकडेच अधिक लक्ष दिलें. मराठी भाषा किंवा मराठी कवी यांच्या अध्ययनाकडे माझे त्या वेळीं फारसें लक्ष नव्हतें. परंतु बाहेर झोपडींत रहावयास गेल्यानंतर तेथें दादासाहेब यांचा माझा प्रथम परिचय झाला. रावसाहेब त्या वेळीं कोल्हापूर संस्थानच्या नोकरांत असल्यानें ते नित्य कामावर हजर होण्यासाठीं शहरांत येत असत. त्यांच्या गैरहजेरींत मी त्यांच्या संग्रहात असलेलीं अनेक मराठी व संस्कृत पुस्तकें त्यांना नकळत हाताळत असे. दादांच्या त्या संग्रहांत मुंबईस निर्णयसागरनें प्रसिद्ध केलेलें मराठी कवितेचें काव्यसंग्रह नावाचें मासिक पुस्तक नियमानें येत असे. मला मराठी कवितेची आवड या काव्यसंग्रहाच्या द्वाराच प्रथम उत्पन्न झाली.

मी जरी दादांना न विचारतां हीं पुस्तकें चाळीत होतों तथापि ती गोष्ट त्यांच्या चलाख बुद्धीला तेव्हांच समजून आली. आणि त्यांनीं चौकशी करून माझे हें गुपित चव्हाट्यावर आणलें. मला प्रथम या गोष्टीची फार भीति

वाटली पण पुढे त्या भीतीचें अभिनंदनांत रूपांतर होऊन दादांनीं मला मोरोपंतांच्या व अन्य मराठी कवींच्या काव्याचा अधिक अभ्यास करण्यास उत्तेजनच दिलें व आपल्या संग्रहाल्याचा मुक्त हस्तानें उपयोग करण्याची मला सर्व सत्ता दिली. पुढें प्लेग संकलानंतर आम्ही सर्वच शहरांत परत आलों. शहरांत परत आल्यानंतर मी वारंवार दादांच्या घरीं जाऊन त्यांच्या घरच्या संग्रहांतील अनेक गद्यपद्यात्मक वाङ्मयाचा मनमुराद उपभोग घेतला. संस्कृतांतील व्याकरण व साहित्य या विषयांच्या अभ्यासाच्या पूर्व तयारीने मोरोपंतांच्या काव्यांत माझा प्रवेश सहज होत आहे हें अनेक प्रसंगांनीं काव्यसंग्रहांतील दुर्बोध कवितांच्या अर्थनिर्णयविषयीं दादांशीं झालेल्या विचारविनिमयांत त्यांच्या नजरेला आलें. मलाहि यासारख्या अनेक प्रसंगांनीं दादांच्या ग्रंथाध्ययनाची, त्यांतील अर्थनिर्णयांच्या कामी उपयोगांत आणलेल्या सूक्ष्म चिकित्सेची विशेष दृष्टि प्रत्ययास आली. पुढें अनेक कवींचें ग्रंथवाचन त्यांच्यासह मीं एकत्र केलें. दादांचें मराठी भाषेप्रमाणे इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्व त्या वेळीं त्यांच्याशी झालेल्या चर्चेमध्ये माझ्या अनुभवास येई. मराठी कवींच्या पद्यांतील अर्थाला जुळणारीं अशीं अनेक समानार्थक अवतरणें इंग्रजी वाङ्मयातून सर्वत्र विखुरलेलीं त्यांनीं आम्हास त्या त्या वेळीं म्हणून दाखवावींत. या वेळीं मला असेंहि थोडे स्मरतें कीं, एकदां ते असें बोलून गेले कीं, इंग्रजी, संस्कृत आणि मराठी या तिन्हीहि भाषांतील समानार्थक वाक्यांचें एखादें उदाहरणांचें पुस्तक काढल्यास तें या भाषांच्या अभ्यासकारांना फार उपयोगी होईल. हा सर्व इतका विस्तार करण्याचें मुख्य कारण इतकेंच कीं, दादांचें मराठी, संस्कृत व इंग्रजी या तीनहि भाषांचें अध्ययन चागल्या निष्णात गुरुजनांचेकडून झालेलें असल्यानें या तीनहि भाषांतील शब्दार्थांच्या बारीकसारीक अर्थच्छटाहि शोधून पहाण्याची त्यांना विद्यार्थी अवस्थेपासूनच चटक लागली होती. कोणतेंहि वाक्य थोडक्यांत चटकदारपणें अर्थपूर्ण कसें करावें याकडे त्यांची नजर प्रथम वळत असे. मला असें स्मरतें कीं त्यांच्या सहवासांत असतांना कांहीं नामांकित लेखकांच्या लेखांतील वायफळ भोंगळपणा त्यांनी सोदाहरण दाखविलेला होता. नोकरींत असतांना त्यांचा पुष्कळसा वेळ जरी सरकारी कामातच जात असे तथापि फावल्या वेळीं रात्रीं वेरात्रींहि त्यांच्या आवडीच्या विषयाचा व्यासंग त्यांनी सतत चालू ठेवला होता. त्यांचा

वाचनाचा विशेष हा कीं, जो ग्रंथ ते वाचनास घेत त्या ग्रंथांतील बऱ्यावाईट विषयाची चर्चा ते स्वतंत्रपणे लेखनिविष्ट केल्याशिवाय रहात नसत. त्यांची आर्थिक परिस्थिति मोठी धनाढ्यतेची जरी नव्हती, तथापि ग्रंथ विकत घेण्याच्या कामीं ते कधींहि कचरत नसत. एवढच काय, स्वतः विकत घेतलेलें व ज्याचा अभ्यास करून टाचण टिपण लिहून काढलेलें आहे असें आपलें पुस्तक दुसऱ्यास दिल्यानें तें गहाळ वा खराब झाल्यास आपले सर्व श्रम फुकट जातील या भीतीनें इष्टमित्रास वाचण्यास पुस्तक देण्यासाठी ते त्या पुस्तकाची दुसरी एक प्रत विकत घेऊन संग्रहीं ठेवीत; यावरून त्यांच्या स्वभावाचा हा विशेष ध्यानात येतो कीं, स्वतः जसे आपण वाचनामुळे ज्ञानसंपन्न होतो तसेच आपल्या स्निग्ध जनांनींहि ज्ञानसंपन्न व्हावे. दादांच्या घरीं सात आठ हजारांवर मराठी, इंग्रजी, संस्कृत, ऊर्दू व गुजराथी ग्रंथ होते. रस्तारुंदींत त्यांच्या घराचा मोठा भाग रस्त्यात गेला. त्यामुळे कपाटें ठेवण्यासहि जागा अपुरी पडूं लागली. त्यांनीं कोल्हापुरांतील नगर वाचन मंदिर, विद्यापीठ, राजापूर हायस्कूल इत्यादि अनेक सस्थांना देणगीदाखल पुस्तकें दिलीं. अनेक दुर्मिळ ग्रंथ व नियतकालिकें त्यांच्या संग्रहीं होतीं. त्यामुळेच कलकत्याचे सुप्रसिद्ध इतिहाससंशोधक सर जदुनाथ सरकार हे मुद्दाम कोल्हापुरास त्यांच्याकडे येऊन राहिले होते. दादांचा ग्रंथसंग्रह हें विद्वान लोकांचें कोल्हापुरांतील आकर्षण होतें.

दादांच्या कोणत्याहि ग्रंथाच्या वाचनाची पद्धति कशी होती याची कल्पना बरील परिच्छेदांत केलेल्या उल्लेखावरून थोडीफार वाचकांस जशी येईल तशीच त्यांच्या ग्रंथसंग्रहाचीहि कल्पना येण्यास हरकत नाही. तथापि मुद्रित ग्रंथ संग्रहित करणें हा जसा त्यांना एक नाद होता त्याप्रमाणेंच निरनिराळ्या नियतकालिकांतून त्या त्या प्रसंगीं विविध विषयांवर प्रसिद्ध झालेले महत्त्वाचे लेख त्यांनीं कात्रणद्वारा संग्रहित केले होते. हा अनेक प्रकारचा संग्रह करण्यामध्ये केवळ वैयक्तिक स्वार्थाचीच दृष्टि त्यांनीं ठेवली नव्हती तर या संग्रहाचा उपयोग अनेकांनीं करावा असें मनापासून त्यांना वाटत असे. कोणीहि आत्सेष्ट सहज भेटावयास आला तरीहि त्यांनीं प्रकाशित झालेल्या निरनिराळ्या लेखांचें वर्णन करून ते ते लेख त्यांच्या नजरेस आणले आहेत. क्वचित् दुर्मिळ ग्रंथांच्या हस्तलिखित प्रतीहि करून त्या संग्रहीं ठेवण्यांत त्यांनीं फार परिश्रम घेतले आहेत. काहीं

महत्त्वाचे ग्रंथ प्रकाशित झालेले त्यांच्या पहाण्यांत आले व त्या ग्रंथांच्या लेखकानें व संपादकानें ग्रंथनिर्मितीच्या बाबतींत घेतलेले कष्ट व आर्थिक झीज ही ध्यानीं घेऊन तो ग्रंथ पसंत पडल्यास त्या ग्रंथलेखकास वा संपादकास कांहीं शेरकड्यांनीं दादांनीं आपणहून पारितोषिकें पाठविलीं आहेत. यावरून दादांची गुणग्राहकता किती औदार्याची होती हें समजून येईल.

दादा नित्य दैनंदिनी लिहीत असत. त्या दैनंदिनींत कौटुंबिक गोष्टींचा बराच उल्लेख जसा आढळतो तसाच स्वदेश, परदेश वगैरेंतील सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, औद्योगिक, राजकीय, ऐतिहासिक वगैरे ठळक गोष्टींचा निर्देश केलेला दिसून येतो. यामुळें तत्कालीन सर्व गोष्टींचा चित्रपट वाचकांच्या डोळ्यांपुढें उभा रहाण्यास हरकत नाहीं. या दैनंदिनींतील विशेष अशी एक गोष्ट आम्हास येथे नमूद करावी वाटते ती अशी कीं, जसा एखादा सावकार आपल्या कीर्दखतावणीचा आढावा प्रत्येक महिन्याला घेत रहातो त्याचप्रमाणें याहि दैनंदिनींतून प्रत्येक महिन्याच्या शेवटीं त्या महिन्यांत घडलेल्या संस्मरणीय महत्त्वाच्या गोष्टींचा आढावा घेतलेला दिसून येतो.

दादा आमरण विद्यार्थि राहिल्यानें त्यांनीं ज्ञानार्जनाचा व्यासंग अखेरपर्यंत केला. ज्ञानसंपादनाची हाव त्यांना अपरिमित होती. आपल्या ज्ञानांत कसलेंहि वैगुण्य राहूं नये यांकडे ते कटाक्षानें लक्ष देत. विषय कोणताहि असो त्यामध्ये प्रवेश करण्यासारखी त्यांची बुद्धिमत्ता उपजतच समर्थ असल्यानें त्यांनीं अनेक भाषांचा अभ्यास आवश्यक तेवढा केला आहे. जन्मभाषा मराठी ही तर घरचीच भाषा. पण तिचाहि योग्य उपयोग आपणास करता यावा म्हणून त्यांनीं संस्कृत भाषेचें जसें साहाय्य घेतलें तसेंच इंग्रजीचेंहि घेतलें. या तिन्हीहि भाषांतील बाराकावे त्यांनीं हस्तगत केले होते. इतकेंच काय पण फारशी, ऊर्दू या अन्य भाषा व गुजराथी या भाषांचाहि जरूरीपुरता त्यांनीं परिचय करून घेतला होता. अनेकभाषानैपुण्यानें लेखनांतील चतुरस्रता त्यांनीं आत्मसात केली होती. त्यांनी स्वतः जें अनेक प्रकारचें लेखन केलें, त्यावरून हें वाचकांस अवगत होईल.

दादांनीं सरदेसाई घराण्याचा त्रिखंडात्मक इतिहास लिहिला असून तो किती सप्रमाण व सोपपत्तिक व मनोरंजक आहे हें कुलवृत्तांत-वाचकांस माहितच

आहे. आज मराठी भाषेमध्ये अनेक कुलवृत्तांत प्रसिद्ध झाले आहेत. परंतु या ग्रंथाचा आदर्श पुढे असतांनाहि कोणत्याहि कुलवृत्तांतास या ग्रंथाचे अनुकरण साधले नाही. इतिहासग्रंथ किती शुद्ध बुद्धीने, सप्रमाण लिहावा याचा हा ग्रंथ एक आदर्शच आहे. सरदेसाई घराण्याचा इतिहास लिहिण्यासाठी दादांनी जिवाचे अक्षरशः रान केले. त्यांच्या लेखनाचे विविध पैलू या ग्रंथांत प्रकर्षाने पहावयास मिळतात. वृत्तपत्रांनी, विद्वानांनी, संशोधकांनी या ग्रंथाची मुक्त कंठाने स्तुति केली. १०० वर्षांचा कुलवृत्तांत लिहून दादांनी भावी पिढी-पुढे ज्ञातिसेवेचा उत्कृष्ट आदर्शच ठेविला आहे.

दादांनी केलेल्या मोरोपंतादि मराठी अभिजात कवींच्या अभ्यासाचा परिपाक म्हणजे श्रीयुत रामकृष्णपंत पराडकर यांच्या श्री. मोरोपंतांची समग्र कविता या ग्रंथमालेंतील एका हरिवंश नामक स्वतंत्र ग्रंथावर अर्थबोधक टीका टिपणे लिहिली; एवढेच नव्हे तर संस्कृत हरिवंश आणि मोरोपंतांनी लिहिलेला आर्याबद्ध हरिवंश या दोन ग्रंथांतील विषयवर्णनाच्या दृष्टीने मोरोपंतांनी केलेल्या संक्षेप-विस्ताराचे मर्म सोदाहरण या ग्रंथाच्या उपोद्घातामध्ये दादांनी चर्चिते आहे. पंतांच्या काव्यसौंदर्याचे व भाषाशुद्धीचेहि स्वरूप त्या प्रस्तावनेत दाखविण्यात आले आहे. हे जसे मराठी लेखनाचे उदाहरण वाचकांपुढे आम्हास ठेवतां आले त्याप्रमाणेच संस्कृत ग्रंथांच्या विवरणात्मक मराठी लेखनाची जणुं पूर्वं तयारोच या दृष्टीने दादांनी संस्कृत महाभारतांतील सावित्री आख्यान व विदुलासंजय आख्यान या दोन संस्कृत भाषेंतील आख्यानांचीं सविस्तर विवरणात्मक मराठी भाषांतरें लिहून प्रसिद्ध केलीं आहेत. या दोनीहि आख्यानांची रचना, संस्कृत श्लोकांतील व्याकरण, साहित्य-अर्थच्छटा व शेवटी सर्व पद्यांचा, त्यांतील एकहि शब्दाचा अर्थ न सोडतां व्यक्त केलेला भावार्थ पाहिला असतां रामगीतेचा अर्थ लिहिण्यापूर्वी अशा तऱ्हेच्या प्रयत्नाचा हा एक नवा प्रकार त्यांनी अभ्यासला असें आम्हास वाटते. या दोन ग्रंथांच्या विवरणाच्या कामीं दादांनी फार परिश्रम घेतले हे स्वतः आम्हाला माहित आहे. चाणक्य शतकाचेहि मराठी भाषांतर त्यांनी केलेले प्रसिद्ध झाले आहे. कांहीं राजकीय इंग्रजी ग्रंथांचें मराठी सुबोध भाषांतर दादांनी लिहून तें प्रसिद्ध झाल्याचें आम्हास ठाऊक आहे. परंतु त्या पुस्तकांत भाषांतरकाराचा नामनिर्देश तत्कालीन परिस्थितीला अनुसरून कांहीं राजकीय

हेतूनें न केल्यानें सदर ग्रंथाचा स्पष्ट उल्लेख आम्हीहि करीत नाहीं; इतकें मात्र या ठिकाणीं आम्हास मुद्दाम विशेष सुचवावेसें वाटतें कीं, त्या इंग्रजी ग्रंथाचें दादांनीं केलेलें मराठी भाषांतर अत्यंत नमुनेदार झालें असल्याचा तज्ञांचा अभिप्राय असून त्यावरून इंग्रजी व मराठी या दोनीही भाषांमध्ये दादांचा स्वैर संचार कसा होता हें ध्यानांत येईल.

इंग्रजी ग्रंथाचें मराठी भाषांतर करतांना मराठी शब्दयोजनेच्या कामीं तत्कालीं मोलस्वर्थ वगैरे युरोपियन विद्वानांनीं लिहिलेले इंग्रजी-मराठी कोश पहाता समर्पक अर्थ दाखविणारे त्यांतील मराठी शब्द अनेक ठिकाणीं नापसंत झाल्यानें एखादा चांगला समर्पक मराठी शब्द देणारा इंग्रजी-मराठी कोश तयार करावा असाहि संकल्प दादांच्या घरीं असलेलें कांहीं कागदपत्र पहातां शब्दांची टाचणें केलेल्या एकदोन चौपड्यांवरून दिसून येतो. केलेला संकल्प पुढे अनेक व्यापांमुळें तसाच अर्धा राहून गेलेला दिसतो.

कोल्हापूर येथील राजाराम हायस्कूलचा प्रारंभापासूनचा इतिहास दादांनीं लिहिला असून त्याचे एक दोन फॉर्म छापून झाले आहेत. पुढे तें काम का स्थगित झालें कळत नाहीं. या इतिहासाचे साद्यंत हस्तलिखित आज तसेंच अमुद्रित स्थितींत घरीं पडून राहिलें आहे. तें प्रसिद्ध झाल्यास न्या. रानडे, ना. गोखले वगैरे महाराष्ट्रीय थोर पुढाऱ्यांचा बालपणींचा शैक्षणिक वृत्तांत जनतेपुढे सहज येईल.

दादाचें कौटुंबिक जीवन किंवा त्यांचा गृहस्थाश्रम एकंदरींत विचार करतां सुखमय झाला. दादांच्या पूर्वकालाचा विचार करतां तत्कालीन मध्यम कुटुंबांतील सामाजिक चालीरीतील अनुसरून त्यांचा विवाह ते प्रत्यक्ष उद्योगाला किंवा अर्थार्जनास सुरुवात करण्यापूर्वी झाला असावा. दादांचे श्वशुर श्री. भाऊसाहेब पळसुले हे आमच्या गल्लींत आमच्या घराशेजारींच रहात असत. भाऊसाहेब यांच्या ज्येष्ठ कन्या ती. सौ. रत्नाकका या दादांच्या सहधर्मचरिणी होत. सौ. रत्नाकका माझ्या वडील बहिणीच्या बरोबरच्या मैत्रीण असल्यानें त्यांचें आमच्या घरीं नित्य लहानपणापासून येणेंजाणें पुष्कळ असे. भाऊसाहेब पळसुले हे कोल्हापुरच्या राजघराण्यांतील आहिल्याबाई राणीसाहेब यांचे कारभारी असल्यानें त्यांचें घराणें त्या वेळीं सुस्थितीत असल्याचें गणलें जात

असे. पळसुले यांच्या घरी जरी त्या वेळीं थोडीफार संपन्नता होती तथापि शालेय शिक्षणाचा कुटुंबातील मुलींनाहि लाभ द्यावा इतका प्रचार कोल्हापुरांत त्या वेळीं नव्हता. यामुळें सौ. रत्नाककांना साक्षरतेची ओळख जरी झाली नव्हती तथापि कुटुंबव्यवस्थेला आवश्यक तें गृहकार्यांतील नैपुण्य त्यांना घरी मिळालें होतें. विवाहानंतर पतिगृहींहि दादाचे जनक वडीलमातोश्री दादांच्या समवेत घरींच रहात असल्यानें वडील जनांच्या पुरस्काराखालीं दादांचा संसार सुरू झाला. जनक घराण्यांत दोघे बंधू व तीन बहिणी होत्या. दादांची कौटुंबिक, परिस्थिती अत्यंत धनाढ्य जरी नव्हती तथापि यांच्या घराण्यात नोकरीच्या इनाम जमिनी वगैरे असल्याने मध्यम कुटुंबाप्रमाणें यांची गृहपरिस्थिती खालून पिऊन सुखी कुटुंब अशा स्वरूपाची होती. संस्थानी नोकरीच्या बंधनानें त्यांना जसें आपलें शैक्षणिक महत्त्व पदवीधर होऊन वाढवितां आलें नाहीं, तसेंच आपल्या बुद्धिमत्तेच्या साहाय्यानें बाहेर कोठेंही नोकरी करून अधिक अर्थार्जन करण्याचें सामर्थ्य असतांनाही तसें करतां आलें नाहीं. संस्थानच्या नोकरींतच अगतिक होऊन सर्व हयात घालवावी लागली. विद्यार्थी अवस्थेंत देशी विदेशी खेळांचे त्यांच्यावर संस्कार झाले होते. क्रिकेट हा त्यांचा फार आवडीचा खेळ असे. कोल्हापुरांत पहिला क्रिकेट क्लब दादांनीं स्थापन केला. एम. सी. सी., पंचरंगी सामने यांचे साक्षात् वृत्तांत त्यांच्या कात्रण पुस्तकांत आहेत. तत्कालीन केशवराव देवल, गोखले वगैरे समवयस्क मित्रांनीं संगीतादि गायन-वादन कलेच्या जोपासनेसाठी चालू केलेल्या देवल क्लब या नांवाच्या संस्थेच्या द्वारा संगीतादि कलांचाहि त्यांना थोडा फार नाद होता. दादांच्या घरीं दर शनिवारीं भजनाचा कार्यक्रम असे. त्या वेळीं म्हटल्या जाणाऱ्या पदांचें एक छोटेंसें पुस्तकहि प्रकाशित झालें आहे. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर. भाटेबुवा, मिराशीबुवा असे नामवंत गवईहि भजनास मधून मधून उपस्थित असत. बालगंधर्वांचा अशा प्रसंगाचा एक दुर्मिळ फोटो दादांच्या घरीं आहे.

राजापुरच्या हायस्कूलमध्ये मुख्याध्यापक म्हणून वर्ष दीड वर्ष जें त्यांनीं घालविलें त्या अवधींत तेथील विद्यार्थ्यांना त्यांनीं क्रिकेटसारख्या विदेशी खेळा-बरोबर आठ्यापाठ्या, लोखो इत्यादि देशी खेळांचीहि आवड उत्पन्न केल्याचें राजापुरच्या हायस्कूलच्या तत्कालीन वृत्तांतामध्ये गौरवानें नमूद केलें आहे.

पुढें बाहेरची नोकरी सोडून संस्थानी नोकरींत गुरफटल्यानंतर त्यांना कामाचें अति ओझें पडून दिवसभर रात्रावें लागल्यानें मोकळ्या हवेवर व्यायाम घेणें किंवा बाहेर फिरावयास जाणें या त्यांच्या सर्व गोष्टी अवकाशाच्या अभावीं स्थगित झाल्या. दिवसभर कर्तव्यबुद्धीनें नोकरीचें जोखड संभाळून संध्याकाळीं घरां परत आल्यानंतर विश्रांतीसाठीं म्हणून दादा पत्ते, किंवा बुद्धिवळें यासारखे बैठे खेळ खेळत असत. हे खेळ खेळण्यासाठीं नित्य त्यांचेकडे समवयस्क स्नेही सोबती यांचा अड्डाच पडलेला असे. दिवसभर इतर विषयांत काळ जरी व्यतीत होत असे तथापि त्यांचे आवडीचें लेखन, वाचन व इतर सर्व व्यवहार ते रात्रीचा दिवस करून उरकीत असत. त्यांच्या पत्रव्यवहाराची शिस्त मोठी नमुनेदार असे. मला असें आठवतें कीं, ज्या ज्या कोणार्शीं यांचा पत्रव्यवहार असे त्या त्या सर्वांची बारनिशीसारखी नोंद त्यांच्या दैनंदिनींत असे. शिवाय त्यांचीं आलेलीं उत्तरेंहि त्यांच्या नांवांचीं पाकिटे तयार करून त्यांत तीं कालक्रमानें लावून ठेवलेलीं असत. ही सर्व पत्रव्यवहाराची शास्त्रीय पद्धत सरकारी कामकाजांतून त्यांना जशी अवगत झाली होती तशीच महाराष्ट्र कवि मोरोपंत यांच्याहि चरित्रांतून त्यांनीं ती घेतलेली असावी. दादांचा पत्रव्यवहार जसा टापटिपीचा तसा वाचनीय असे. ना. गोखले, ना. दादासाहेब भावळंकर, रियासतकार सरदेसाई, सरदार किवे, प्रा. बापूभाहेब माटे, म. म. पोतदार अशा अनेक नामवंत मंडळीशीं झालेला त्यांचा पत्रव्यवहार मोठा उद्बोधक आहे. दादांचें बालबोध, मोडी व इंग्रजी अक्षर अत्यंत वळणदार असून त्यांची लेखनशैली फरड्या कारकुनासारखी नमुनेदार असे. नोकरींत असतांना अनेक विषयांचा व्यासंग जरी त्यांनीं चालू ठेवला होता तथापि तो कर्तव्यनिष्ठेच्या आहारीं गेल्यानें मर्यादित स्वरूपाचाच असे. पण पुढें सक्तीनें जेव्हां त्यांना सेवानिवृत्ति स्वीकारावी लागली त्या वेळीं मिळालेल्या फुरसतींत दादांनीं आपल्या आवडीच्या अनेक विषयांचा अभ्यास अत्यंत परिश्रमपूर्वक केला. संस्कृत, मराठी, काव्यवाङ्मयाचें जसें त्यांनीं सूक्ष्म वाचन केलें, तसेंच वेदांत शास्त्राचेंहि अध्ययन त्यांनीं परिश्रमपूर्वक केलें. प्रस्तुत लेखक सेवानिवृत्त होऊन येथें परत आल्यानंतर नित्य दादांच्या समवेत विविध वाचनांत चर्चेच्या रूपाने सहभागी होत असे. पुढें पुढें ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभवादि

ग्रंथांचा सूक्ष्म अभ्यास करावा असा त्यांचा मानस होता. तदनुसार ग्रंथांचे अक्षरशः वाचन, लेखन, टिपण त्यांनीं प्रत्यक्ष सुरू केलें होतें. ज्ञानेश्वरीच्या या पहिल्या वाचनाचा परिपाक म्हणून दादांनी ज्ञानेश्वरीचा पंधरावा अध्याय सविस्तर टिपणी व विवरण लिहून तयार केलेला आज त्यांच्या संग्रहात उपलब्ध होतो. पुढें जसजसें कांहीं तज्ञ सहकान्यांसमवेत ज्ञानेश्वरीचें वाचन त्यांचें होऊं लागलें तसतशी ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वज्ञानाची रूढ कल्पना विसंगत आहे आणि त्यामुळें ज्ञानेश्वरीच्या कित्येक ओव्या अर्थदृष्ट्या भाषांतरकारांनीं चुकीच्या स्वरूपांत प्रचारांत आणल्या आहेत असें त्यांना निश्चितपणें वाटूं लागलें होतें. या नव्या विचारानें ज्ञानेश्वरीचें वाचन त्यांनी सुरू केलें होतें. तथापि तें दादांच्या वार्धक्यांतील दुर्बलतेनें पूर्ण होऊ शकलें नाहीं.

दादांचें कौटुंबिक जीवन परिवाराच्या भरगच्चपणानें पूर्ण संपन्न होतें. मात्र आरंभीं आरंभीं त्यांना क्रमानें पाचसहा मुलीच झाल्यानें सहज एकदां त्यांनी असे विनोदानें उद्गार काढले की, कोणा सत्पुरुषाकडून आमच्या सौभाग्यवतीनें अष्टकन्या सौभाग्यवती भव असा आशीर्वाद किंवा वर मिळविला न कळे ! इतका परिवार जरी वाढला होता तथापि दादांचे जनक वडील, मातोश्री ह्यात असल्यानें प्रापंचिक घडामोडींत बाजारहाट, देवाणवेवाण करण्यात त्यांनी कधी फारसें लक्ष घातलें नाहीं. निष्ठेनें नोकरी करणें हाच त्यांचा नित्यक्रम होता. मुलामुलींच्या शिक्षणक्रमांतही जितक्या आसक्तीनें पहावयास पाहिजे तितकें ते पहात नसावेत असें स्थूल दृष्ट्या पाहाण्यांना वाटत असे. पण या बाबतींत वस्तुस्थिति काय होती हें स्पष्टपणें लिहिणें जरा अवघड आहे.

वास्तविक दादांची आर्थिक परिस्थिति कोणत्याहि प्रकारें अडचणीची अशी फारशी कधी नव्हती. तथापि सर्व व्यवहार हिशेबी वृत्तीनें पहाण्याच्या संवयीनें त्यांचा पुष्कळसा व्यवहार कठोरपणाचा भासत असे. कौटुंबिक परिवारांत त्यांच्या विद्याव्यासंगाच्या तोलाचें कोणी नसल्यानें आपल्या बुद्धि-मत्तेचा, ज्ञानाचा, प्रामाणिकपणाचा व सत्यनिष्ठेचा एक प्रकारानें अहंगंड त्यांच्यात निर्माण झालेला असावा असें मात्र कधीं कधीं दिसून येई. त्यांच्या परिवारांतील पुष्कळशी मित्रमंडळी खुशामतखोर असल्यानें त्यांना खडसावून त्यांच्याहि चुका सांगणारे फारच थोडे असत. याचाहि परिणाम यांचा

स्वभाव आग्रही बनण्याकडे अधिक झाला. यामुळे अतिशय परिवारांत कधीं कधीं यांच्याविषयीं असंतोषाचे उद्गार निघत. पुढेही नोकरांतून निवृत्त झाल्यानंतर आर्थिक बाजू थोडी कमजोर झाली व त्यांच्या आग्रही स्वभावामुळे काटकसरींत अधिकच भर पडली. दादांचा स्वभाव जसा फटकळ तसा विनोदी होता. आपले निर्भीड आणि प्रामाणिक मत स्पष्टपणे बोलून दाखविण्यास ते कचरत नसत. तोंडापुरती स्तुति करणे त्यांच्या रक्तांतच नसे. त्यांनीं सहज गमतीनें केलेल्या अनेक स्फुट कविता अप्रकाशित आहेत. या कवितांत त्यांची विनोदी वृत्ति, मार्मिक रसिकता नि तरल कल्पनाशक्ति यांचा प्रत्यय येतो.

छत्रपतींच्या इतराजीनें निर्माण झालेली आर्थिक आपत्ती ईश्वरी कृपेनें पुढें दूर झाल्यानंतर, दीर्घकाल काढलेल्या कष्टांचें परिमार्जन झाल्यानंतर हळूहळू त्यांना आपण आजवर पुष्कळच प्रमाद केला असें दिसून आले. पण हें सर्व फार उशीरा घडल्यानें त्या पश्चात्तापाचें फळ जसें निळावयास पाहिजे होतें तसें मिळू शकलें नाहीं. प्रस्तुत लेखकानें ही वस्तुस्थिति ध्यानांत घेऊन घडलेल्या गोष्टी दूर करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण योगायोग प्रतिकूल असल्यानें त्या प्रयत्नाला यश आलें नाहीं. दादांची आर्थिक परिस्थिति आयुष्याच्या शेवटच्या काळांत पुष्कळच सुधारल्यानें त्यांनीं हातीं आलेल्या द्रव्याचा विनियोग औदार्यानें केला. गुरुकृण म्हणून त्यांनीं ना. गोखले व प्रि. आपटे यांच्या नांवें शिष्यवृत्त्या देण्यासाठीं डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीस देणगी दिली. तिच्या व्याजांतून प्रतिवर्षी ही शिष्यवृत्ति देण्यांत येत असते. इतर अनेक संस्था, व्यक्ति व नातेवाईक यांना त्यांनीं या वेळीं देणग्या दिल्या. प्रसिद्धीची हाव दादांना कधींच नव्हती. सरदेसाई घराण्याचा इतिहास दादांनीं लिहिला असा 'गौप्यस्फोट' रियासतकारांना करावा लागला. असें साहाय्य कितीतरी ग्रंथकारांना त्यांनीं केलें आहे. देणग्या काय, लेखन काय, नाम-निर्देशासाठीं त्यांनीं कधींच केलें नाहीं. त्यामुळे त्याचें कितीतरी कार्य अज्ञातच राहिलें आहे.

विद्याव्यासंगानें पुष्कळ चिकित्सकपणा दादांच्या स्वभावात जरी निर्माण झाला होता तथापि ते मनानें आस्तिरु व सहृदय असल्यानें धर्माचाराविषयीं त्यांची दृढ श्रद्धा होती. दादांचें मोक्षगुरु संतशिरोमणी काका पुराणिक यांचा

त्यांनीं गुहमंत्र वेऊन त्यांनीं दिलेल्या दीक्षेचें आमरण अनुष्ठान श्रद्धेनें केलें. अध्यात्मरामायण हा या सांप्रदायाचा पवित्र प्रमाणग्रंथ असल्यानें त्या ग्रंथाचें रोज कां होईना निःशय वाचन, पारायण, त्यांनीं कधीं चुकविलें नाहीं. अध्यात्म-रामायण हा सर्व ग्रंथ त्यांचा जवळजवळ तोंडपाठ झाला होता असें मला स्मरतें. काकांच्या पुण्यतिथीला सांप्रदायिकांच्या संमेलनास उपस्थित रहाण्याची त्यांना उत्कंठा असे. हातीं पैसा आल्यानंतर सांप्रदायानुसार गुरुदक्षिणेप्रीत्यर्थ कांहीं देणगी देण्यास हे उत्साहानें प्रवृत्त झाले. स्नेहीसोबत्यांच्या अडीअडचणीच्या प्रसंगीं मुक्त हस्तानें यांनीं मदत केली असल्याचींहि कांहीं उदाहरणें आहेत. यांना ज्ञानार्जनाखेरीज इतर कोणतेंहि व्यसन नसल्यानें विश्रांतीच्या वेळीं चित्ताला उत्साहसंपन्न करण्यास बैठ्या खेळांचा अवलंब यांना करावा लागे. केवळ मनोरंजनार्थ जरी असे खेळ ते खेळत असले तथापि त्यांतूनहि दादांनीं एका प्राचीन बुद्धिबलक्रीडेच्या संस्कृत पुस्तकांतील अनेक डाव आपल्या बुद्धिचातुर्यानें सोडवून त्या पुस्तकाच्या भाषांतरकारास भाषांतर करण्यांत पुष्कळ मदत केली. तें बुद्धिबलक्रीडेचें पुस्तक कोल्हापूर येथें श्री. हळदीकर वकील यांनीं प्रकाशित केलें असून त्याच्या प्रस्तावनेंत दादांचें ऋण लेखकांनीं मान्य केलें आहे.

एकंदरींत ती दादासाहेब यांचा परिचय थोडक्यांत लिहावा या संकल्पानें जरी आम्हीं आरंभ केला तथापि त्यांच्या अयुष्यातील निरनिराळ्या प्रसंगांचे जसे पैलू आम्हास जसे दिसले तसे ते थोड्या विस्तारानेंच आम्हीं वाचकांपुढे ठेवले आहेत. दादांचा सर्व गृहस्थाश्रम कसा उल्लेखनीय झाला याची कल्पना या परिचयद्वारा वाचकांस आली तर या लिहिण्याचें साफल्य झालें असें आम्हास वाटेले. प्रस्तुत परिचय लिहिण्याचें कार्य आपचे कनिष्ठबंधुतुल्य श्री. र. गो. व श्री. सी. गो. सरदेसाई यांच्या सूचनेने आम्हास लाभलें आणि त्यायोगें दादांचा जीवनपरिचयाचा साठ पासष्ट वर्षांचा अनेक सुखदुःखात्मक प्रसंगांसह चित्रपट अंतःश्रुपुढे आज उभा राहून त्या गत गोष्टींच्या स्मरणानें एक विशिष्ट आनंदानुभूती आम्हास उपलब्ध झाली याबद्दल त्यांचे आभार मानून मी हें लेखन पुरें करतो.

बाळाचार्य खुपेरकर

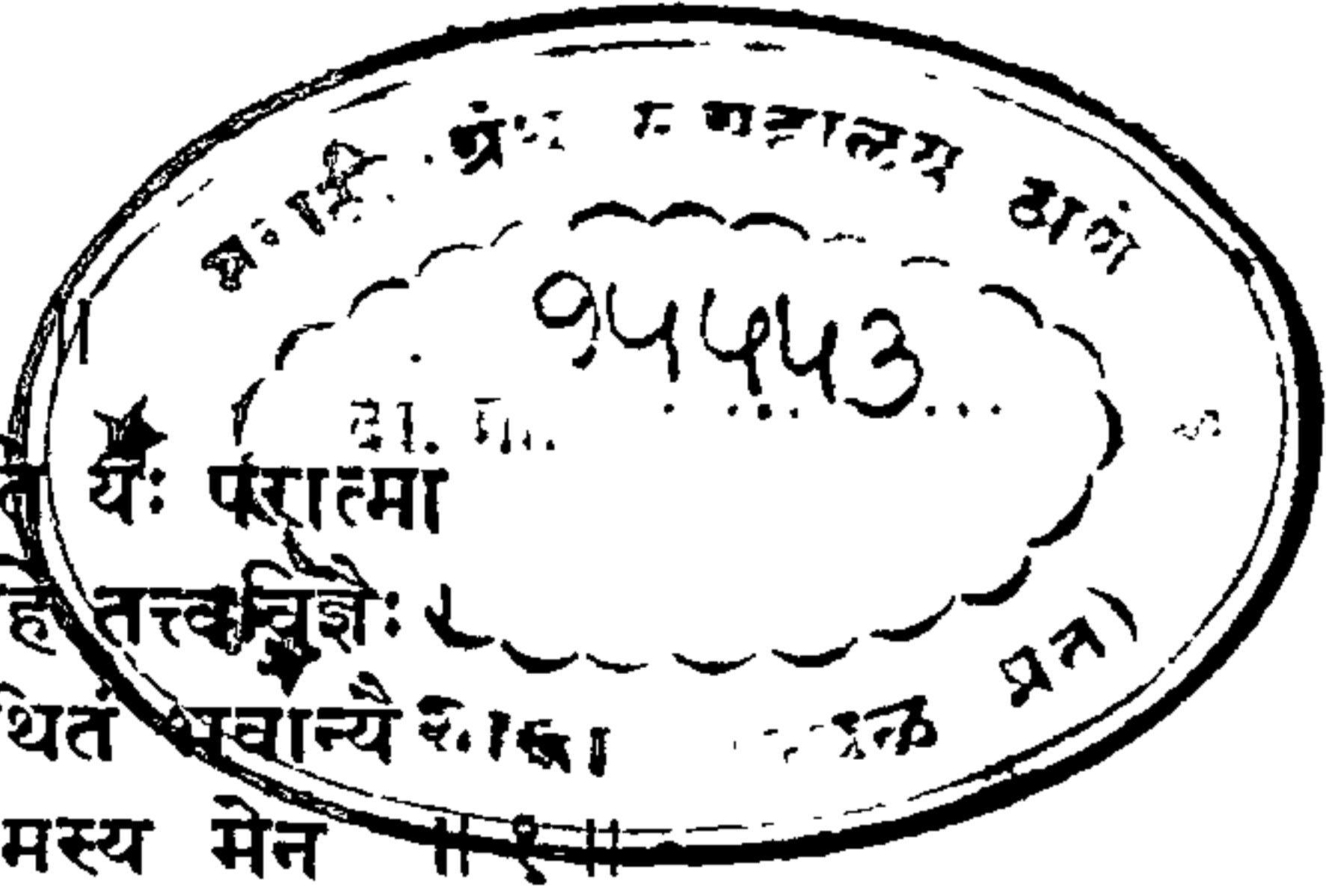

श्रीमद्ध्यात्मरामायणान्तर्गता

श्री राम गी ता

॥ श्रीः ॥

अध्यात्मके तिष्ठति यैः परात्मा
रामोऽय्यते यत्र हि तत्त्वज्ञैः
अतोऽभिधानं कथितं भवान्यै शक्यं
अध्यात्मरामायणमस्य मेन ॥ १ ॥

अय्यते० अय् = जाणे याचें हें कर्मणि रूप
मः = ईश्वरः, शङ्करः

आत्मानं अधिकृत्य अध्यात्मम् । अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽ-
ध्यात्ममुच्यते । भ. गी. ८।३

(स्वस्यैव ब्रह्मण एव अंशतया जीवस्वरूपेण भावो भवनं स
एव आत्मानं देहं अधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते ।
— श्रीधरः)

अध्यात्मरामायणम् is the name of a Ramayana which
treats of the relation between the Supreme and the indivi-
dual Soul while it narrates Rama's story. —(Apte)

ब्रह्म is the Supreme, the indestructible; its manifesta-
tion (as an individual self is अध्यात्म— (Telang)

श्रीमहादेव उवाच ।

ततो जगन्मङ्गलमङ्गलात्मना

विधाय रामायणकीर्तिमुत्तमाम् ।

चचार पूर्वाचरितं रघूत्तमो

राजर्षिवर्यैरभिसेवितं यथा ॥ १ ॥

जगन्मङ्गल० जगाचें भावी कल्याण (श्वः श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याण

मङ्गलं शुभम्) होणार ज्यापासून असा मङ्गलात्मा ब्रह्मानंदरूप (' तस्यैवानन्दस्यान्यानि मात्रामुपजीवन्ति ' इति श्रुतेः ' मङ्गलानां च मङ्गलम् ' इति स्मृतेश्च) ; ना मानवरूपावतार श्रीराम उत्तमां सर्वश्रेष्ठ अशा, मोक्ष नांवाचा पुरुषार्थ देण्याला समर्थ अशा रामायणकीर्ति^१ ; रामस्य अयनं प्रवासः (अवताराच्या मुख्य कार्याकरितां उत्तरेकडून दक्षिणेकडे व तेथून पुन्हां उत्तरेस जाणें येणें) तस्मिन् उत्पन्नां लीलावृत्तान्तरूपां— जो वृत्तांत किंवा चरित्र गाऊन वा ज्याचें कीर्तन करून जीवाला एरवी दुस्तर असा हा संसारसमुद्र सुलभपणें तरून जाण्याला ' रामायण ' म्हणजे रामचरित्र नांवाची उत्कृष्ट नौका निर्माण करून — विधाय— रघुत्तमः रघुवंशावतंस राजा रामचंद्र ततः पूर्वाध्यायांतील सीतेच्या त्यागानंतर राजपिंवयैः जनकादिकांसारख्या राजांनीं (ज्ञान्यांनीं) अभिसेवितं आदरपूर्वक अवलंबिलेल्या यथा ज्याप्रमाणे पूर्वाचरितं पूर्व आचरितं पूर्वजैराचरितं वा, पूर्वपरंपरेनें चालविलेल्या रीतीनें (तथा) तद्वत् चचार चालला अर्थात् वानप्रस्थाश्रम स्वीकारता झाला ; मुनिव्रतोभून्मुनिसेवितांङ्घ्रिः या प्रकारचें वर्णन मागील अध्यायाच्या शेवटीं आलें आहेच. तसेंच तेथें सन्त्यज्य भोगानखिलान्विरक्तः असेंही स्पष्ट लिहिलें आहे. तेव्हां राजाधिकार, प्रजापालन वगैरेची त्यानें निरवानिरव केली होतीच.

१ रामायणांत वर्णन केलेली कीर्ति ; पाहा—

यः पृथ्वीभरवारणाय दिविजैः सम्प्रार्थितः चिन्मयः ।

..... माया मनुष्योऽव्ययः ॥

विश्वक्रं .....

कीर्तिं पापहरां विधाय जगतां ..... ॥ १ ॥

सौमित्रिणा पृष्ट उदारबुद्धिना
 रामः कथाः प्राह पुरातनीः शुभाः ।
 राज्ञः प्रमत्तस्य नृगस्य शापतो
 द्विजस्य तिर्यक्त्वमथाह राघवः ॥ २ ॥

उदार० उदारा (गुरुदेवविश्वासलक्षणा दानशीला वा असा
 टीकाकाराचा अभिप्राय युक्त वाटत नाही— त्यापेक्षां 'रामाच्या
 तोंडून लोककल्याणाचा मार्ग समजावा या उदार विचाराने' हा
 अर्थ येथे अभिप्रेत दिसतो) बुद्धिर्यस्य तेन सौमित्रेण, लक्ष्मणाने
 पृष्टो राम प्रश्न केलेला राम त्यास पुरातनीः प्राचीन, शुभाः
 (घर्मधर्मनिणेत्रीः—टीका) हितोपदेशयुक्त कथाः प्राह आर्य-
 श्रेष्ठान्या गोष्टी सांगता झाला. त्यांतच पुण्यकर्मे करतांना सुद्धां
 किती जपावे लागते हे लक्ष्मणाच्या मनावर बिंबविण्याकरितां त्यानें
प्रमत्तस्य^१ केवळ अनवधानामुळेच चूक केलेल्या नृगस्य राज्ञः
द्विजस्य शापतः तिर्यक्त्वं अथ आह नृग राजाला ब्राह्मणाच्या
 शापामुळे नीच योनी (सरड्याचा जन्म) प्राप्त झाल्याची कथाहि
 ओघाने सांगितली. अथ = त्याचप्रमाणे, सुद्धां.

कदाचिदेकान्त उपस्थितं प्रभु
 रामं रमालालितपादपङ्कजम् ।
 सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः
 प्रणम्य भक्त्या विनयान्वितोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥^२

कदाचित् कोणे एके समयीं रमालालित० ज्याच्या पाद-

१ कश्चित्कान्ताविरहगुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः ।

—मेघदूतम्

२ रामं रमेशं भजे ।

—रामरक्षा

कमलाच्या सेवेची-प्राप्तीची इच्छा सात्क्षात् लक्ष्मीनें एकसारखी केली होती (लालित = आलिंगित; प्रेमोपचारकृत; अभीप्सित;) तो महाविष्णूचा अवता प्रभू रामचंद्र एकांतांत वसला असतां-परब्रह्मस्वरूपचितनांत मग्न असतां आसादित० श्री रामचंद्राशीं अखंड सहवास व त्याची निरलस सेवा, तसेंच त्याच्या मुखांतून वारंवार झालेला उपदेश व त्याच्या वर्तनाचें प्रत्यक्ष सूक्ष्म अवलोकन यामुळें अत्यंत निर्मल झाली आहे श्रद्धा ज्याची आणि ज्ञानोपदेशग्रहणास योग्य झाली आहे बुद्धि ज्याची असा लक्ष्मण रामाला भक्तिपूर्वक साष्टांग नमस्कार घालून अत्यंत नम्रतेनें बोलला. स्वच्छ आरशांतच उत्तम प्रतिबिंब पडतें त्याप्रमाणेंच ज्ञानोपदेशाला प्रथमतः अंतःकरण अत्यंत निर्मल केलें पाहिजे. व तें तसें झाल्यावरहि सद्गुरूंकडे अत्यंत शालीनतेनेंच गेलें पाहिजे. उद्धवानें भगवंतास प्रश्न विचारल्यावेळीं अगदीं असेंच वर्णन भागवतांत आलेलें आहे^१

त्वं शुद्धबोद्धोऽसि च सर्वदेहिना -
मात्मा^२ऽस्यधीशोऽसि निराकृतिः स्वयम् ।
प्रतीयसे ज्ञानदशां महामते
पादाब्जभृङ्गाहितसङ्गसङ्घिनाम् ॥ ४ ॥

हे महाबुद्धिवंता प्रभो! तू माझा ज्येष्ठ बंधु ही या वेळीं माझी दृष्टि नाही, तर तू शुद्धबोधः केवळ ज्ञानस्वरूप आहेस; आणि

१ विविक्त उपसङ्गम्यजगतामीश्वरेश्वरं । प्रणम्य शिरसा पादौ प्राञ्जलिस्तमभापत

। ११-६-४१ ।

२. अतति व्याप्नोति स आत्मा

श्रुतींनीं तुझ्या या रूपाचें वर्णन 'सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानं ब्रह्म, 'प्रज्ञानं ब्रह्म' असें केले असले तरी तें इंद्रियांना आणि मनालाहि अगोचर असल्याने कोणालाहि अगम्य, अज्ञात असेच राहणार; तरी पण तूं स्वयं निराकृतिः स्वतः निराकार असतांहि सर्वदेहिनां आत्मा सर्वजीवात्म्यांचा व्यापक, चालक असा अंतःकरणांत प्रतिबिंबरूपानें भासमान होणारा बिंबात्मा आहेस व सर्वावर अधीशः सत्ता चालविणारा आहेस, म्हणून या प्रतिबिंबरूपानेंच जीवांना अनुभवगम्य आहेस; तेव्हां त्या दृष्टीने या वेळीं मी तुझे स्वरूप जाणूं इच्छितों. मी हें चांगलें जाणतो कीं हें तुझे स्वरूपदेखील भलत्याला समजावयाचें नाही, तर पादाब्ज० त्वच्चरणकमलयोर्भृङ्गवदाहितः सङ्गो यैः तादृशानां सङ्गवतां ज्ञानदृशां प्रतीयसे, तुझ्या पदकमलाच्या ठिकाणीं भ्रमराप्रमाणें ठेविलें आहे प्रेम ज्यांनीं अशांची सदैव संगत ठेवणाऱ्या आणि ज्ञायते अनेन इति ज्ञानं वेदान्तवाक्यजातं तदेव दृक्दर्शनसाधनं येषां तेषां म्हणजे ज्या वेदान्तशास्त्रामुळें तें ज्ञान प्राप्त होतें त्या साधना (शास्त्रा)कडेच ज्यांनीं आपलें चित्त लाविलें आहे त्यांनाच तूं स्वयं आपण होऊन अनुभवास येतोस. प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत तूं आहेस एवढेंच नव्हे तर तूं सर्वत्र पूर्णपणें भरला आहेस, तथापि सर्वोत्कृष्ट भक्ति आणि तुझ्या स्वरूपाचें ज्ञान व्हावें ही उत्कट लालसा ज्यांस आहे त्यांनाच तुझे स्वरूप समजणें शक्य आहे, पण तें शास्त्रशुद्ध मार्गानें चालल्यावर; तसें जे वागतील त्यांजवरच कृपा करून तूं स्वतः त्यांस दर्शन देतोस. या कृपेला मी पात्र झालों आहे असें माझ्या बुद्धीस वाटतें आणि या समजूतीनें व या आशेनें—

अहं प्रपन्नोऽस्मि पदाम्बुजं प्रभो
 भवापवर्गं^१ तव योगिभावितम् ।
 यथाऽञ्जसाऽज्ञानमपारवारिधिं
 सुखं तरिष्यामि तथाऽनुशाधि माम् ॥५॥

भवाप० भवस्य संसारस्य अपवर्गो निवृत्तिः समाप्तिर्वा भवति यस्मात् तादृशं संसाराची निवृत्ति किंवा नाश होतो ज्यापासून अशा आणि म्हणूनच योग्यांनीं भावितं सप्रेम व सादर अनुसरलेल्या तुझ्या चरणकमलाला मी प्रपन्नः शरण आलों आहे. तर या संसाराला कारण जें अज्ञान तें म्हणजे एक अफाट व दुस्तर समुद्रच असल्यानें तो यथा ज्या प्रकारें सुखं आयासावांचून आणि अञ्जसा लवकर, त्वरित मी तरून जाईन तथा त्या प्रकारचा मला उपदेश कर. हें कार्य मला क्लेश न होतां आणि लवकर उरकेल असा कांहीं उपाय मला सांग. भगवद्गीतेतहि अर्जुन भगवंतास याच शब्दांनीं विनंति करीत आहे— शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् । २-७ योगीयोगिभावितं चित्तवृत्ति निरोध केलेले ज्याचे निरंतर चिंतन करतात, असे

श्री महादेव उवाच—पुढील कथाभाग पार्वतीस सांगताना महादेव म्हणाले—

श्रुत्वाऽथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदा
 प्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः ।
 विशानमज्ञानतमोपशान्तये
 श्रुतिप्रपन्नं^२ क्षितिपालभूषणः ॥६॥

१. अपवृज् = टाळणें, नष्ट, करणें, बाहेर ओढणें, बाहेर काढणें, या धातूपासून ; अपवर्गः अपवर्जन = टाकून देणें, त्याग.
२. श्रुतीपासून, वेदांपासून प्राप्त झालेले.

अखिलं सौमित्रिवचः० लक्ष्मणाचें हें सर्व भाषण श्रुत्वा अथ पुरतेपणी ऐकून तदा नंतर लागलेच प्रपन्न^१ शरणागतांचें दुःख नाहीसे करणारा प्रसन्नधीः अत्यंत निर्मल बुद्धीचा—किंवा लक्ष्मणाला मोक्षमार्गाची प्रबळ जिज्ञासा झालेली पाहून सुप्रसन्न झालें आहे मन ज्याचें असा क्षितिपा ० राजांना भूषणभूत—राजशिरोमणि श्रीराम अज्ञानतमो० अज्ञानरूपी अंधकार दूर करण्यास्तव श्रुतिप्र० वेदांनी मिळविलेल्या विज्ञानं आत्मतत्त्वाचे अनुभविक ज्ञानाला सांगता झाला.

‘तम उपशांतये’ किंवा ‘तमस उपशां’० हे व्याकरणशुद्ध; मूळांतील संधि आर्ष आहे.

अज्ञानं—अज्ञानमविद्याहंमतिः इति अमरः । विज्ञानं कर्मणि ज्ञाने इति हैमः । विज्ञान याला कोणी अनुभवज्ञान असें म्हणतात, व ज्ञान म्हणजे औपपत्तिकज्ञान म्हणतात. आत्मतत्त्वज्ञान म्हणजे स्वतःविषयीचें अर्थात् ‘मी कोण आहे’ याविषयीचें खरें यथार्थ ज्ञान. तें झालें असतां जन्ममरणरूपी प्रपंच किंवा संसार संपतो विज्ञान याचा अर्थ आपटे यांनीं worldly knowledge, knowledge derived from worldly experience असा दिला आहे. त्या घोरणानें पाहिल्यास आपल्यास सत्य वाटणारा हा जगत्प्रपंच शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें सूक्ष्म विचार केल्यावर शेवटीं परब्रह्म, वस्तूवर केवळ भासमान होणारा अध्यास आहे असा अनुभव येतो. अर्थात् आपल्या परिचयाच्या संसाराच्या यथार्थ आकलनानें म्हणजे

१. प्रपन्न० शरणागत; पद्, १० आ. जाणें. पाऊल उचलणें; या ठिकाणी पद् ४ आ. पन्न) = जवळ जाणें, यापामून

विज्ञानानें शेवटीं त्याच्या खऱ्या स्वरूपाचें म्हणजे हा प्रपंच दुसरें कांहीं नसून अद्वितीय परब्रह्मच आहे असा बोध (ज्ञान) होतो. आणि अज्ञानामुळें त्याचें तें वेगळें रूप आपल्यास वाटत होतें, ही प्रतीति येते; म्हणून हें विज्ञान अज्ञानाची उपशांति करणारें आहे व ती उपशांति झाली म्हणजे अज्ञानावरणानें झाकलेलें ज्ञानच प्रगट होतें, म्हणून 'विज्ञान' शब्दाची योजना सहेतुक दिसते. शिवाय श्रुतिवाक्यांनींच सदर कार्य साधावयाचें आहे, तीं वाक्यें तर प्रपंचोत्पत्तींतलीं आहेत— तीं 'ज्ञानसाधक' असलीं तरी स्वतः 'विज्ञानरूप'च आहेत. अर्थात श्रुतिप्रपन्नं असें विशेषण 'ज्ञानं' यापेक्षां 'विज्ञानं' पदालाच अधिक' सुसंगत आहे. या हेतूनेंच श्री-रामचंद्रांनीं वेदप्रतिपादित वर्णाश्रमधर्मप्रमाणेंच [पाहा—भागवत स्कंद अ. ५ ऋषभदेवाचा उपदेश] 'मोक्षेच्छूनें' वागून ज्ञानप्राप्ती-संबंधानें प्रथमतः अधिकारसंपन्न झालेंच पाहिजे असें आरंभींच निक्षून सांगितलें आहे.

आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः

कृत्वा समासादितशुद्धमानसः ।

समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः

समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये ॥ ७ ॥

ती अधिकारसंपन्नता दोन प्रकारची आहे. पहिली बहिरंग व दुसरी अंतरंग शुद्धीनें साध्य होणारी. त्यांचीं साधनें आणि त्यापासून काय साध्य करून घेण्याचें यांचा आतां क्रम सांगतात. आदौ म्हणजे प्रथमतः (आरंभीं) ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या वर्णांपैकी ज्या वर्णांत ईश्वरानें साधकाच्या पूर्वजन्माजित संस्कारां-नुरूप त्यास जन्मास घातलें असेल त्या वर्णातील ब्रह्मचर्यादि चार

आश्रमांत अनुक्रमानें जीं नित्य नैमित्तिक इत्यादि वेदांनीं आज्ञापिलेलीं क्रिया : कर्म तीं योग्य प्रकारें करून त्यांपासून साधकानें समासादित० अंतःकरणशुद्धि संपादन करावी.१ येथें 'मानस' शब्दाची योजना हेतुपूर्वक आहे. मन हें दशेंद्रियांचें प्रेरक आहे. तेव्हां तें शुद्ध केलें म्हणजे बाकीचीं इंद्रियें आपोआपच शुद्ध मार्गानेंच चालतात. राजा शुद्ध वर्तनाचा असला म्हणजे त्याच्या ताव्यांतील कामगारच तसे होतात. तेव्हां अंतःकरणशुद्धि हें पहिलें म्हणजे बहिरंग साधन (ज्ञानोपलब्धीचें) होय. या शुद्धीकरितां ज्या क्रिया करण्यास सांगितल्या आहेत त्या करण्यास प्रथमतः स्नानादि शरीरशुद्धिकर्म करावीं लागतातच, सबब तीं स्वतंत्रपणें निराळीं सांगितलीं नाहीत. अशा प्रकारें हा बहिरंग शुद्धिप्रकार सांगितला. 'यःस्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः असें पुराणवचन आहे. यापुढे अंतरंगशुद्धिप्रकार सांगतात. येथे टीकाकारांनीं 'तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाप्य' असा अन्वय लावून तदनुष्ठानपूर्वकमेव उपात्तानि साधनानि शमदमादीनि येन तादृशः म्हणजे कर्मानुष्ठानपूर्वक शांतिनिग्रहादि साधनें मिळविलीं आहेत ज्यानें असा (सन् तत् समाप्य) होत्साता तें कर्मानुष्ठान संपवून (सोडून) असा अर्थ केला आहे. परंतु त्यांत पूर्वं म्ह. पूर्वक आणि समाप्य म्ह. सोडून असे बऱ्याच ओढाताणीचे अर्थ करून समाप्य याचा अन्वय लावण्याकरितां तत् हे पद दोन वेळा निरनिराळ्या जागी योजिलें आहे. इतर तीन भाषांतरकारांनीहि टीकाकारांचीच री ओढली आहे. परंतु त्यानें समाधान होत नाही. मला पुढें

१. पाहा-भागवत स्कंद, अ. ५, ऋषभदेवाचा उपदेश

लिहिल्याप्रमाणे अन्वयार्थ केल्यास वरील ओढाताण चुकेल असें वाटते. स पूर्वं यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तत्पूर्वं, तत् = शुद्धमानसः तत्पूर्वं उपात्तसाधनः [सन्] आत्मलब्धये सद्गुरुं समाप्य समाश्रयेत्- तत्पूर्वं आत्मलब्धीकरितां सद्गुरुचरणाचा शोध करण्यापूर्वी उपात्तसाधनः सन् ज्ञानप्राप्तीसाठीं शास्त्रानें अवश्य म्हणून सांगितलेलीं (१) शमादिषट्क (२) वैराग्य (३) नित्यानित्य-वस्तुविवेक आणि (४) मुमुक्षत्व हीं म्हणजे शास्त्रांत ज्यास 'साधनचतुष्टय' म्हटलें आहे व जें संपादल्याखेरीज 'ज्ञान' मार्गाला लागण्याचा अधिकारच साधकाला प्राप्त होत नाही तें साधनचतुष्टय संपादित होतसाता मग साधक जो मुमुक्षु त्यानें आत्मलब्धये आत्मज्ञानप्राप्तीकरिता सद्गुरु सर्वत्र समदर्शी वगैरे लक्षणांनीं युक्त अशा ब्रह्मनिष्ठ गुरूला समाप्य चांगल्या शोधांतीं मिळवून त्याला समाश्रयेत् शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें शरण जावें. ज्ञानप्राप्तीपर्यंत कर्मत्याग कोठेंच प्रतिपादिलेला नाही. ब्रह्म-जिज्ञासेपूर्वी नित्यानित्यवस्तुविवेक, इहामुत्रफलभोगविराग शमदमादिसाधनसंपत् व मुमुक्षत्व इतक्या गोष्टी साधकाच्या ठिकाणीं अवश्य असल्या पाहिजेत असें आचार्यांनीं ाष्यांत स्पष्ट म्हटलें आहे.^१ शास्त्रांत वर्णिलेल्या लक्षणांचा 'सद्गुरु' कांहीं वाटेवर पडलेला नाही; तो शोधून काढावयास पुष्कळ खटपट पाहिजे— श्रीमद्भागवतांत सांगितले आहे—

तस्माद् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।

शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ ११-३-२१ ॥

१. स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा हरितोषणात् ।

साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादि चतुष्टयम् ॥३॥ आचार्याः— अपरोक्षानुभूतिः—३

पंत म्हणतात—

यत्ने श्रेय कळाया शास्त्र अनुभवहि ज्या तशा भावे ।
सद्गुरूला शरण अशा त्यजुनि कपटदंभ सर्वथा जावे ॥

—मंत्रभागवत— ११-४४

तेव्हां 'सद्गुरु' प्रयत्नानेच सांपडणारा आहे आणि त्याला शरण जावयाचे तें पूर्णभवतीने व श्रद्धेनेच गेलें पाहिजे. आप्य व आश्रयेत् या पदांपूर्वी सम् उपसर्ग मुद्दामच योजिला आहे. 'सद्गुरूला शरण रिघावे' असें सांगण्यांत हा हेतु आहे की 'व्युत्पत्तिबलेन स्वयमेव वाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम् ।' शास्त्रावर श्रद्धा ठेवावयाची तर ती अर्धवट काय कामाचा ?—आचार्यवान् पुरुषो वेद.

क्रिया शरीरोद्भवहेतुरादृता
प्रियाप्रियौ तौ भवतः सुराणिणः ॥
धर्मैतरो तत्र पुनः शरीरकं
पुनः क्रियाश्चक्रवदीर्यते भवः ॥८॥

संसाराचे चक्राकार परिभ्रमण कोणत्या कारणानें सुरू होते व एकसारखें चालू कसें रहाते हें आतां निरूपितात. आदृता (आदरानें म्हणजे आवडीनें केलेली) क्रिया ही शरीरो० तिचे फल भोगण्या-स्तव शरीराच्या उत्पत्तीला कारण आहे. मनुष्य कोणतेंहि काम त्यापासून मिळणाऱ्या फलभोगाकरितां करितो— त्या फलाचा भोग त्याला भोगायताने जें शरीर त्याकडून मिळतो. कांही फलांचा उपभोग त्याच जन्मांत व राहिलेल्यांचा पुढल्या जन्मांत; एवं च

पुण्यकर्म असो वा पापकर्म असो तें आदरानें म्ह. फलभोगेच्छेनें केले म्हणजे या ना त्या जन्मांत त्याचें फळ मिळाल्याखेरीज रहात नाहीं. अर्थात् ज्या कर्माचा फलभोग होणें राहिला असेल तो होण्याला योग्य असें शरीर त्याला जन्मांत मिळतें. निष्काम (केवळ कर्तव्य म्हणून केलेलीं व ईश्वरार्पण केलेलीं) कर्माचा या फलभोगाशीं संबंध येत नाहीं. याप्रमाणें पूर्वजन्मकृतकर्म फलभोगार्थ प्रस्तुत जन्म व शरीर मिळालें असतां तत्र त्या जन्मांत सुरागिणः विषयाभिलाषवतः (मागील जन्मांतील विषयासक्ति चालू जन्मांत फलभोग प्राप्त झाल्यानें, अग्नींत तूप घातल्याप्रमाणें, वाढतच जाते; ^१ आणि त्यामुळें क्रियेला चालना व उत्तेजन मिळून ती अधिकाधिक आवडीनें करावीशी वाटते; म्हणजे कर्माची आवड वाढल्यानें तें सत्कर्म आहे कीं दुष्कर्म आहे याचा विचार उरत नाही; विषयासक्ति मनावर ताबा ठेविते आणि मन इंद्रियांकडून कर्मे करून घेतांना फक्त आपल्याला प्रिय कोणतें, अप्रिय कोणतें एवढा एकच विचार करिते आणि स्वतःला प्रिय असें फल मिळविण्याकरितां करावें लागणारें कर्म धर्म्य आहे किंवा अधर्म्य आहे याची बिलकुल पंचार्थ करीत नाहीं; याप्रमाणें शरीराकडून घडलेल्या धर्माधर्माचीं फले प्रियाप्रियौ सुखदुःखदायी पुढें भोगावीं लागतात. व त्याकरितां पुढील जन्मांतील शरीरप्राप्तीची आगाऊ तयारी होते [एवं] अशा प्रकारें पुनः नवै शरीर व पुनः नव्या क्रिया असें हें रहाटगाडगें सुरू होऊन चालू रहाते. म्हणून भवः चक्रवत् ईर्यते— संसाराला चक्राप्रमाणें फिरणारा म्हणतात. शरीरकं =

१. न जातु भोगः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते । म. भा. ययात्याख्यान

(नवीन) लहान शरीर (जन्मकाळचें); पंचदशीकार म्हणतात-कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्तुं च भुञ्जते । कर्म करण्यास्तव भोग भोगतात.

नद्यां कीटा इवावर्तादावर्तान्तरमाशु ते ।

व्रजन्तो जन्मनो जन्म लभन्ते तैव निर्वृतिम् ॥ १-२९।३०

भागवतकार म्हणतात-

कर्माणि कर्मभिः कुर्वन् सनिमित्तानि देहभृत् ।

तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरम् ॥ ११-३-६

पंतांच्या मंत्रभागवतांतील (११-३१९) आर्येत हेंच तत्त्व सुंदर रीतीने सांगितलें आहे.-

विषयातें पाहुनि मन भोगेच्छेनें तयांत जेविं जिरि ।

वांछा बीजें रुजवुनि विषयहि तैसा मनांत पूर्ण जिरि ॥

अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणम्

तद्ज्ञानमेवात्र विधौ विधीयते ।

विधैव तन्नाशविधे पटीयसी

न कर्म तज्जं सविरोधमीरितम् ॥ ९ ॥

शरीरोत्पत्तीला अगदीं निकटचें कारण कर्म हें आहे म्हणून सांगितलें; मग असलें हें सुखदुःखादिकांचें भोगकारण बुद्ध्या चिकटवून घेऊन संसारचक्रांत भ्रमण करावयास लावणारें 'कर्म' मनुष्यानें सोडावयास (टाकून द्यावयास) पाहिजे, हें निराळें सांगावयास नकोच; परंतु वस्तुस्थिती मात्र अगदीं उलट आहे. कर्माकडे प्राण्याची प्रवृत्ति अगदीं जोराची आढळून येते तीं कां तें आतां सांगून 'कर्म' टाकून देण्याविषयीं हि स्पष्ट विधान येथें करीत आहेत.

अस्य० म्हणजे संसारभ्रमणांत प्राणी सांपडला याचें मूल-
कारण आदि किंवा प्रमुख कारण प्राण्याचें अज्ञान हेंच होय. म्हणजे
कर्म हें जसें निकटचें कारण तसें त्या 'कर्माकडे' प्रवृत्त करविणारें
असें कारणाचें कारण (मूलकारण) 'अज्ञान' हें आहे. तें फक्त
ज्ञानोदय झाल्यानेच नाहीसें होणारें आहे. तें कांही इतर कोणत्याहि
प्रकारानें टाकून देतां येईल असें नाहीं. पहा कीं एखाद्या गोष्टीचें
आपल्याला 'अज्ञान' असलें तर तें 'अज्ञान' म्हणून कळलें तरी तें
अंगांतून काढून टाकतां येत नाहीं त्या गोष्टीचें वास्तविक ज्ञान
झालें म्हणजे पूर्वीचें अज्ञान कोठें व कसें जातें तें कळून येत नाहीं.
फक्त ज्ञान झाल्यावर तें नाहीसें झालें हें मात्र आपल्या अनुभवास
येतें. तेव्हां प्रस्तुत श्लोकाच्या पहिल्या चरणांत फक्त संसाराच्या
कारणाचें कारण उल्लेखिलें आहे आणि तेंहि एवढ्याच हेतूनें कीं
अज्ञानाचा पगडा असेपर्यंत संसारचक्राच्या परिभ्रमणाला खळ
नाहीं अ यासंबंधानें विधौ (प्रवृत्तिपरं वाक्यं विधिः = नियम,
धर्म, आदेश) वेदान्तादिशास्त्रांत किंवा त्यांतील नियमांत तत् हानं
(कर्मणः हानं) कर्मत्याग एव हाच विधीयते (उपाय म्हणून
सांगितला आहे) कर्म टाकतां येईल, अज्ञान तसें सोडतां येण्यापैकीं
नव्हे हें वर दाखविलेंच आहे. अज्ञानाचा नाश ज्ञानानेच होतो कर्मानें
होत नाहीं हें पुढील पंक्तींत उघड उघडच सांगितलें आहे. तेथें
अज्ञानाचा 'नाश' सांगितला आहे. 'त्याग' सांगितला नाहीं. म्हणून
हानं = 'त्याग' ज्याचा करावयाचा तें-तत्- 'अज्ञान' नव्हे तर
मागल्या श्लोकांत त्रिशंकुप्रमाणें निर्दिष्ट करून अंतराळीं लोंबकळत
ठेवलेलें 'कर्म'च होय. यावरून टीकाकाराचे व्याख्यान 'अत्र विधौ
संसारनिवृत्तिलक्षणे कर्तव्येऽर्थे तद्धानं मूलकारणत्वादज्ञानहानमेव

विधीयते साधनत्वेनेतिशेषः' हे ओढाताण, अध्याहृतपदांचा भरण आणि संगतिहानि या त्रिदोषांमुळे कसे सपशेल चुकले आहे तें स्पष्ट होईल. भाषांतरकार बोलून चालून वेठीला धरलेले भाडोत्री कामकरी. टीकाकारांचा आधार मिळाल्यावर मुद्दाम खोलांत का जातील ?

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया तु प्रमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वीत ॥

महाभा. शां.—२४०-७

येथेहि हेच तत्त्व. याप्रमाणे संसारचक्राच्या जवळच्या कारणाची योग्य ती वाट लावून आतां लांबचें कारण जें 'अज्ञान' त्याचें निरसन कसे करावें हें सांगतात तत्राश्विधौ मूल कारण जें अज्ञान त्याचा फडशा उडविण्यास एक विद्यैव पटीयसी केवळ ज्ञानच समर्थ आहे. तज्जं कर्म सविरोधं न ईरितम् त्या अज्ञानापासून परंपरेनें उत्पन्न होणारें कर्म त्याला विरोधक म्हणून म्हटलेले नाही. (आणि कोणत्याहि वस्तूचा नाश तद्विरोधक वस्तूशिवाय इतरांकडून होतच नाही, हा तर सिद्धांत आहे,) कार्य आपल्या कारणाचा नाश करूं शकत नाही. आचार्य म्हणतात,

अविरोधतया कर्म नात्रिद्यां विनिवर्तयेत् ।

विद्याऽविद्यां निहत्येव तेजस्तिमिरसंघवत् ॥

आत्मबोधः॥

कर्मापमार्ष्टि नाज्ञानं तमसीवोत्थित तमः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिः ॥

१-२४।

अज्ञानाचा नाश कर्मनें होत नाही.

नाज्ञानहानिर्न च रागसङ्क्षयो^१
 भवेत्ततः कर्म सदोषमुद्भवेत् ।
 ततः पुनः संसृतिरप्यवारिता
 तस्माद्बुधो ज्ञानविचारवान् भवेत् ॥१०॥

कर्मासंबंधाने जो विचार आतांपर्यंत केला त्यावरून दोन गोष्टी ठरल्या कीं १) कर्मापासून अज्ञानाचा नाश होत नाही. न अज्ञानहानिर्भवेत् तसेंच २) रागसङ्क्षयः न भवेत् विषया-विषयींची आवडहि पुरती नाहीशी होत नाही; तर ततः कर्मापासून सदोषं कर्म उद्भवेत् म्हणजे दुसरें सदोष (ज्याच्या फलाचा अखेर क्षय होतो किंवा ज्या फलांच्या भोगार्थ पुनः जन्म घ्यावा लागतो—कारण प्रारब्धस्य कर्मणः भोगादेव क्षयः असें शास्त्रवचन आहे—तेव्हां तें कर्म पुण्यकारक असो वा पापकारक असो संसारचक्रांतच फिरविणारें असल्यानें सदोषच) नवें कर्मच उत्पन्न करितें हें दिसतेच आहे मग ततः पुनः अपि अवारिता संसृतिः त्या कर्मापासूनहि निवारण न झालेला संसार असें ८ व्या श्लोकांत वर्णिलेले रहाटगाडगें सारखें फिरत राहते. तेव्हां असल्या कर्मकांडाच्या नादी मुळींच न लागतां बुधः शहाणा असेल त्यानें ज्ञानविचारवान् भवेत्^२ ज्ञानेन विचारवान् अर्थात् मनननिदिध्यासाभ्याम् ज्ञायते अनेन इति ज्ञानं म्हणजे ज्याच्या योगाने ज्ञानप्राप्ति

१. यज्ञदानतपःकर्मपूर्तेष्टादिभिरप्यसौ ।

न जीर्यते पुनर्दाढ्यं भजते संसृतिः प्रभो ॥ किष्किंधा (१-८०-८१)

२. विचारः— नोत्पद्यते विना ज्ञानं विचारेणान्यसाधनैः ।

यथा पदार्थमानं हि प्रकाशेन विना क्वचित् ॥ ११ ॥

को ऽ हं कथमिदं जातं को वै कर्ताऽस्य विद्यते

उपादानं किमर्तीह विचारः सोऽयमीदृशः ॥१२॥ अपरोक्षानृभूति

होते त्या वेदान्तवाक्यांच्या (महावाक्यांच्या) विचारास लागावे हेंच श्रेयस्कर होय, कारण जन्ममरणापासून मुक्ति ही केवळ ज्ञानामुळेच साधणारी आहे.

ननु क्रिया वेदमुखेन चोदिता
यथैव विद्या पुरुषार्थसाधनम् ।
कर्तव्यता प्राणभृतः प्रचोदिता
विद्यासहायत्वमुपैति सा पुनः ॥११॥

कर्म अधिक ज्ञान अशीं दोनीं साधनें असलीं तरच पुरुषार्थ म्हणजे मोक्ष साधतो; केवळ एकाचेंच सामर्थ्य त्याबाबत पुरें पडत नाही अशा समुच्चयवाद्यांचें मत आतां खंडण करण्याच्या हेतूनें मांडतात: ननु- अहो या तुमच्या म्हणण्याला प्रत्यक्ष श्रुतीचाच विरोध आहे ! कां तर यथा विद्या तथा क्रिया वेदमुखेन एव पुरुषार्थसाधनं चोदिता परम पुरुषार्थ जो मोक्ष त्याचें साधन म्हणून वेदमुखानें जसें ' ज्ञान ' सांगितलें आहे तसें त्याच ' वेदानें ' ' कर्म ' हि सांगितलें आहे. (एव हे पाहिजे तर ' यथा ' या अर्थपदास जोडावे, अर्थ एकच) पहा ' उभाभ्यां एव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः । तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ' । प्राणभृतः प्राण्यांना कर्तव्यता (कर्म करणें हें) प्रचोदिता (श्रुतीनेच) अवश्य कर्तव्य म्हणून सांगितली आहे; सा (ती कर्तव्यता) पुनः शिवाय, उलट विद्यासहायमुपैति (मोक्षप्राप्तीच्या कामीं) ज्ञानाला साहाय्यच करते.

कर्माकृता दोषमपि श्रुतिर्जगौ
तस्मात्सदा कार्यमिदं मुमुक्षुणा ।

ननु स्वतन्त्रा ध्रुवकार्यकारिणी
विद्या न किञ्चिन्मनसाऽप्यपेक्षते ॥ १२ ॥

‘ अहरहरेव सन्ध्यामुपासीत । अकरणे प्रत्यवाय ’ साधनानि नित्यानि (कर्माणि)-॥ श्रुतिः ॥ ‘ वीर हा वा एष देवानां योग्निमुद्रासयते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ’ - श्रुतिः । किंवा ‘ यावज्जीवमग्निहोत्रं नित्यं सन्ध्यामुपासयेत् । प्रकृतिरूपो धर्मोऽयं श्रुत्या स्मृत्या च चोदितः ’ योगवासिष्ठ १-१४ इत्यादि श्रुति-स्मृतिपुराण वाक्यांवरून कर्म केले पाहिजे असेंच दिसतें हें आतां समुच्चयवाद्यांचे पुढील म्हणणें सांगतात-“ कर्माकृतौ दोषमपि श्रुतिर्जगौ -कर्म न केल्यास दोष (पाप) हि लागतो असें वेद म्हणजे श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहास स्पष्ट सांगतातहि. तस्मात् त्या अर्थी (म्हणून) मुमुक्षुणा मोक्षेच्छूने इदं कर्म सदा कार्यं नेहमीं (यावज्जीव) केलेंच पाहिजे. तेव्हां ज्ञानाला कर्माच्या मदतीची जरूर आहे असें निर्विवादपणे ठरत आहे. ” या मताच्या खंडनार्थ आतां सांगतात:-ननु (न = नाहीं, नृ = आतां सुद्धां; इतका आधार तुम्ही दाखवितां तरीहि) छे, छे तुम्ही म्हणतां तसें मुळींच नाहीं ! ध्रुवकार्यकारिणी मोक्षरूपी चिरस्थायी फल मिळवून देणारी विद्या -ज्ञान-ही स्वतंत्रा (आपल्या एकट्याच्या तंत्रानें म्हणजे केवळ स्वावलंबनानें चालणारें दुसऱ्याच्या वगीनें न चालणारे,) यथा तेजः तिमिरनिवर्तनसमर्थ तथा । असल्याने ती मनसापि (मनानें देखील) किञ्चित् थोडें साहच्य न अपेक्षते अपेक्षित नाहीं. दुसऱ्या कोणाचें एवढेंसुद्धां साहच्य घेण्याचें विद्येच्या स्वप्नांतसुद्धां येत नाहीं. ‘ ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्यानुप्रवेश इह नो-

पपद्यते ' असें आचार्य ब्रह्मसूत्र (१-१-४) वरील भाष्यांत म्हणतात. मुण्डक (१-३-८) यांत सांगितलें आहे कीं-

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा । नान्यदेवैस्तपसा कर्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥
किञ्चिन्नोपकरोत्यत्र तपोदानव्रतादिकं- योगवासिष्ठ [३-६-४]

न; सत्यकार्योऽपि हि यद्वदध्वरः
प्रकाङ्क्षतेऽन्यानपि कारकादिकान् ।
तथैव विद्या विधितः प्रकाशितै-
विशिष्यते कर्मभिरेव मुक्तये ॥ १३ ॥

न (बिलकुल नाही. मोक्ष प्राप्त करून देण्यांत विद्येला मदतीची जरूर नाही हें तुमचें म्हणणें आम्हां समुच्चयवाद्यांस मुळींच मान्य नाही. हि कारण यद्वत् ज्याप्रमाणें अध्वरः सत्यकार्यः अपि यज्ञ हा ज्याकरितां केला जातो तें फल देण्यास तो पूर्णपणें समर्थ असतां हि (अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति) अन्यान् कारकादिकान् अपि प्रकाङ्क्षते इतर साधनसामुग्रीची अपेक्षा करतोच. (पुरुकारकवान् क्रियाऽर्थो- भागवत- २-७-४८ ; क्रियाफल अनेक साधनांनीं निष्पन्न करावें लागतें.) तथा एव त्याप्रमाणेंच विधितः प्रकाशितैः कर्मभिः एव वेदादि शास्त्रांनीं विधिवाक्यांनीं (अवश्य कर्तव्य म्हणून) स्पष्टाणें आज्ञापिलेल्या कर्मांच्या मदतीनेंच विद्येला (ज्ञानाला) मुक्तये मोक्ष देण्याचें कार्य करण्यास विशिष्यते अधिक सामर्थ्य होतें; तिला आपलें कार्य सौकर्यानें करितां येते.

केचिद्वदन्तीति वितर्कवाद्भिनः
तदप्यसदृष्टविरोधकारणात् ।

देहाभिमानाद्भिवर्धते क्रिया
विद्यागताहंकृतितः प्रसिद्धयति ॥ १४ ॥

इति असें (वर सांगितल्याप्रमाणें) केचित् कित्येक वितर्क-
वादिनः वदन्ति मतप्रवर्तक म्हणतात. (वितर्क-क्रिया, कल्पना करणे,
वि-वास ठेवणे); पण 'केवळ कर्मच मोक्षसाधक आहे' या म्हणण्या-
प्रमाणें हेंहि म्हणणें अयोग्यच आहे. दृष्टविरोधकारणात् तत् अपि
असत् (एव) दृष्टो यो विरोधः तस्मात् सर्वलोकदृष्टविरोधरूपात्
कारणात् तत् असत्- कर्म आणि ज्ञान यांचा ढळढळीत उघड
विरोधच दृष्टीस पडतो आणि दोन विरोधी वस्तू एकमेकांच्या
नाशाला कारण असतात तर त्या परस्परांस साहाय्यक कशा होतील ?
अर्थात् तत् (ते म्हणणें- कर्म ज्ञानाला उपकारक होईल किंवा
होतें असें म्हणणें) असत् एव चुकीचेंच, खोटें, न टिकणारेंच आहे
आतां हा उघड विरोध कसा आहे एवढेंच सांगणें राहिलें; तेंहि पहाः
देहाभिमानात् अनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात् देहादिकांच्या
ठिकाणीं आत्मत्व मानल्यानें म्हणजे त्यांच्याविषयीं अहंभाव
बाळगल्यानें क्रिया वर्धते कर्म जन्म पावून वाढत जातें-संसारांत
घालते. आणि गताहंकृतितः गता अहंकृतिः यस्य तस्य विद्या
प्रसिद्धयति संपाद्यते अहंभाव ज्याचा नष्ट झाला अशा पुरुषालाच
विद्या मिळते. कर्मांत अहंभावावर सर्व मदार आणि ज्ञानाला तर
अहंभावाचें वावडें-मुळांतच ज्यांचा इतका आकाशपाताळाइतका
विरोध त्या ज्ञानकर्मांचा मिलाफ होईल कसा ? होणार नाही हेंच
निःसंशय. 'कर्माणि दुःखोदकर्माणि कुर्वन् देहेन तैः पुनः।' असें
भागवतकारहि (११-१०-२९) म्हणतात.

विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिता'
 विद्याऽत्मवृत्तिश्चरमेति भण्यते ।
 उदेति कर्माखिलकारकादिभि-
 निहन्ति विद्याऽखिलकारकादिकम् ॥१५॥

आतां विद्येचें स्वरूप वर्णितात. विशुद्ध० विशुद्धं विज्ञानं^२
 येभ्यस्तेषां वेदान्तवाक्यानां यद्विशेषेण रोचनं रलयोरभेदात्
 आलोचनं विचारस्तेनाञ्चिता प्रापिता या म्हणजे अत्यंत निर्मल
 विज्ञान ज्यांपासून मिळते त्या वेदान्तवाक्यांच्या आलोचनानें
 (चांगल्या विचारानें) प्राप्त झालेली विद्या असा टीकाकार या
 पदाचा विग्रह व अर्थ करितात. यांत 'विरोचन' बदल 'विलोचन'
 असें घरावें लागतें—शिवाय 'विज्ञान' याचा अर्थ मोघमच राहतो.
 तेव्हां विशुद्ध अत्यंत निर्मल म्हणजे ज्यांत कसलीहि शंका उरत
 नाही असें विज्ञान प्रत्यक्ष दिसत असलेल्या जगाचें शास्त्रानें
 निश्चित केलेलें जें सम्यक् ज्ञान (त्यांत शेवटीं एक परब्रह्मच
 शिल्लक उरतें आणि सर्व सृष्टि केवळ मायिक आहे असें ठरतें)
 त्या विज्ञानाच्या विरोचनेन (प्रकाशानें किंवा स्पष्टदर्शनानें)
अञ्चिता (स्पष्ट करून दिलेली) अशी जी विद्या (ज्ञान) तिलाच
चरमा आत्मवृत्तिः शेवटचें आत्म्याचें स्वरूप (प्रथम जगदाकार,
 नंतर पंचभूतात्मक, नंतर प्रकृतिपुरुषात्मक आणि अखेर सच्चिदा-
 नंदरूप असें विचाराच्या सूक्ष्मपणाबरोबरच निरनिराळ्या
 पायऱ्यांनीं खऱ्या व अचल स्वरूपांत प्रगट होणारें असें) त्यालाच

१. पाठांतरम्— 'विशुद्धविद्या न विरोचनाञ्चिता !'

२. पाहा—परात्मात्मविभेदभेदकं ज्ञानं विज्ञानम् (श्लोक १८ ॥)

विद्या इति असें भण्यते (ज्ञात्यांकडून म्हटले जाते) असा अर्थ करणे वरें दिसते. आत्मवृत्तिः ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिः हा टीकाकारांचा अर्थ स्वीकारण्यास कांहीं हरकत नाही. तथापि 'विज्ञानं' हा शब्द ८ व्या श्लोकांत ज्या व जेवढ्या अर्थाने आपण घेतला असेल त्या अर्थानेच येथें तो घेतला पाहिजे, एवढें समजून चालले पाहिजे. पुढल्या चरणामध्ये जें विधान केले आहे त्याला सुसंगत होण्यास विद्येत जगाचा अफाट पसारा नाहीसा होण्यासारख्या शब्दयोजनेची पहिल्या चरणांत चांगलीच आवश्यकता दिसून येते. तेथें समुच्चयाचें निवारण होण्याचें आणखी एक कारण नमूद केले आहे तें असें:—कर्म अखिलकारकादिभिः उदेति कर्माचा उदय सगळ्या अंगादिकांच्या (साधनांच्या) योगें होतो. कर्माचा कारकांची' सामुग्री आधींच असावी लागते आणि विद्या अखिलकारकादिकं निहन्ति ज्ञान तर कर्तृत्वबुद्धीसह सर्व प्रपंच-पसाराच नाहीसा करते. म्हणजे ज्या साधनांवर कर्माची उत्पत्ति त्या साधनांचें असत्स्वरूप समजल्यानेच जर ज्ञानाची उत्पत्ति होणे शक्य आहे, तर कर्म व ज्ञान याचा संबंध तर काडीमात्र नाहीच परंतु उलट त्यांजमध्ये अत्यंत विरोध मात्र आहे हें अगदी उघड आहे. या सर्व ठिकाणीं कर्म म्हणजे 'नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्य-कर्मकृत्' (भ. गी. ३-५), नहि देहभृतां शक्यं त्यक्तुं कर्माण्य-शेषतः' इत्यादि वाक्यांवरून सर्व कर्माचा त्याग शक्य कोटींतला नाही; ज्ञानमार्गाला लागण्यापूर्वी जी चित्तशुद्धि व साधनचतुष्टय-संपन्नता प्राप्त करून घेतलीच पाहिजे आहे तिला कर्माची कांस धरणें भागच आहे. 'मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया ' (वार्तिक ५-११०)
 " तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत (वैराग्य उत्पन्न होणें)
 यावता " भाग. (११-२० ३०) वगैरे वचनांवरून ' ज्ञानाला '
 कर्माची कोठवर मदत पाहिजे हें स्पष्ट होतें. मोक्षाला म्हणजे
 ज्ञानाला कर्माचा साक्षात् उपयोग नाही, किंबहुना ' सर्व कर्माखिलं
 पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ' (भ. गी. ४-३३) इ. वचनांवरून ज्ञान
 व कर्म यांचा संबंध कोणत्या मर्यादेपर्यंत राहतो व कोठें तुटतो
 हें स्पष्ट होतें. मन हें शेत व तें साफसुफ करण्याकरितां नांगरादि
 साधने हीं कर्मे (पेरणीपर्यंत), पुढें तीं साधनें वाजूला ठेवली
 पाहिजेत. " अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपंचोपशमः शिवोऽद्वैत
 एवं ' इ. मांडुक्यकारिकेवरून आत्मवृत्तिः म्हणजे ब्रह्माकार वृत्ति
 अशी जी चौथी तुर्यावस्था ती समजणेची आहे. कर्म उदेति फलो-
 न्मुख होतें असेंहि म्हटलें तर चालेल.

तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतः सुधी-
 विद्याविरोधान्न समुच्चयो भवेत् ।
 आत्मानुसंधानपरायणः सदा
 निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिगोचरः ॥ १६ ॥

तस्मात् म्हणून सुधीः शहाणा (जो त्यानें) कार्यं अशेषतः त्यजेत्
 कर्म पूर्णपणें सोडून द्यावें (हेंच सिद्ध होतें-असें असूनहि जो
 हट्टाने किंवा दुराग्रहानें कर्मच तड पांचवील किंवा ज्ञानाला
 साहाय्यभूत होईल या समजुतीनें आचरण करील त्याला ' मोक्ष '
 दुरावेल आणि व्यर्थ भलते श्रम केल्याचा मूर्खपणा मात्र त्याच्या
 पदरीं पडेल.) विद्याविरोधात् ज्ञानाशीं कर्माचा विरोध (कलह)
 असल्याने त्या दोहोंचा समुच्चय (मिलाफ एकी, मैत्री, एककार्य-

तत्परता) केव्हांहि व्हावयाचा नाही. इतक्या विवेचनाचें तात्पर्य हेंच कीं कर्मपैकीं काम्यं तु सर्वथा त्याज्यमेव, नित्यनैमित्यकमपि यावच्चित्तशुद्धि कर्तव्यं एव । ततोऽपि ब्रह्मणि चित्तस्थैर्यपर्यन्तं कर्तव्यमेव । ततस्तदनुसंधानप्रतिबंधकत्वात् प्रयोजनाभावाच्च तदपि त्याज्यमेवेति ।

पुढील दोन चरणांचा अन्वय टीकाकार असा लावितात--
निवृत्त-गोचरः सदा आत्मानु० (भवेत्) आणि मुमुक्षूचें कर्तव्य कोणतें तें सांगण्याचा हेतु आहे असें प्रतिपादितात-तें असें--
निवृत्ताः सर्वेषां इन्द्रियाणां गोचराः विषयाः शब्दादयः यस्मात्ता-
दृशः सन् (दूर झाले आहेत सर्व इंद्रियांचे विषय ज्यापासून असा होत्साता (प्राण्यानें) आत्मनः सच्चिदानंदस्यानुसंधानमेव परमं अयनं प्राप्यं यस्य तथाविधो (भवेत्) आत्म्याचें स्फुरण (आत्म्याच्या ठिकाणीं लय लादणें) हेंच प्राप्तव्य ज्याला असें व्हावें--अशा स्थितींत रहावें. यांत मूळांतील चरणांची निष्कारण उलटापालट होऊन कर्मत्यागाच्या व्याख्यानांत मुमुक्षूच्या कर्तव्याचा (कर्म करण्याचा) उल्लेख असंगत होतो; शिवाय सन् (होत्साता) हें पद अध्यर्थ घ्यावें लागतें. या सर्व गोष्टी मूळाप्रमाणेंच अन्वय ठेवण्यानें टळतात आणि अर्थ सुसंगत व पूर्व व्याख्यानास पोषक असा निघतो, तो असाः--

आत्मानु० आत्मनः मूळ वस्तूच्या स्वरूपाचें अनुसंधानं (सूक्ष्मगोधन-विचार) तस्मिन् परायणः त्यांतच पूर्णपणें-
अनन्यभावानें गुंतलेला यः जो तो निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरः (भवति)
पूर्णपणें विषयांपासून निवृत्त असा होतो म्हणजे त्या मार्गास

लागला म्हणजे त्याचीं सर्व इंद्रियें^१ विषयांस पराङ्मुख होतात अर्थात् आपोआपच कर्मत्याग करितात. असा अर्थ केल्याने ज्ञानमार्गाला निश्चयाने लागलेल्या माणसाची कर्मापासून स्वाभाविकपणेच सुटका होते ही गोष्ट जोरानें प्रतिपादित होऊन ज्ञानाला कर्माची पुढें मुळींच जरूर लागत नाही किंबहुना कर्माची आठवण देखील मुजते हें सिद्ध होते. कारण अशा वेळीं तो इंद्रियांच्या आटोक्यांतील विषयांपलीकडे गेलेला असतो. येथें 'मुमुक्षु' अपेक्षित नाही, मोक्षमार्गाला प्रत्यक्ष लागलेला अभिप्रेत आहे. भगवद्गीता ३-१७ मध्ये भगवंत हेंच सांगतात—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्चः मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते !

यावच्छरीरादिषु माययाऽत्मधी-
स्तावद्विधेयो विधिवादकर्मणाम् ।
नेतीति वाक्यैरखिलं निपिद्धय त-
ज्ज्ञात्वा परात्मानमथ त्यजेत्क्रियाः ॥ १७ ॥

मग कर्म हें केव्हांच करावयाचें नाही कीं काय ? तर तसें नाही. ज्ञानमार्ग आक्रमण्याला सुरुवात झाली कीं कर्माची उठाठेव पुष्कळशी बाजूला ठेवावी लागते व जी कांहीं थोडीशी त्या

१. इंद्रेण (स्वामिना, अधिष्ठात्र्या देवतया) जुष्टं (अधिष्ठितं) तत्
इन्द्रियम् ॥ - पाणिनिः ।

श्रुत्वा स्पृष्ट्वाच दृष्ट्वाच भुक्त्वा घ्रात्वा विमृश्य च ।
इन्द्रमानन्दयत्येषा तेनेन्द्रियमितिस्मृतम् ॥

— योगवासिष्ठ ३-९६-२७

मार्गाला लागल्यावरहि अंगाला बिलगल्यासारखी दिसते तिची मिठी पुढे सैल पडत जाऊन अखेर ती अजिवात सुटतेच म्हणजे जोपर्यंत प्रपंचाविषयीं लालसा असते तोपर्यंत त्या लालसेच्या मानानें कर्माची आवड असते आणि प्रपंचाबद्दल वैराग्य उत्पन्न झालें म्हणजे त्याच्या तीव्रतेच्या मानानें ती आवड कमी होते हेंच आतां सांगतात. यावत् जंवर मायया^१ अविद्येने (अज्ञानाने) शरीरादिषु शरीर व इंद्रिय इत्यादिकांवर आत्मधीः मी व माझें अशी बुद्धि (वर्तते) असते—म्हणजे प्राणी जोपर्यंत अनात्म (जड) वस्तूवर आत्मबुद्धी (चैतन्यरूप आहे अशी; पहा वेदान्तसार पृ. २५-२६) ची भावना ठेवतो तावत् तोपर्यंत विधिवादकर्मणां विधिः प्रवृत्तिपरं वाक्यं, यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इ. वादः कर्तव्यताबोधको येषां तेषां कर्मणां म्हणजे वेदशास्त्रांनीं सांगितली आहे कर्तव्यता ज्यांची त्या कर्माचा विधेयः आज्ञाधारक सेवक होय (वशवर्ती तत्कर्मकर्ता भवेत्) म्हणजे प्राण्याचा अहंभाव असेतो त्याला वेदाज्ञा पाळाव्या लागतात. तो अहंकार सुटला कीं न इति (हें सत्य नव्हे) या वचनाधारेणें तत् अखिलं

१. मायाः— निस्तत्त्वा कार्यगम्याऽस्य शक्तिर्मायाऽग्निशक्तिवत् ।

न हि शक्तिः क्वचित् कैश्चिद्बुद्ध्यते कार्यतः पुरः ॥ पंचदर्शा २-४७

तैसी हें माझीच विवर्लं । त्रिगुणात्मक साउली ।

की मजचि वोडवली । जवनिका जैसी ॥ ज्ञानेश्वरी ७-६३

ब्रह्मीं जें स्फुरण । तेंचि मूळमायेचें लक्षण । एकनाथ ।

देहबुद्धि केली वळकट । आणि ब्रह्म पाहों गेला धोट ।

तो दृश्याने रुंधिली वाट । परब्रह्माची ॥ दासबोध ६-९-४३

मुळीं झाली ते मूळमाया । त्रिगुण झाले तो गुणमाया ।

जडत्व पावली ते अविद्या माया । सृष्टिरूपें ॥ दासबोध ११-१-८

हैं सर्व जगत् निषिद्धय (मिथ्या आहे असा निर्णय ठरवून—
निश्चय करून) त्याहून विलक्षण अशा सत्यस्वरूप परात्मानं
(चैतन्याला—स्वरूपाला) ज्ञात्वा जाणून^१ अथ (त्यानंतर)
क्रियाः त्यजेत् कर्म टाकावीत. त्याचीं कर्म आपोआपच सुटतात.

यदा परात्मात्मविभेदभेदकं
विज्ञानमात्मन्यवभातिभास्वरम् ।
सदैव माया प्रविलीयतेऽञ्जसा ।
सकारका कारणमात्मसंसृतेः ॥१८॥

आत्मविज्ञाने सत्यवश्यमविद्या निवर्तत इत्याह । यदा आत्मनि
जेव्हां शुद्धान्तःकरणांत परात्मात्मनोः ईशस्य जीवस्य च यो विभेद
मायान्तःकरणरूपोपाधिद्वयकृतो भेदः तस्य भेदकं नाशकं भास्वरं
विज्ञानं प्रकाशशीलं इतरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकं ब्रह्माकाराऽखण्डावृत्तिः
अवभाति असंभावनादितिरस्कारेण उदेति तदैव आत्मसंसृतेः कारणं
संसारस्योपादानकारणं या माया तत्तद् जीवोपाधिभूताऽविद्या
सकारका जन्मान्तरप्रापककर्मसहिता अञ्जसा झटिति प्रविलीयते
नश्यति ।

येथें प्रथमतः आत्म्याचे^१ जे भाव शास्त्रकारांनीं त्याचें सत्य-
स्वरूप कथन करण्याकरितां कल्पिले आहेत ते सांगितले पाहिजेत.

जीवात्मा— “ अविद्याकृतदेहादिसंघाते प्रतिबिंबिता ।

विच्छक्तिर्जीवलोकेऽस्मिन् जीव इत्यभिधीयते” (अ. रा. १ ७ ३४)

१. दृश्य नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् ।

संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥ पंचदशी ४-६४

अहंकारश्च बुद्धिश्च पंचप्राणेंद्रियाणि च
 लिंगमित्युच्यते प्राज्ञैर्जन्ममृत्युसुखादिमत् ।
 स एव जीवसंज्ञश्च लोके भाति . . . . . ॥

अध्या. रा. २-१-२१-२२

परः— स्वतश्चित्, अन्तर्यामी तु मायावी, सूक्ष्मसृष्टितः ।
 सूत्रात्मा, स्थूलसृष्ट्यैव विराट् इत्युच्यते परः ॥

(पंचदशी-६-४)

म्हणजे नित्यसिद्ध व स्वयंप्रकाश आत्मा हा नित्यशुद्ध-
 चैतन्यमयच मायासंगतीनें अंतर्यामी सर्वांच्या आंत राहून नियमन
 करणारा ईश्वर कल्पला जातो; सूक्ष्मशरीरसमष्टीचा अभिमानी
 होऊन तोच सूत्रात्मा व स्थूलशरीरसमष्टीचा अभिमानी विराट्
 मानला जातो.

ज्या वेळीं आपल्या शुद्ध अंतःकरणांत परात्मा व आत्मा
 (जीवात्मा) यांतील अनेकत्वाचे (द्वैताचे) भान (समज) नाहीसें
 करणारे शुद्ध प्रकाशमय विज्ञान उदय पावते, त्याच वेळीं जीवा-
 त्म्याचा संसार थाटणारी ही माया आपल्या सर्व पसान्यासुद्धां
 ताबडतोव लय पावते--तिचे नांव व कार्य नष्टच होते. पहा-

देहोऽहमिति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्तिता ।

नाहं देहश्चिदात्मेति बुद्धिर्विद्येति भण्यते ॥३३॥

अविद्या संसृतेर्हेतुर्विद्या तस्या निवर्तिका ॥ अध्या. रामा २

जीवश्च परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ।

बुद्धिप्राणमनोदेहाहंकृतिभ्यो विलक्षणः ।

चिदात्माहं नित्यशुद्धो बुद्ध एवेति निश्चयम् ।

येन ज्ञानेन संवित्ते तज्ज्ञानं निश्चितं च मे ।
 विज्ञानं च तदैवैतत्साक्षादनुभवेद्यदा ॥ अरण्य. ४
 आचार्यशास्त्रोपदेशादैक्यज्ञानं यदा भवेत् ।
 आत्मनोर्जीवपरयोर्मूलाविद्या तदैव हि ।
 लीयते कार्यकरणैः सहैव परमात्मनि ।
 साऽवस्थामुक्तिरित्युक्ता ... ॥ अरण्य-४-

माया आणि अंतःकरण हे अनुक्रमे ईश्वर आणि जीव यांचे उपाधि होत.

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः । श्रुतिः—कठ.

श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिता च सा
 कथं भविष्यत्यपि कार्यकारिणी ।
 विज्ञानमात्रादमलाद्वितीयत-
 स्तरुमादविद्या न पुनर्भविष्यति ॥१९॥

अन्वय—श्रुतिप्रमाणाभिविनाशिता च सा कार्यकारिणी भविष्यति अपि कथम् ? तस्मात् अमलाद्वितीयतः विज्ञानमात्रात् अविद्या पुनः न भविष्यति ।

परात्मात्मैक्यविज्ञान होतांच माया व तिच्यामुळे भासत असलेली संसृति नष्ट होतात हीच गोष्ट मनावर दृढतर बिब-
 ष्याकरितां पुनः वेगळ्या प्रकारे सांगतात. तत्त्वमस्यादि श्रुतिवचनरूप प्रमाणांनीं अभिविनाशिता पूर्णत्वाने अगदीं नाहीशीं करून टाकलेली च^१ (अभिनाशिता विनाशिता च = पुनः कधींहि

१. वाटल तर 'च' हें मागील श्लोकांतील व या श्लोकांतील विधानांस जोडणारे अव्यय म्हणता येईल.

उत्पन्नच होणार नाहीं अशी नाहींशी केलेली) सा ती माया (अविद्या) कार्य करण्यास (संसृतीचा आभास उत्पन्न करण्यास) समर्थ होईल तरी कशी? जीवात्मा व परमात्मा यांचें तादात्म्य ऐक्य) मनाला पटल्याक्षणींच जी अविद्या लय पावते आणि तें ऐक्य अनुभूत झाल्यावर ती मुळांत नव्हतीच (तिचा अत्यंताभाव होता) असा जेथें मनाचा दृढ निश्चय होतो तेथें तिच्या पुनरुत्पत्तीचा संभव कोठून ? आणि जर तिच्या पुनर्जन्मालाच ठिकाण नाहीं, तर ती आपलें संसृतीचें जाळें पुनः पसरील असें वाटेल तरी कसें ? जिला अस्तित्वच उरत नाहीं तिच्यापासून कार्योत्पत्ति होणार कोठून ? अमलं (अत्यंत शुद्ध-अज्ञानरूपी आवरण निघून गेल्याने निव्वळ चैतन्यमय दिसून येणारें) असें जें अद्वितीय केवल ब्रह्म तः (त्यापासून झालेल्या) तस्मात् (त्या प्रकारच्या म्हणजे श्रुतिप्रमाणांनीं निश्चित केलेल्या) विज्ञानमात्रात् (प्रत्यक्षानुभूतीपर्यंत जाऊन भिडलेल्या ज्ञानाच्या योगें, by reason of knowledge that has reached the stage, degree or measure of direct experience) अविद्या (अज्ञान, भ्रम,) न पुनः भविष्यति (फिरून उत्पन्नच होत नाहीं-हेंच खरें.) तस्मात् from that knowledge and experience of अद्वैत described in the first portion of the verse. तस्मात् म्हणजे ' म्हणून ' असा अर्थ करण्यांत स्वारस्य मुळींच नाहीं.

पाहा- तत्त्वमस्यादि वाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः ।

तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनम् ॥ वाक्यवृत्तिः ॥ ६ ॥

टीकाकारांचा अर्थ-श्रुति० सा च कथमपि कार्य० भविष्यतीति काकुरत्र । सर्वथा नेत्यर्थः । असतः कार्यकारित्वासंभवादिति भावः ।

अमला शुद्धाद्वितीयात्मविषयकाद्विज्ञानमात्रादितरासहकृतान्निदि-
ध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतो नष्टा तस्मात् सा पुनर्न भविष्यति
रज्ज्वज्ञानमूलकस्य सर्पस्य रज्जुज्ञानेन निवृत्तस्य यथा न पुनरुत्प-
त्तिरितिभावः ॥ यथे 'तस्मात्' = म्हणून.

यदिस्म नष्टा न पुनः प्रसूयते
कर्ताऽहमस्येति मतिः कथं भवेत् ।
तस्मात्स्वतन्त्रा न किमप्यपेक्षते
विद्या विमोक्षाय विभाति^१ केवला ॥ २० ॥

अन्वयः—यदि (अविद्या) नष्टास्म, पुनः न प्रसूयते, (तदा) 'अहं
अस्य कर्ता' इति मतिः (बुद्धिः) कथं भवेत्? तस्मात् स्वतन्त्रा
विद्या किं अपि न अपेक्षते, विमोक्षाय केवला विभाति ।

विद्याया इतर निरपेक्षाया एव मोक्षकारणत्वमुक्तं युक्तिपूर्वकं
पुनः कथयति श्रोतृदाढ्ययि । मग जर येथें अहंकारच (शरीरा-
दिष्वहंकारः म्हणजेच अविद्या) पुरा नष्ट झालेला आहे
(स्म वर्तमानकालाला लावून भूतकाळ सिद्ध होतो—तेव्हां तो
भूतभूतकालवाचकास लावला तर क्रियेची पूर्तता समजावयास
हरकत नाही) तर 'अमुक कर्माचा कर्ता मी' अशी भावना तरी
होईल कशी? If you admit the complete or total disappea-
rance (destruction) of अविद्या then you must also admit
her incapacity of her giving birth to anything (once she is
dead). अर्थात् 'कर्म', 'कर्ता', वगैरे सर्व पसारा जेथे आटपला
तेथें त्यांच्यापासून साहाय्य कोणाला कसें होणार? तर मोक्ष-
प्राप्तीला कर्माची अपेक्षा मुळींच रहात नाही हें उघड झालें. मग

१ विभाति = दिसते, भासते.

मोक्षप्राप्तीला एकटी विद्याच (ज्ञानच) स्वतंत्रपणे (इतर कोणावर अवलंबून न रहातां) समर्थ आहे; तिला इतर कर्म वगैरे कोणाच्या मदतीची अपेक्षाच नसते हें सिद्ध.

बहुजन्मदृढाभ्यासादेहादिष्वात्मधीः क्षणात् ।

पुनःपुनरुदत्येव जगत्सत्यत्वधीरपि ॥ ३ ॥

असें पंचदशीकार तृप्तिदीपांत म्हणतात; म्हणून वरील दोनी श्लोकांत ' विज्ञान ' (अनुभवानें आत्मसात् केलेलें, श्रुति-प्रमाणांनीं सिद्ध केलेलें ज्ञान) या शब्दाचा उपयोग हेतुपूर्वक करून अविद्येचा पुनरुद्भवच अशक्य झाल्यावरच ' मोक्ष ' मार्गाला लागलें पाहिजे हें स्पष्ट सांगितलें.

सा तैत्तिरीयश्रुतिराह सादरं

न्यासं प्रशस्ताखिलकर्मणां स्फुटम् ।

एतावदित्याह च वाजिनां श्रुति-

ज्ञानं विमोक्षाय न कर्म साधनम् ॥ २१ ॥

वरील विवेचनास आतां श्रुतींचे आधार देतात:—सा (ती) सुप्रसिद्ध अशी.— पाहा— सा रम्या नगरी— ' न कर्मणो न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ' इत्यादिका तैत्ति० (कृष्ण यजुर्वेदीय तैत्तिरीयोपनिषदांतील ऋचा) प्रशस्तानां (अर्थवादैः^१ प्राशस्त्येन बोधितानां) कर्मणां न्यासं (त्यागं) सादरं

१. अर्थवाद—An explanatory remark. It usually recommends a विधि or precept by stating the good arising from its proper observance and the evil arising from its omission.

स्तुतिनिन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः (गौतमसूत्रं); गुणवादो विरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः । (लोगाक्षिः) । कर्म, देवता यांच्या स्तुति-निन्दापर वेदवचनांना ' अर्थवाद ' म्हणतात.

(यथा तथा) स्फुटं आह. ' न कर्मणा, इ. ' या तैत्तिरीय वेद-
वचनांत श्रुतीनें प्रशंसिलेल्या कर्माचा त्यागच अखेर सांगितला
आहे. तो सांगतांना श्रुतिवचनासंबंधानें जितका आदर ठेवणें
आवश्यक आहे तितका ठेवूनहि ' त्याग ' स्पष्टपणेंच सांगितला
आहे. श्रुतिसंबंधाचा ज्यांस पूर्ण आदर आहे त्यांनींच श्रुति-
प्रतिपादित विधींचा त्याग अगदीं उघडपणें प्रतिपादावा ही गोष्ट
मोक्षप्राप्तीला त्याखेरीज इलाज नसल्यानेंच कर्तव्य होत आहे हें
यावरून निर्विवादच होत आहे. तेव्हां श्रुतीतील एका शाखेचें
वरोल म्हणणें मान्य होईलच; तथापि दुसऱ्या एखाद्या शाखेचें मत
तसेंच असलें तर वरोल म्हणण्याला पुष्टिकारकच होईल असें समजून
वाजसनेयी शाखेच्या बृहदारण्यकोपनिषदाचा आधार देतात—
वाजिनां (वाजसनेयी) श्रुतिः ' एतावदरे खल्वमृतत्वम् ' (एताव-
दिति या शब्दांनीं आरंभ झालेली वेदऋक्) ज्ञानं विमोक्षाय
साधनं न कर्म एतत्) च आह (ज्ञान हेंच एकटें मोक्षाचें साधन
आहे, कर्म साधन होत नाही असें सांगत आली आहे)

विद्यासमत्वेन^१ तु दर्शितस्त्वया
ऋतुर्न दृष्टान्त उदाहृतः समः ।
फलैः पृथक्त्वाद्बहुकारकैः ऋतुः
संसाध्यते ज्ञानमतो विपर्ययम् ॥ २२ ॥

अन्वयः— त्वया ऋतुः विद्यासमत्वेन दर्शितः । समः दृष्टान्तः तु
न उदाहृतः । फलैः पृथक्त्वात् ऋतुः बहुकारकैः संसाध्यते । ज्ञानं
अतः विपर्ययम् ।

१. समत्वन = च्या साध्याने; समान सामर्थ्य आहे अशी.

कोणत्याहि कर्माला अहंभाववृत्तीची आद्यंत आवश्यकता आणि ज्ञानाला प्रथमतःच अहंभावाच्या त्यागाचीच जरूर असल्यानें कर्म व ज्ञान यांचें मूळचैच (स्वरूपतः) वैषम्य याप्रमाणें सिद्ध करून आतां त्यांचें फलरूप (फलरूपतः) वैषम्यहि दाखवून देण्याच्या हेतूनें पूर्वपक्षी जो ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी त्याला म्हणतात—त्वया (त्वां) अग्निष्टो-मादि ऋतु(यज्ञ) विद्यासमत्वेन (विद्येच्या तोडीचे-विद्येपासून जें फल प्राप्त होतें तेंच फल देणारे, किंवा निदान तें फल देण्याच्या कामीं विद्येला बरोवरीनें साह्य करणारे) दर्शितः (म्हटलेस, दाखविलेंस) तु (परंतु) समः दृष्टान्तः न उदाहृतः (दोनी पक्षांस सारखा लागू पडेल असा उदाहरणादाखल दृष्टान्त मात्र दिला नाहीस.) यावरून श्रुतीनें कर्तव्य म्हणून प्रतिपादिलेला ऋतु (यज्ञकर्म) हा विद्येच्या बरोवरीचा, तोडीचा किंवा विद्याप्राप्त जें मोक्षफल तें मिळवून देणारा असें अनुमान निश्चित होत नाही; दृष्टान्त दिल्याशिवाय व तो व्यतिरेकानेंहि लागू पडतो हें दाखविल्या-शिवाय केवळ अनुमानानें सिद्धान्तपूर्ति होत नाही, (दृष्टान्ता-भावात् अन्वय्येवानुमानं न व्यतिरेकीति भावः) हें तुझ्या ध्यानीं आलें असेलच. आतां विद्या व कर्म यांचें फल तरी सारखें म्हणजे एकच आहे असें असतें तर निदान एकांगी म्हणजे अन्वयाचे तरी अनुमान करितां आलें असतें. पण फलः (षष्ठ्यर्थे तृतीया) पृथक्त्वात् फलांच्या निरनिराळेपणानें (भेदानें) तें अनुमानहि निघत नाही कारण येथें स्वरूपासिद्ध हेतु प्रत्ययास येतो. बरें उभयतांमध्ये निदान समानकारकत्व (साधनांचा सारखेपणा, एकपणा) तरी असावयाचें होतें (म्हणजे तुझ्या म्हणण्यास काडीचा तरी आधार मिळाला असता), पण तरीहि

स्थिति नाही. कारण ऋतुः वहुभिः कारकैः (अहंममताभि-
मानरूपैः आन्तरैर्वाह्यैश्च देशकालादि नियमैश्च-अहंभावादि
अतरंग व योग्य (शास्त्रसंमत) काल, जागा वगैरे वहिरंग
साधनद्वारा) संसाध्यते (योग्य-चांगल्या रीतीनें तडीस जातो,
एरवीं नाही), ज्ञानं [तु] अतः विपर्ययम् (विपर्ययवत्)
आणि ज्ञान तर याच्या (अतः = याच्यापासून) अगदी उलट आहे-
म्हणजे ऋतूप्रमाणे तें अनेक साधनांवर अवलंबून नाही, किंवा
त्याचें फलहि अनेकविध नाही. अतो न तयोः साम्यम् । तेव्हां
दोघांचा अधिकार मुळींच सारखा नाही, हेंच खरें.

सप्रत्ययायो ह्यहमित्यनात्मधी-
रज्ञप्रसिद्धा न तु तत्त्वदर्शिनः ।
तस्माद्बुधैस्त्याज्यमविक्रियात्मभि-
विंधानतः कर्मविधिप्रकाशितम् ॥ २३ ॥

आतां वेदांनीं आज्ञापिलेलें कर्म टाकल्यास पाप लागेल ही
भीतिहि व्यर्थ आहे असें दाखवितात. (कर्मत्यागेन) अहं (मी)
हि (निश्चयानें) सप्रत्ययायः (पापयुक्त-सदोष) (भविष्यामि)
होईन इति (या प्रकारची) (शुद्धात्मनि-सर्वदा शुद्धस्वभावाच्या
आत्म्याच्या ठिकाणीं) अनात्मधीः (जडाच्या धर्माची बुद्धि-कल्पना,
समज) अज्ञस्य (तत्त्वज्ञानविरहिताची असते हें) प्रसिद्धा - सर्व-
विश्रुत आहे-केवळ अज्ञजनाच्या ठायींच संभवते, न तु तत्त्वदर्शिनः
(तशी समज ज्ञान्याची कधींहि होणार नाही-त्याला कर्तृत्वादिकाचा
अभिमानच नसतो म्हणून कर्म केल्याचें पुण्य किंवा टाकल्याचें

पाप त्याला चिकटतच नाही; ते धर्म जडाचं म्हणजे अनात्म्याचे आहेत). तस्मात् (तेव्हां, यास्तव) अविक्रियात्मभिः (अविक्रिय = अविकारी, अपरिवर्तनाय) अविक्रियः आत्मा येषां तैः — आत्मा कसलाहि विकार पावत नाही असें निश्चित मत झालेल्या) बुधैः तत्त्वज्ञानी विधानतः (विधानयुक्त आचरावयाचें) विधिप्रकाशितम् (वेदांनीं अवश्य कर्तव्य म्हणून आज्ञापिलेलेहि) कर्म त्याज्यम् (टाकणेच योग्य आहे).

अविक्रियात्मभिः याजबद्दल पाठांतर 'अपि क्रियात्मभिः' असें आहे तें चूक आहे. तसा पाठ घेतल्यास 'क्रियात्मभिः' हें बुधैः याचें विशेषण करावें लागतें व त्यामुळें तत्त्वज्ञ बुधांस कर्मचारी बनवावें लागतें आणि जेथें सर्वकर्मत्याग अभिप्रेत आहे तेथें विधिप्रकाशित कर्महि (अपि) अशी अनवश्यक अर्थापत्ति होते

' बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ' (भ. गी. २-५०) यांतहि बुद्धियुक्त म्हणजे बुध याला पापपुण्य कांहीं लागत नाही असेंच सांगितलें आहे. ' पापपुण्य अंगीं घेतलें जडून । वर्म नेणें कोण करिता तो '—तुकाराम.

श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीति वाक्यतो
गुरोः प्रसादादपि शुद्धमानसः ।
विज्ञाय चैकात्म्यमथात्मजीवयोः
सुखी भवेन्मेरुरिवाप्रकम्पनः ॥ २४ ॥

अन्वय :- शुद्धमानसः अपि श्रद्धान्वितः (सन्) गुरोः प्रसादात् तत्त्वमसीति वाक्यतः आत्मजीवयोः ऐकात्म्यं विज्ञाय अथ मेरुः इव अप्रकम्पनः सुखी च भवेत् ।

शमदमादि साधनचतुष्टयसंपन्नतेनें ज्याचें अंतःकरण शुद्ध ज्ञालें आहे त्यानें देखील श्रद्धायुक्त होऊन (निगमाचार्यवाक्येषु भक्तिः श्रद्धेति विश्रुता-अपरोक्षानुभूतिः । ८) सद्गुरूंस शरण जावें व सेवा वगैरे करून त्यांची कृपा संपादून त्यांजपासून 'तत्त्वमसि' या महावाक्याच्या गूढार्थाचें ज्ञान मिळवावें आणि मग त्याचें मनन, निदिध्यासन सतत ठेवून मेरु पर्वताप्रमाणें निश्चल व समाधान वृत्तीनें रहावें. अप्रकम्पनः = विषयाभिलाषानें क्षुब्ध होत नाहीं अंतःकरण ज्याचें असा. सुखी सर्व दुःखांपासून मुक्त. समानार्थक खालील अवतरणें पहा:-

आत्मानं चेद्विजानीयाद्यमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् । (बृहदा. ४-४-१२)

एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ (भ. गी. १५-२०)

ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता च ।

(शाकर-भाष्य १-१-४)

आदौ पदार्थाविगतिर्हि कारणं

वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः ।

तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवका—

वसीति चैकात्म्यमथानयोर्भवेत् ॥ २५ ॥

आतां 'तत्त्वमसि' या महावाक्याचें क्रमशुद्ध (पायाशुद्ध) विवरण आरंभितात—

वाक्यार्थविज्ञानविधौ (वाक्यांतील अर्थचिं बरोबर (यथार्थ) ज्ञान व्हावयाच्या पद्धतींत (विधिः = पद्धति, रीत, उत्पत्ति, घटना) (टीकाकार विधौ उत्पत्तौ म्हणतात; त्या अर्थाने 'वाक्यार्थविज्ञानविधौ' याचा अर्थ 'महावाक्याच्या अर्थज्ञानानें विज्ञानाची उत्पत्ति व्हावी याकरितां' असा करावा लागेल). आदौ (आरंभीं, मुख्यत्वेकरून) विधानतः (विधानं = व्यवस्था, उपयोग, लावणी, घडवून आणणें) योग्य प्रकारें (टीका :- भ्रम-प्रमादराहित्येन) पदार्थाविगतिः (त्या वाक्यांतील जीं पदें किंवा स्वतंत्र शब्द—The terms and copula of a proposition—असतील त्यांचें यथार्थ ज्ञान (अवगतिः = खरें आणि निश्चितार्थ ज्ञान) होणें हें कारणं (पाया, मूळ साधन) आहे; हि (हें प्रसिद्ध आहे, हें निश्चित आहे या अर्थीं). तेव्हा तीं पदें व त्यांचे अर्थ या गोष्टी प्रथम निश्चित केल्या पाहिजेत. तें आतां करूः— तत्त्वमसि या महावाक्यांत पदें तीन आहेत. तत् त्वं पदार्थौ (त्यांपैकीं तत् आणि त्वं या पदांचा अर्थ अनुक्रमें परमात्मा (शिव) व तू म्हणजे जीवात्मा) परमात्मजीवकौ आणि अखेरचें पद असि (आहेस) इति (अशीं तीं पदें आहेत.) आणि यांतील शेवटच्या असि पदानें अथ अनयोः ऐकात्म्यं भवेत् च (आणि या दोन पदांनीं दर्णिलेलें व आरंभीं अज्ञानामुळें भिन्नत्वानें दिसणारे जे सर्वज्ञ परमात्मा व किंचिज्ज्ञ जीवात्मा यांचें) नंतर ऐक्य प्रतिपादिलें आहे.

हेतुः पदार्थबोधौ हि वाक्यार्थाविगतेरिह । वाक्यवृत्तिः १० ।
तत्त्वं पदार्थौ निर्णीतौ वाक्यार्थश्चिन्त्यते बुधैः । तादात्म्यमत्र
वाक्यार्थस्तयोरेव पदार्थयोः । वाक्यवृत्तिः ३७ ।

प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनो—
विहाय संगृह्य तयोश्चिदात्मताम् ।
संशोधितां लक्षणया च लक्षितां
ज्ञात्वा स्वमात्मानमथाद्वयो भवेत् ॥ २६ ॥

आतां सर्वज्ञ जो परात्मा (शिव) त्याचें व किंचिज्ज्ञ जो
जीवात्मा त्याचें ऐक्य किंवा तादात्म्य होणें असंभवनीय वाटेल
म्हणून ती शंका दूर करण्याकरितां एकात्मकता कशी जाणावी
हें सांगतात :-

अन्वय :- आत्मनोः प्रत्यक्. . . विरोधं विहाय, तयोः
संशोधितां, लक्षणया लक्षितां च चिदात्मता संगृह्य स्वं आत्मानं
ज्ञात्वा, अथ अद्वयः भवेत् ।

अविद्योपाधि, अहंबुद्धिवेद्य (प्रत्यक्) असा जीवात्मा आणि
मायोपाधि, इंद्रियांस अगोचर (परोक्ष = अदृश्य) असा परात्मा यांतील
उपाध्यादि विरोध भासविणारीं विशेषणें बाजूला करून, टाकून देऊन,
त्यांचें संशोधित (उपाधींचा वगैरे गाळ काढून, चाळून, शुद्ध करून
घेतलेले) आणि त्यांचा वाच्यार्थ किंवा उक्तानार्थ न पाहतां फक्त
लक्ष्यार्थ तेवढा स्वीकारल्यानें खऱ्या स्वरूपानें अवगत झालेले,
असें चैतन्यरूप (मूळचें शुद्ध ज्ञानस्वरूप) संगृह्य (उत्तम प्रकारें

धारण करून, समजून घेऊन) म्हणजे प्रत्यगात्मा आणि परोक्षात्मा (जीव व शिव-ईश्वर) हे वास्तविक एकाच प्रकारचे आहेत हे मनावर बिंबलें म्हणजे स्व (जीवात्मा) हा दुसरा कोणी नसून आत्मा) परोक्षात्मा-परात्मा-ईश) च आहे हे पक्केपणे समजतें; आणि मग अद्वय (सर्व कांहीं एकच हा) प्रत्यय येतो.

संशोधितां-युक्तिभिः सम्यग्त्रिचारितां । तत्त्वं पदयोः द्वौ अर्थो वाच्यो लक्ष्यश्च^१ । तत्र तत्पदस्य मायोपाधिः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टो वाच्यः । त्वंपदस्यापि किञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टो मायाकार्याऽविद्योपाधिः अविद्यावदंतःकरणोपाधिः वाच्यः । उभयोरपि विशेषणांशत्यागेन शुद्धश्चिदात्मा लक्ष्यः । तत्र वाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादक्यासंभवेऽपि लक्ष्ययोः ऐक्यं निर्वाधमेवेति । (टीकाकार).

जगतो यदुपादानं मायामादाय तामसीं ।

निमित्तं शुद्धसत्त्वां तामुच्यते ब्रह्म तद्विरा ॥ पंचदशी, १-४४

तमःप्रधान प्रकृतीला स्वोपाधि करून जें जगाचें उपादान कारण होतें व शुद्धसत्व प्रकृतीला स्वोपाधि करून जें जगाचें निमित्त कारण होतें त्या ब्रह्माला 'तत्त्वमसि' या छांदोग्य महावाक्यांत 'तत्' पदानें उल्लेखिलें आहे; तसेंच

यदा मलिनसत्त्वां तां कामकर्माद्दिदूषितां ।

आदत्ते तत्परं ब्रह्म त्वं पदेन तद्गोच्यते ॥ पंचदशी, १-४५

१. प्रत्यक्परोक्षतैकस्य सद्वितीयत्वपूर्णता ।
विरुद्ध्यते यतस्तस्माल्लक्षणा संप्रवर्तते ॥ ४६ ॥
२. मानांतरविरोधे तु मुख्यार्थस्यापरिग्रहे ।
खुयार्थस्याविनाभूते प्रतीतिलक्षणोच्यते ॥ ४७ ॥

तेंच ब्रह्म जेव्हां कर्मादिकांनीं दुष्ट अशा मलिनसत्वप्रधान प्रकृतीला स्वोपाधि करिते तेव्हां तें ' त्वं ' पदानें निर्दिष्ट केले जाते या प्रकारांनीं सोपाधिक ब्रह्म ' तत् ' व ' त्वं ' या पदांच्या ' ईश्वर ' व ' जीव ' या वाच्यार्थांला पोचते. आतां १ तमःप्रधान २ शुद्धसत्वप्रधान व ३ मलिनसत्वप्रधान अशी त्रिविध माया परस्परविरोधी असल्यानें तत् व त्व या पदांतील मायांश त्याग केला म्हणजे प्रत्येकांतील अविरुद्ध चैतन्य तेवढें शिल्लक राहते आणि तें तर अखंड, एकरस, सच्चिदानंदरूप ब्रह्म आहे असा एकात्मकत्वाचा बोध होतो. तेव्हा भागत्यागलक्षणेनें ' मायाविद्ये विहायैवमुपाधी परजीवयोः । अखण्डं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्मैव लक्ष्यते ॥ पंचदशी, १-४८ । तें कसें तें आतां सांगतात.

एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्
तथाऽजहल्लक्षणता विरोधतः ।
सोऽयं पदार्थाविव भागलक्षणा
युज्येत तत्त्वंपदयोरदोषतः ॥ २७ ॥

अन्वयः—(अत्र) एकात्मकत्वात् जहती न संभवेत्, तथा विरोधतः अजहल्लक्षणा (अपि न सम्भवेत्); (अतः) सोऽयंपदार्थो इव तत्त्वंपदयोः भागलक्षणा (एव) अदोषतः युज्येत ।

वाक्यांतील पदांचा जो वाच्यार्थ (उघडा अर्थ) तो अव्यवहार्य दिसेल तर त्यांचा लक्ष्यार्थ (लाक्षणिक) घेऊन वाक्यार्थ उलगडावा लागतो. ही लक्षणा त्रिविध आहे; १ ली जहत्स्वार्था

(सोडावा लागतो पदांचा मूळ अर्थ जींत व त्यामुळे धोरणाने संभवनीय अर्थ स्वीकारावा लागतो जींत ती; उदा. गंगायां घोषः)
 २ री अजहत्स्वार्था (पदांचा मूळ अर्थ तर सोडावयाचा नाहीच पण त्या धोरणाने संभवनीय अर्थाची जींत थोडी भरच घालावी लागते अशी; उदा. काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्) व ३ री जहदजहत्स्वार्था ऊर्फ भागत्यागलक्षणा (जींत पदांचा मूळ अर्थ सगळा टाकण्याचा नसतो किंवा सगळाच घेण्याचाहि नसतो, तर कांहीं भाग सोडण्याचा व कांहीं घेण्याचा असतो अशी, उदा. सोऽयं देवदत्तः)

अर्थ :- ' तत् त्वं असि ' या वाक्यांतील ' तत् ' पदाने परमात्मा^१ (परब्रह्म) आणि ' त्वं ' म्हणजे अविद्योपाधि आत्मा^२ हे वर दाखविले आहे आणि ' असि ' या पदाने त्या दोहोंचे ऐक्य (तादात्म्य) सांगितले आहे; ते कसे हे दाखविण्यास्तव आणि श्रुतींनी आत्मा केवळ अद्वितीय आहे असे म्हटले आहे त्याचा खरेपणा पटण्यास्तव, जीवात्मा व परात्मा हे परमात्म्याहून भिन्न नसून एकच आहेत हे सिद्ध करण्यास्तव महावाक्यांतील पहिल्या दोन पदांचा अर्थ लक्षणेनेच घ्यावयास पाहिजे हेहि पूर्वी दाखविलेच आहे आतां त्रिविध लक्षणांपैकी कोणती लक्षणा या ठिकाणी लागू पडते एवढेच पहावयाचे राहिले आहे, ते आतां पाहूः--

तो प्रकार चांगला ध्यानांत येण्याकरितां महावाक्यविस्तार एका कोष्टकाने दाखवितो--

१. मायोपाधि परात्मा, ईश्वर.
२. जीवात्मा.

महावाक्य पदें		पदांचा अर्थबोधक विस्तार				विशेष लक्ष्य देण्यासारखी वाब
		१ ला प्रकार		२ रा प्रकार		
अ.	पद	विशेषण	विशेष्य	विशेषण	विशेष्य	परमात्मा
१	तत्	मायोपाधि	आत्मा	सर्व	ज्ञ	यांतील विशेष्य 'एक'च असून फरक आहे तो
२	त्वं	अविद्योपाधि	आत्मा	किंचित्	ज्ञ	केवळ विशेषणांतच आहे
३	असि	पहिल्या दोनी पदांचा समन्वय दाखविणारें इंग्रजींतील Copula प्रमाणें हें पद आहे.				

पहिल्या दोन पदांच्याच अर्थास वाच्यार्थ किंवा लक्षणार्थ होतो. त्यांतील 'विशेष्य' दोनीं ठिकाणीं एकच 'आत्मा' असल्यानें (एकात्मकत्वात्) तो अर्थ टाकतां येत नाहीं म्हणून जहती (पहिली लक्षणा) न संभवेत् (येथें संभवत नाहीं-लागू पडत नाहीं.) तथा (तसेंच) दोनीं पदांतील " विशेषणें " परस्परविरोधी असल्यामुळें (ऐक्य दाखविण्यास) तीं आड येतात म्हणून तीं घेतां येत नाहींत तर त्यांत आणखी भर घालण्याचें नांव नकोच; तेव्हां विरोधतः या विरोधामुळें अजहल्लक्षणता हीं जळत नाहींच. राहतां राहिली जहदजहत् किंवा भागत्यागलक्षणा; ती मात्र येथें युज्यते (जुळते, लागू पडते.) कारण प्रत्येक पदाचा विशेषणात्मक भाग

व तोहि अंशतःच) सोडून व विशेष्यात्मक भाग राखून अदोषतः कांहीं घोटाळा न होतां अगदीं निर्दोष, न्यायशास्त्रनियमानुरूप) असें दोहों पदांचें असि या तिसऱ्या पदानें सांगितलेले ऐक्य (तादात्म्य) सिद्ध होतें - महावाक्यसिद्धांत ठरतें. आणि त्यावरून श्रुत्युक्त आत्मा म्हणजे अद्वितीय परब्रह्मच, त्याचे जीवात्मादि भेद भ्रममूलक होत हें दिसून येतें; भेद भ्रममूल ठरले म्हणजे भेदोत्पादक ज्या उपाधि त्यांनी ब्रह्म (आत्मा) केव्हांही युक्त होत नाहीं तर तो सर्वदा व सर्वथा त्यांपासून 'मुक्त'च असतो हेंच दिसून येतें.

सोऽयंपदार्थाविव यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तद्देशादिविशिष्टोऽतीतानुभवविषयो वा तत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानो वा इदं शब्दार्थः तयोश्च विरुद्धविशेषणकत्वात् ऐक्यासंभवेन देशादिरूपविशेषणत्यागेन अनुभवगतातीतत्वादिविशेषणत्यागेन वा लक्षणया ऐक्यं तद्वदिति भावः ।- टीका.

पंचदशीकारांनीं (१) तत्त्वविवेकप्रकरणांत म्हटले आहे -

सोऽयमित्यादि वाक्येषु विरोधात्तदिदंतयोः ।

त्यागेन भागयोरेक आश्रयो लक्ष्यते यथा ॥ ४७ ॥

मायाविद्ये विहायैवमुपाधी परजीवयोः

अलण्डं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्मैव लक्ष्यते ॥ ४८ ॥

तत्त्वमस्यादि वाक्यं च तादात्म्यप्रतिपादने

लक्ष्यौ तत्त्वं-पदार्थौ द्वावुपादाय प्रवर्तते ॥ ४२ ॥

हित्वा द्वौ शबलौ वाच्यौ वाक्यं वाक्यार्थबोधने
यथा प्रवर्ततेऽस्माभिस्तथा व्याख्यातमादरात् ॥ ४३ ॥

आलंबनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः
अन्तःकरणसंभिन्नबोधः स त्वं-पदाभिधः ॥ ४४ ॥

मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः
पारोक्ष्यशबलः सत्यद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ॥ ४५ ॥ —वृत्त्यवृत्तिः

रसादिपञ्चीकृतभूतसम्भवं
भोगालयं दुःखसुखादिकर्मणाम् ।
शरीरमाद्यन्तवदादिकर्मजं
मायामयं स्थूलमुपाधिमात्मनः ॥ २८ ॥

मागील श्लोकांत उपाधींचा त्याग सांगितला. उपाधि कोणते व जीवात्म्यास ते चिकटण्याचें कारण काय इत्यादिकांचा विचार प्रस्तुत श्लोकापासून केला आहे.

अयोध्याकांड (१-२३) यांत 'स्थूलं सूक्ष्मं कारणाख्यं उपाधित्रितयं चित्तेः । एतैर्विशिष्टो जीवः स्याद्वियुक्तः परमेश्वरः ॥' हे तीन उपाधि जीवात्म्याचे असून त्यांचा त्याग केला कीं तो परमेश्वरच आहे असें सांगितलें आहे. तसेंच अरण्यकांड सर्ग ३ मध्ये सृष्ट्युत्पत्ति अगस्तिमहर्षींनीं पुढें लिहिलेप्रमाणें वर्णिली आहे: ती सांगून पंचीकरण हें काय प्रकरण आहे तेंहि दाखविलें म्हणजे प्रस्तुतचा व पुढील श्लोक समजण्यास सुलभ होईल. प्रथम सृष्ट्युत्पत्ति सांगू-अगस्ति रामास प्रार्थितात--

सृष्टे प्रागेक एवासीर्निर्विकल्पोऽनुपाधिकः ।
त्वदाश्रया त्वद्विषया माया ते शक्तिरुच्यते ॥ २० ॥

त्वामेव निर्गुणं शक्तिरावृणोति यदा तदा ।
अव्याकृतमिति प्राहुर्वेदान्तपरिनिष्ठिताः ॥ २१ ॥

मूलप्रकृतिरित्येके प्राहुर्मायेति केचन ।
अविद्या संसृतिर्वन्ध इत्यादि बहुषोच्यते ॥ २२ ॥

त्वया संशोभ्यमाणा सा महत्तत्त्वं प्रसूयते ।
महत्तत्त्वाद्गहंकारस्त्वया संचोदिताद्भूत् ॥ २३ ॥

अहंकारो महत्तत्त्वसंवृतस्त्रिविधोऽभवत् ।
सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति भण्यते ॥ २४ ॥

तामसात्सूक्ष्मतन्मात्राण्यासन् भूतान्यतः परं ।
स्थूलानि क्रमशो राम क्रमोत्तरगुणानि ह ॥ २५ ॥

राजसानीन्द्रियाण्येव सात्त्विकाद्देवता मनः ।
तेभ्योऽभवत्पूत्ररूपं लिंगं सर्वगतं महत् ॥ २६ ॥

ततो विराट् समुत्पन्नः स्थूलाद्भूतकदंबकात् ।
विराजः पुरुषात्सर्वं जगत्स्थावर जङ्गमम् ॥ २७ ॥

देवतिर्यङ्मनुष्याश्च कालकर्मक्रमेण तु..... ॥ २८ ॥

आतां पंचीकरण म्हणजे काय ते पाहू :-

तमः प्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया
वियत्पवनतेजोम्बुध्रुवो भूतानि जज्ञिरे ॥ पंचदशी १-१८

तद्भोगाय = कारण शरीराभिमानी जो प्राज्ञ तो; जज्ञिरे = प्रकट होतात, भासूं लागतात. भूतें उत्पन्न होतात म्हणजे व्यावहारिक पदार्थाप्रमाणें जन्मास येतात असें नव्हे. पुढे तेथेंच म्हटलें आहे.

समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मताज्ञात्म्यवेदनात्
तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया ॥ २५ ॥

तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने
पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम् ॥ २६ ॥

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः
स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पंच पंच ते ॥ २७ ॥

त्रिगुणात्मक मायेपासून उत्पन्न झाल्यानें प्रत्येक महाभूतांत १ अंश सात्विक, १ राजस आणि १ तामस मिळून तीन अंश आहेतच. आतां प्रत्येकानें आपल्या तामस अंशांतील $\frac{3}{4}$ अंश राखून ठेवून बाकीचा $\frac{1}{4}$ इतर चार भूतांत सारखा म्हणजे प्रत्येकास $\frac{1}{4}$ असा वांटून दिला. त्यामुळें प्रत्येक महाभूतांत मूळच्या १ सात्विक, १ राजस व $\frac{1}{4}$ तामस मिळून $2\frac{1}{4}$ अंशांत इतर महाभूतांतील प्रत्येकाचा $\frac{1}{4}$ तामस अंश म्हणजे एकंदरींत $\frac{1}{4}$ अंश मिश्र झाल्यानें प्रत्येकांत ३ अंश पुन्हां पुरे झाले. असें हें पंचीकरण आहे. पुढील पानावरील कोष्टकावरून हें अधिक स्पष्ट होईल:—

पंचीकरणान्चे वेळीं शिळक राहिलेले मूळ गुण	आकाशा मूळचे	वायु शिळक	तेज राहि	जल लेले	पृथ्वी अंशा
{ २॥	१	१	१	१	१
{ सत्व	१	१	१	१	१
{ रज	१	१	१	१	१
{ तम	१	१	१	१	१
वादन दिलेला	इतरां-कडून	मिळान	लेले	अंशा	
तामस { आकाशा	०	१	१	१	१
अंशा ३ { वायु	१	०	१	१	१
प्रत्येकी ३ { तेज	१	१	०	१	१
१ { जल	१	१	१	०	१
१ { पृथ्वी	१	१	१	१	०
प्रमाणे {	१	१	१	१	१
पंचीकरण झाल्या- वरील अंशांची वेरीज	३	३	३	३	३

देहाचे ठिकाणी पंचभूतांची दृश्यमान कार्ये

पंचीकृत महाभूत	१	२	३	४	५
१ आकाशा	काम	क्रोध	शोक	मोह	भय
२ वायु	धावन	चलन	आकुंचन	उड्डाण	प्रसारण
३ तेज	धुधा	तृषा	निद्रा	आळस	मैथुन
४ जल	स्राळ	मूत्र	स्वेद	शुक्र	शोणित
५ पृथ्वी	अस्थि	नाडी	त्वचा	मांस	रोम

आतां मूळ श्लोक लावूं. त्याचा अन्वय :- रसादि... संभवं, आदिकर्मजं, दुःखसुखादिकर्मणां भोगालयं, आद्यन्तवत्, मायामयं (एतत्) शरीरं आत्मनः स्थूलं उपाधि (बुधाः विदुः) । रसा (पृथ्वी) आदि येषां तानि पंचीकृतानि यानि भूतानि तेभ्यः संभवो यस्य तत् (पृथ्वी आदिकरून जीं पंचीकृत पंच-महाभूते त्यांपासून उत्पन्न झालेलें) आदिकर्मजं प्राग्भवीय कर्मजन्यं (पूर्वजन्माजित कर्मांचा फलभोग घेण्यासाठीं त्या कर्मांनीं उत्पन्न केलेलें) दुःखसुख० सुखदुःखयोः आदीनि यानि कर्माणि तेषां भोगस्तत्कर्मजसुखदुःखानुभवस्तस्यालयं आश्रय-भूतं (सुखदुःखादिक कर्मफलें भोगण्याचें साधन -- किंवा सुख-दुःखांना कारण होणारीं जी कर्मे तीं करण्याचें स्थान -- किंवा सुखदुःखादिकांची प्राप्ति करून देणाऱ्या कर्मांचा उपभोग भिळण्याचें ठिकाण), आद्यन्तवत् (जन्म, मरण म्हणजे जायते, वर्धते इ. षड्विकार ज्याला कायमपणें जडलेलेच आहेत अशा प्रकारचें), मायामयं परंपरया मायाविकारः तद्विकारभूतविकारित्वात् (मायेपासून महत्, त्यापासून अहंकार वगैरे विकारांचें क्रमानें बनलेलें कार्य), अशा या शरीराला जीवात्म्याचा (आत्मनः) स्थूलं उपाधि (अवजड, दिसण्याजोगा, ढोवळ) उपाधि असें बुधाः विदुः (पुढल्या श्लोकांतील) विद्वान समजतात. येथील 'सुखदुःख' हें उपलक्षणात्मक असून त्यांत 'शीतोष्ण', 'रागद्वेष' वगैरे द्वंद्वें समाविष्ट आहेत. या व पुढील दोन श्लोकांत मिळून ज्या २५ तत्त्वांचें हें शरीर बनलें आहे म्हणून वर्णिलें आहे त्याच प्रकारचें वर्णन अध्यात्मरामायणांत अरण्यकांडाच्या ४ थ्या सर्गांतहि आलेलें आहे, तें असें:-

देहस्तु स्थूलभूतानामपञ्च तन्मात्रपञ्चकम्
अहङ्कारश्चबुद्धिश्च इन्द्रियाणि तथा दश ॥ २८ ॥

चिदाभासो मनश्चैव मूलप्रकृतिरेव च
एतत् क्षेत्रमिति ज्ञेयं देह इत्यभिधीयते ॥ २९ ॥

आतां जीवात्म्याचा दुसरा उपाधि 'सूक्ष्म किंवा लिंगशरीर सांगतात :-

सूक्ष्मं मनोबुद्धिदशेन्द्रियैर्युतं
प्राणैरपञ्चीकृतभूतसम्भवम् ।
भोक्तुः सुखादेरनुसाधनम्भवे-
च्छरीरमन्यद्विदुरात्मनो बुधाः ॥ २२ ॥

अन्वयः-अपञ्ची... संभवं, मनोबुद्धिदशेन्द्रियैः प्राणैः (च) युतं, भोक्तुः सुखादेः अनुसाधनं, अन्यत् शरीरं आत्मनः सूक्ष्मं (उपाधिं) बुधाः विदुः ।

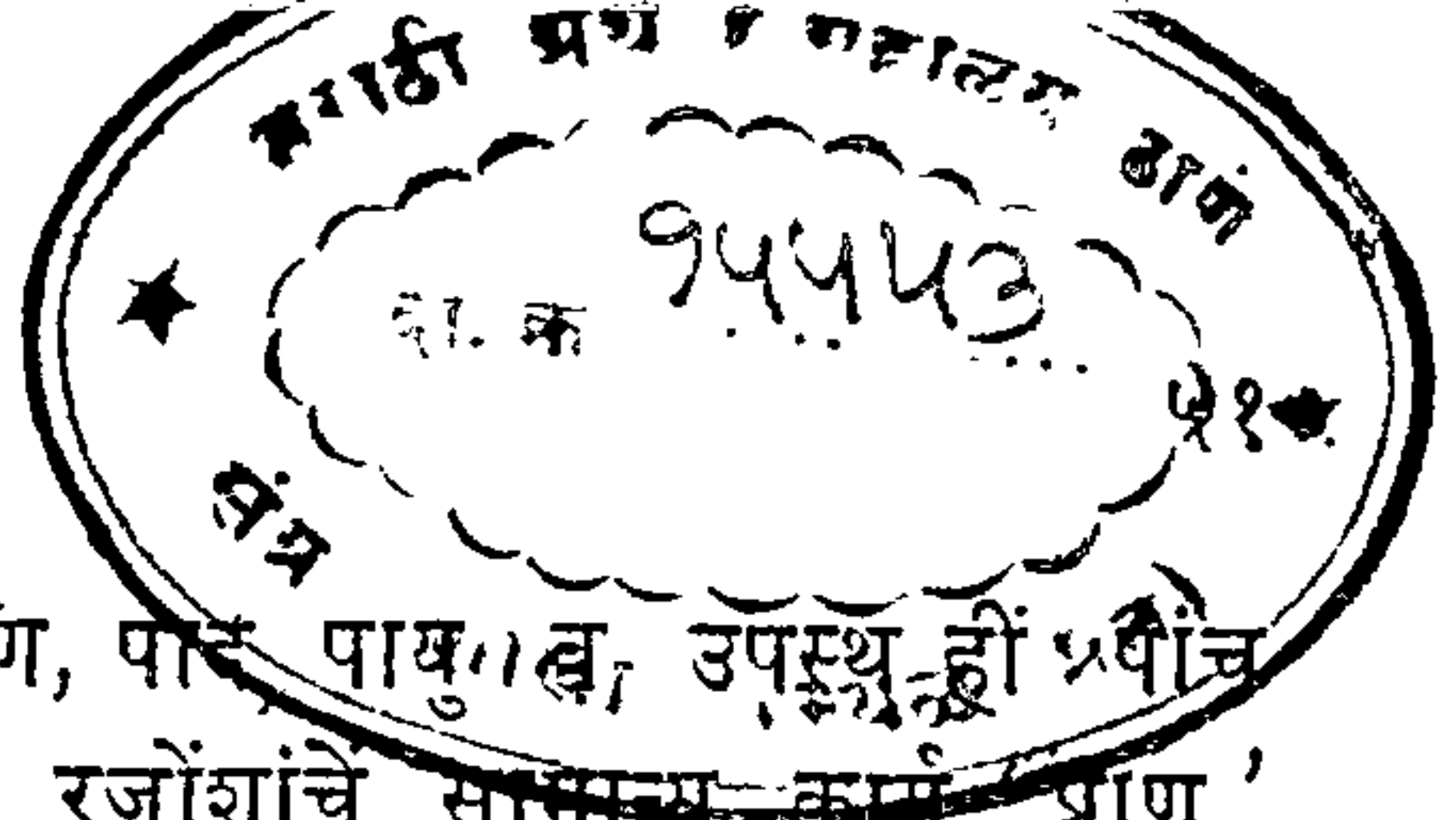
अर्थ :- एकमेकांत न मिसळलेलीं जीं पंचमहाभूतें (पृथ्व्यादि) त्या प्रत्येकाच्या सत्वांशापासून उत्पन्न झालेलीं व स्वतंत्र राहिलेलीं जीं श्रोत्र, त्वक्, नेत्र, रसना व घ्राण हीं पंचज्ञानेन्द्रियें व त्या पांची सत्वांशांचें सामान्य कार्य जें अंतःकरण (द्विप्रकारक म्हणजे मन व बुद्धि) तसेंच त्या अपञ्चीकृत^१ भूतांच्या रजोशांनीं स्वतंत्र

१. मन = संकल्पविकल्प कारणें व बुद्धि = निश्चयात्मक. अंतःकरणाच्या वृत्ति कोणी ४ समजतात; मननात्मक = चित्त आणि अज्ञता = अहंकार. या चारींचें मिळून अंतःकरणचतुष्टय होतें.

२. पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।

अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गभागेसाधनम् ॥ १२ ॥ आत्मबोधः ।

श्रीरामगीता

उत्पन्न केलेलीं जीं वाक्, पाणि, पाद, पायुः, उपस्थ, हीं प्रथमं कर्मेन्द्रिये आणि त्या सर्वांच्या रजोंशांचे सामान्य कार्य 'प्राण' (प्राणापानव्यानोदानसमान असा पंचप्रकारक) इतक्या १७ चा समुदाय, भोक्ता जो जीवात्मा (त्याच्या स्थूल शरीरांत तें रहात असेपर्यंत) त्याचें सुखदुःखादिक भोगण्याचें साधन, दुसरें शरीर त्याला सूक्ष्म उपाधि असें विद्वान् समजतात.

अनाद्यनिर्वाच्यमपीह कारणं
माया-प्रधानन्तु परं शरीरकम् ।
उपाधिभेदान्तु यतः पृथक् स्थितम्
स्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ॥ ३० ॥

या श्लोकांत दोन वाक्ये असून त्यांतील पहिल्यांत कारण-शरीराचें व्याख्यान आहे; व दुसऱ्यांत त्रिप्रकारक शरीरांच्या उपाधींतून मुक्त केलेल्या आत्म्याचा बोध करून घेण्यास सांगितलें आहे. आतां त्यांचा अन्वय :-

(१) इह तु अपि अनादि, अनिर्वाच्यं, मायाप्रधानं, परं, कारणं, शरीरकम् (अस्ति) ।

इह तु (आणि आतां, येथें एक श्रेष्ठ प्रतीचें निराळें-तु उच्च दर्जाचा भेद दाखविणारें अव्यय) अपि (आणखी एक, पहिल्याच्या भरीला), अनादि (उत्पत्तिरहित परंतु सांत-अनंत नव्हे असें), अनिर्वाच्यं (जें सत् किंवा असत् म्हणजे खरें कीं खोटें याचा निर्णय करितां येत नसल्यानें अवर्णनीय असें), मायाप्रधानं (प्रपचो-

त्पत्तीला कारण जी माया ती ज्याच्या निर्मितीत प्रमुख अथवा उपादानकारण आहे असें), परं^१ (स्थूल व सूक्ष्म या शरीरांपेक्षां श्रेष्ठ प्रतीचें-त्यांच्यापलीकडचें), कारणं (कारण नांवाचें) शरीरकं (अत्यंत सूक्ष्म असें शरीर) (अस्ति) (आहे). याप्रमाणें जीवात्मा व परात्मा (ईश्वर) या उभयतांसहि या तीन शारीरिक उपाधि आहेत. त्या कशा हें जीव (व्यष्टि) आणि ईश्वर (समष्टि) या प्रकारांनीं खालीं दाखविल्या आहेत:-

व्यष्टिजीव-स्थूल शरीर (देह-किंवा पिंड)		सूक्ष्म (लिंग) शरीर
समष्टि ईश्वर-	„	ब्रह्मांड सूत्रात्मा (हिरण्यगर्भ)
अविद्यारूप (किञ्चित्)	कारण शरीर (मलिनसत्व)	
विद्यारूप (सर्वज्ञ) (शुद्धसत्वात्मक)	ईश्वर	
(माया)		

सर्व व्यष्टींचें किञ्चित्त्व एकत्र केले म्हणजे त्यांची बेरीज समष्टीचें ' सर्वज्ञत्व ' होते हें निराळें दाखविण्यास नकोच. मायेचीं दोन स्वरूपें (विद्या व अविद्या) सांगितलेलीं आहेत. किंवा तिचे तीन प्रकार आहेत ते म्हणजे १. शुद्धसत्वमय (विद्या), २. वासना व कर्म यांनी मलिनसत्वमय अविद्या-अंतःकरण) आणि ३. अशुद्धसत्वमय. (तमःप्रधान). अविद्येला कोणी कोणी अज्ञाना म्हणतात. परंतु ब्रह्मसूत्रांत त्याला आधार नाही.

१. परं = वरिष्ठ, श्रेष्ठ :-

इन्द्रियाणि पराण्यहुरिन्द्रियेभ्यः परम्मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ भ. गी. ३/४२

वरील लिहिण्यावरून जीवात्मा व परात्मा हे दोन्हीहि उपाधियुक्त 'ब्रह्म' आहेत व उपाधींचा त्याग झाला म्हणजे दोघांतहि एक शुद्धब्रह्मच अवशिष्ट रहाते असें असल्याने त्यांचें ऐक्य सिद्ध होते.

टीकाकारांनीं या ठिकाणीं 'माया-प्रधानं' या सामासिक शब्दाचे 'माया' व 'प्रधान' असे वेगळे शब्द करून 'माया,) हा ईश्वराचा उपाधि व पूर्वीच्या दोन श्लोकांत सांगितलेले 'स्थूल व सूक्ष्म' हे जीवाचे उपाधि असें सांगून त्या उपाधित्यागाने उभयतांचें ऐक्य पहावें असें सुचविलें आहे शिवाय 'कारणं' हें 'शरीरक' याचें वाचक न करतां 'सकलप्रपंचस्य जनकं' या अर्थाचें आहे असें प्रतिपादन करून 'अनादि,' 'अनिर्वाच्यं,' व 'कारणं' ईदृशी माया ब्रह्मणः परं (उत्कृष्टं) प्रधानं शरीरकम् (स्वार्थे कः) असा अन्वयार्थ केला आहे. या अर्थानें शब्दांच्या अर्थांची निष्कारण ओढाताण होऊन 'स्थूल-सूक्ष्म-कारण' हें जें उपाधित्रितय 'जीवात्मा' व 'परात्मा' (ईश्वर) या उभयतांसहि लागलें पाहिजे तें उभयतांत २ व १ असें वांटलें गेलें आहे. शिवाय 'प्रधानं' हा शब्द 'शरीरकं' चें विशेषण करून 'मुख्य' या अर्थी आहे असें अस्पष्टपणें (अर्थ लिहिला नाही म्हणून) दाखविलें आहे, 'ईदृशी' हा पदरचा शब्द घालून 'अनाद्यनिर्वाच्यं' हीं नपुंसकलिंगी विशेषणें 'माया' या स्त्रीलिंगी विशेष्याशीं कशीतरी जोडलीं आहेत; या सर्व कारणांस्तव टीकाकार यथे पूर्णपणें घसरले आहेत. आचार्यांच्या आत्मबोधांतील १३व्या 'अनाद्यविद्याऽनिर्वाच्या कारणोपाधिरुच्यते । उपाधित्रितयादन्यमात्मानभवधारयेत्' ॥

या अगदीं समान शब्दांच्या श्लोकानें टीकाकाराची चूक स्पष्टच दिसत आहे. आचार्यांच्या वाक्यवृत्तींतहि 'अजडात्मवदाभांति यत्सान्निध्याज्जडा अपि । देहेन्द्रियमनः प्राणाः सोऽहमित्यवधारय ॥ २० ॥ व 'देहेन्द्रियमनः प्राणाहंकृतिभ्यो विलक्षणः । (२७) असेंच म्हटलें आहे. पंचदशीकारहि 'त्रितयीमपि तां मुक्त्वा परस्पर-विरोधिनीम् । अखण्डं सच्चिदानन्दं महावाक्येन लक्ष्यते ॥ (१-४६) असेंच म्हणतात. श्री गंगाधरस्वामीकृत तत्त्वविवेकांत 'कारण शरीर' याची व्याख्या उत्कृष्ट प्रकारें केली आहे ती :- १ अनादि (उत्पत्तिरहित) २ अनिर्वाच्य (सत्य किंवा मिथ्या असें कांहीच जिला म्हणतां येत नाही ती) आणि ३ पर व अपर आत्म्याच्या शरीराचें कारण- असें जें स्वस्वरूपाचें अज्ञान निर्विकल्पकसुषुप्तींत प्राणिमात्रास अनुभूयमान असें जें तें 'कारण शरीर' होय. असें आणखी अनेक आधार देतां येतील. या टीकेस अनुसरून अध्यात्मरामायणाचें भाषांतर आर्यसेवक छापखान्याच्या प्रतींत झालें आहे, तें सर्वत्र शुद्ध व चांगलें उतरलें असतां या ठिकाणीं वरील दोषांस पात्र झालें आहे. चिपळूणकर मंडळीनें प्रसिद्ध केलेली 'सान्वयार्थ रामगीता' बहुतेक ठिकाणीं चुकली असल्यानें कुचकामाची झाली आहे. प्रस्तुत श्लोकांत तर 'मायाप्रधानं' असा सामासिक शब्द कायम ठेवून ती टीकेस अनुसरली असल्यानें फारच घसरली आहे; आणि भाषांतर 'बोध' होण्याजोगे तर नाहीच परंतु जास्तच घोटाळ्यांत पाडणारें झालें आहे. रा. द्रविड (रामसुधाकर्ते) व देवस्थळी (ढवळे प्रकाशकांच्या अध्यात्म-रामायणाचे संपादक) यांनीं 'भागत्यागलक्षणेचा' अवलंब करून टीकाकारांच्या अर्थातील कांहीं भाग राखून व कांहीं सोडून व

पदरचा आणि इतर ठिकाणची उसनवारी केलेला असा मजकूर घालून कांहींच निश्चित अर्थ न उत्पन्न करणारा 'शब्दसमूह' भरकटून टाकला आहे. असो. आतां द्वितीयाधकिडे वळू. या अध्याचा अन्वयः— यतः तु उपाधिभेदात् पृथक् स्थितं (ततः) स्वात्मानं क्रमात् (उपाधित्यागेन) आत्मनि (परात्मनि) अवधारयेत्—किवा (स्वात्मानं (जीवात्मानं) आत्मनि (परात्मनि-ईश्वरे) क्रमात् (उपाधित्यागेन) अवधारयेत् ।

अर्थः— (यतः तु (आणि आतां, ज्या अर्थीः तु = आणि आता, आणि; उदा. राजा तु तामार्यां श्रुत्वाऽब्रवीत्।) उपाधिभेदात् (निरनिराळ्या प्रकारच्या संबंधत्वांमुळे) पृथक् स्थितं (निरनिराळे राहिलेले—वेगळाले वाटणारे—वास्तविक एक असतां पृथक् दिसणारे) असें आहे. ततः (त्या अर्थी) स्वात्मानं (आपल्या आत्म्याला—प्रत्यगात्म्याला म्हणजेच जीवात्म्याला) आत्मनि (परात्म्याच्या-ईश्वराच्या ठिकाणीं—परब्रह्माच्या ठिकाणीं नव्हे, तेथें पंचावयास अद्यापि अंकाश आहे) क्रमात् (स्थूल-सूक्ष्म व कारणशरीर या उपाधींचा एकामागून एक अशा क्रमानें निरास करून) अवधारयेत् तादात्म्यानें व निःशंकपणें जाणावें). अवधृ--दशमगण, उभयपदी

१. उपाधि— १ most important word in Indian philosophy. I have rendered it 'associate' and उपाहित and अनुपाहित "associated" and unassociated respectively. 'Environment' and 'Limiting adjunct' have been used as equivalents of उपाधि by other scholars. In वाचस्पत्यम् it is defined 'अन्यथास्थितस्यावस्तुनोऽन्यथा प्रकाशनरूपे.'

—Col. J. A. Jacob, in his edition of वेदान्तसार.

= यथार्थ जाणून घेणें, समजणें, जाणणें). येथें जीवात्मा हा परात्म्याचा केवळ एक अंश आहे म्हणून तो त्यापासून वेगळा नाही. म्हणजे Though not equal in quantity, a part is essentially the same in quality as the whole, एवढेच येथे सांगण्याचें आहे. जीवात्मा हा परात्मा जो ईश्वर त्याच्याशीं उपाधि राहिल्यानें एकरूपच असतो एवढेंच प्रतिपादन या ठिकाणीं अभिप्रेत आहे. क्रमात् या पदाचा टीकाकार किंवा भाषांतरकार म्हणतात तसा 'श्रवणमनननिदिध्यासनक्रमण' असा अर्थ करण्याचें प्रयोजन मुळींच नाही. 'अवधारयेत्' या पदांतच 'निश्चित रीतीनें, शंकाराहित्यानें जाणावें' म्हटल्यानें श्रवणमननादिकांची पुनरुक्ति निष्कारण होते. शिवाय 'मूळ वस्तु जें परब्रह्म' त्याच्या एकत्वाचा बोध 'पंचकोश' आणि 'अवस्थात्रय' यांच्या विवेकानंतरच व्हावयाचा आहे; तो बोध म्हणजे 'ज्ञान' झाल्यावर 'श्रवण' क्रियेचें काम संपून 'मनन' त्याची प्रतिष्ठा (बुद्धीवर कायम ठसा) उमटवील आणि 'निदिध्यासन' त्याचें विज्ञान (अनुभवरूपज्ञान-अनुभूति करून देईल. आतां कोणत्याहि गोष्टीचें मनाला पूर्ण ज्ञान होण्याला श्रवणमनननिदिध्यासाची आवश्यकता नेहमींच असते, तेव्हां ती येथें मधेच विशेष रीतीनें सांगण्याची कांहीं गरज नाही. 'माया' ही ज्ञान्याच्या अंतःकरणांत केव्हां भ्रम उत्पन्न करील याचा नियम नाही. म्हणून 'निदिध्यासन' ही अखेरची मात्रा, मायेचा खेळ केव्हांहि पुनः बाधून ये याकरितां घेण्यास सांगितली आहे. अनादिकालापासून जन्म-मरणरूपी प्रपंचाच्या तडाख्यांत सांपडलेल्या प्राण्याची त्यांतून 'मुक्ति' व्हावी या हेतूनें ज्या मार्गाचें अवलंबन करणें अवश्य

त्या मार्गाचा क्रम म्हणजे प्रथमतः स्थूल-सूक्ष्म-कारण शरीरत्रयो-
पाधीचा निरास, मग पंचकोश, अवस्थात्रय, इ चा विवेक, असा
हळुं हळुं ठिकाणावर पांचविणारा आहे. आत्मबोधांत आचार्य
म्हणतात--

निषिद्ध्य निखिलोपाधीन्नेति नेतीति वाक्यतः ।
विद्याद्वैक्यम्महावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ २९ ॥
आविद्यकं शरीरादि दृश्यम्बुबुद्धत् क्षरम् ।
एतद्विलक्षणं विद्यादहम्ब्रह्मेति निर्मलम् ॥ ३० ॥

वाक्यवृत्तींतहि आचार्य सांगतात :--

अहम्ब्रह्मेति वाक्यार्थबोधो यावद्दृढीभवेत् ।
शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम् ॥ ४९ ॥

येथे एक सूचना करावीशी वाटते--अध्यात्मरामायणांतील ही
रामगीता एकूण ६२ श्लोकांत आहे. पैकीं आरंभीचे ६ व अखेरचे
६ उपक्रमोपसहाराचे १२ श्लोक वजा केल्यास बाकीच्या ५०
श्लोकांतच सर्व अध्यात्मविषय सामावला आहे. त्यांतहि
'तत्त्वमसि'या सामवेदीय महावाक्याचे संपूर्ण विवरण असल्यानें
व ते समजण्याला आवश्यक असें वेदान्तशास्त्रांतील परिभाषेचे
थोडे विवरण केले असल्यानें अध्यात्मविषय फार संक्षिप्त प्रकारे
विवेचिला आहे. व म्हणून तो लक्षांत येण्यास बराच कठीण
झाला आहे. शंकराचार्यांची 'आत्मबोध' व 'वाक्यवृत्ति' हीं दोन
लहान प्रकरणे फार सोप्या भाषेत व विषय उत्तम प्रकारे ध्यानांत
येईल अशा पद्धतीने लिहिलेलीं असल्यानें तीं प्रथम वाचून मग

रामगीता हातीं घेतल्यास गीता फार सुलभ रीतीनें अवगत होईल, व ती वाचतांना वरील दोन प्रकरणांतल्या शब्दांची, विचारांची व प्रक्रियेची एकसारखी आवृत्तीच होते असें दृष्टीस पडेल.

कोशेष्वयन्तेषु तु तत्तदाकृति—
 विभाति सङ्गात्स्फटिकोपलो यथा ।
 असङ्गरूपोऽयमजो यतोऽद्वयो
 विज्ञायतेऽस्मिन्परितो विचारिते ३१॥

अन्वय :—यथा स्फटिकोपलः संगत् (तत्तदाकृतिः विभाति), (तथा) तेषु कोशेषु अयं तत्तदाकृतिः विभाति । अस्मिन् तु परितः विचारिते अयं अजः यतः अद्वयः (ततः अयं) असंगरूपः विज्ञायते ।

अर्थः—जसा पांढरा, स्वच्छ स्फटिकमणि संगत् (दुसऱ्या रंगाच्या पदार्थाच्या सांनिध्यानें—इतर कोणत्याहि रंगीत पदार्थावर ठेवला असतां) त्या त्या पदार्थाच्या रंगाचा दिसतो म्हणून त्याचा मूळचा पांढरा रंग मुळींच बदलला नसतांही पाहणाऱ्याच्या डोळ्यांस तो तांबडा, पिवळा, निळा इ रंगांचा भासतो (वाटतो) तसा अयं (हा आत्मा—जीवात्मा काय किंवा परात्मा काय) तेषु (त्या सुप्रसिद्ध अशा) कोशेषु (अन्न—प्राण—मनो—विज्ञान—आनंद—मय प्रकारच्या पांच आच्छादनांत—पेशींत) अयं (हा आत्मा) तत्त ० (त्या त्या आकृतीचा, रूपाचा, रंगाचा) विभाति (दिसतो, वाटतो—विभा—द्वि.ग.प. = दिसणें, भासणें). अस्मिन्तु...विचारिते (सति) (परंतु याच्यासंबंधानें सर्व बाजूनीं विचार केला असतां—पुर्वें संशोधन केलें म्हणजे) अयं अजः (हा अनादि आत्मा) यतः

अद्वयः (ज्या अर्थी अद्वितीय आहे म्हणजे दुसऱ्याचा संग होण्यास दुसऱ्या पदार्थाची अपेक्षा असते, हा अद्वितीय असल्याने दुसऱ्याचा अत्यंताभाव असतो) ततोयं (त्या अर्थी हा) असंगरूपः (कोशादि मानलेल्या इतर पदार्थांपासून पूर्णपणे अलिप्त-दृष्टान्तां-तील स्फटिकमण्याप्रमाणे-असतो). संगत झाल्यासारखा दिसल्यास तो निव्वळ भ्रम आहे. ज्ञान्यांस तो भ्रम होत नाही. पहा-

पञ्चकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः ।

शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा ॥ आत्मबोधः-३५

भगवद्गीतेतहि आत्म्याचे हें असंगित्व दुसऱ्या दृष्टान्ताने दाखविले आहे :- (पहा. १३-३२) --

‘ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते । ’

या श्लोकांत पंचकोशविवेकाचा परिणाम सांगितला आहे : तो विवेक येथे थोडासा लिहू :-

देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरम्मनः ।

ततः कर्ता, ततो भोक्ता गुहा सेयम्परम्परा ॥ पंचदशी (३-२)

१) एका पिंडाचा विचार केल्यास त्याचा स्थूल देह हाच दृष्टीस पडतो. तोच १ अन्नमय कोश.

पितृभुक्तान्नजात् वीर्यात्
जातोऽन्नेनैव वर्धते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा
प्राक् चोर्ध्वन्तदभावतः ॥३॥

असा हा अन्नमय कोश जड व
आद्यन्तवन्त असल्याने तो
चैतन्यरूप व नित्य आत्मा नव्हे.

२) प्राणमय कोश— प्राणादि पंच वायु व वागादि पंच कर्मेन्द्रियें मिळून प्राणमय कोश होतो. कर्मेन्द्रियांना

पूर्णो देहे बलं यच्छ-
न्नक्षाणां यः प्रवर्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासा-
वात्मा चैतन्यवर्जनात् ।

—पंचदशी (३-५)

(तो सर्व शरीरव्यापी असल्यानें) आपापलीं कामें करण्यास तो समर्थ करितो. ज्ञानेंद्रियांना स्वसामर्थ्य-द्वारा तो प्रेरक असतोच, पण तो स्वतःच जड असल्यानें 'चैतन्य-रूप' आत्मा होऊं शकत नाहीं.

३) मनोमय कोश— पंचज्ञानेंद्रियें आणि मन यांचा हा बनलेला आहे. अविद्येच्या आवरणशक्तीमुळें प्राण्याला स्वरूपाचा

अहताम्ममतान्देहे
गेहादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो
नासावात्मा मनोमयः ॥

—पंचदशी (३-६)

विसर पडतो आणि तिच्या विक्षेपशक्तीमुळें (विस्मरणानंतर) 'मी' व 'माझे' असें देहादिक जड वस्तूंना म्हणू लागतो. तसेंच मनाला कामक्रोधादि विकार

होत असल्यानें त्याचें स्वरूप अत्यंत अस्थिर असतें, चंचल असतें. मन हें ज्ञानेंद्रियांचें प्रेरक असल्यानें तें सर्व इंद्रियांवर सत्ता चालविणारें असतें, तेव्हां असलें हें अस्थिर व विकारी मन हें ज्या कोशाचें नियंत्रण करतें तो कोश स्थिर व अविकारी आत्मा केव्हांहि होणार नाहीच.

४) विज्ञानमय कोश— हा बुद्धि आणि पंचज्ञानेंद्रियें यांचा

लीना सुप्तौ वपुर्बोधे
व्याप्नुयादानखाग्रगः ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा
विज्ञानमयशब्दभाक्

—पंचदशी (३-७)

बनलेला आहे. जी चैतन्याच्या छायेनें (आभासानें) युक्त बुद्धि निद्रावस्थेंत लीन होते व जाग्र-त्कालीं पायांच्या नखापासून मस्तकापर्यंत सर्व देह व्यापिते

ती विज्ञानास्पद बुद्धिहि आत्मा नव्हे. आरशाच्या कवडशानें अंधाच्या खोलींत प्रकाश पडला तर तो गुण जसा आरशाचा नसून मूळ सूर्याचाच असतो, किंवा तापलेल्या पाण्याच्या ठिकाणची उष्णता पाण्याचा मूळ धर्म नव्हे, तद्वत् अंतःकरणवृत्ति जी बुद्धि तिच्यांत भासमान होणारें चैतन्य तिचें आंगचें नसून पंचकोशांच्या अगदीं आंत असलेला (गुहायां स्थितः-विहितः वा) जो आत्मा त्याचें प्रतिबिंब आहे--तें सांसर्गिक असल्यानें 'नित्य' नाहीं म्हणून 'आत्मा' नव्हेच.

येथें एक गोष्ट ध्यानांत ठेवणेची ती : वास्तविक मन व बुद्धि तसेंच चित्त व अहंकार या एका अंतःकरणाच्या वृत्ति आहेत. मनांत चित्ताचा आणि बुद्धींत अहंकाराचा समावेश होतो म्हणून मन व बुद्धि या दोनच वृत्तींचे (ज्ञानेंद्रियांसह) स्वतंत्र कोश मानले ते बुद्धीकडे कर्तेपणा व मनाकडे 'साधनपणा' अथवा 'कर्ता' आणि 'करण' या भेदानें मानले आहेत. मनानें कोणत्याहि गोष्टीचे संकल्प केले म्हणजे त्याबरोबरच त्याच्या विकल्पांचीहि उत्पत्ति होते; परंतु त्यातून ती गोष्ट तडीस नेण्याची व सोडून देणेची निश्चयात्मक कामगिरी बुद्धीकडे येते. म्हणजे ती कर्ता होते आणि मनाकडून सर्व कार्य करून घेते. वृत्तींतील एवढ्या फरकामुळें त्यांचे स्वतंत्र कोश कल्पणें अवश्य झालें. याप्रमाणें लिंगशरीर आत्मा नव्हे हें सिद्ध झालें.

५) आनंदमय कोश-गंगाधर सरस्वति स्वामी आपल्या काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
 पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥९॥
 कादाचित्कत्वतोऽनात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।
 बिम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्वदा स्थितेः ॥१०॥
 —पंचदशी-३॥

'तत्त्वविवेक'
 प्रबंधांत 'अज्ञा-
 नच आनंदमय
 कोश असें

प्रतिपादितात. ' भोक्ता व कारणशरीररूप ' जो तो हा कोश असें आचार्यभक्त बापटशास्त्री म्हणतात. हीं दोनीं प्रतिपादनं पंचदशी-कारांच्या व्याख्येंत अंतर्भूत होतात. कसें तें पहा :—सात्विकवृत्तिजन्य जी पुण्योत्पत्ति तिच्या उत्तम फलभोगानें प्राण्याला अत्यंत सुख होतें. याचें कारण त्या फलभोगकालीं अन्तःकरणाची एक वृत्ती^१ अंतर्मुख होते व तींत कूटस्थ^२ परमानन्दरूप जो आत्मा त्याचें प्रतिबिंब पडतें. आणि त्यामुळें भोगी अंतःकरण ' आनंदमय ' होतें, हें होय पण कर्मफलभोग हा अनित्य असल्यामुळें तो संपतांच ती वृत्तिहि निद्रारूपानें त्या आत्म्यांत लीन होते. सूर्याकडे आरशाचें तोंड केलें असतां जसें त्यांत सूर्याचें प्रतिबिंब पडतें व आरसा प्रकाशयुक्त होतो व तें तोंड फिरविलें कीं प्रतिबिंब नाहीसें होतें—म्हणजेच बिंबांतच पुनः प्रविष्ट होते, तद्वत् जेथून तो आनंद अंतःकरणांत प्रगट झाला तेथेंच तो परत जातो. बिंबांत तो नित्यच असतो. परंतु अंतःकरणांत मात्र केव्हां असतो, केव्हां असत नाहीं अर्थात् त्याच्या या अनिश्चित व अनित्य स्वभावामुळें ' आनंदमय ' असें जरी या कोशाचें नांव आहे तरी, तो आनंद केवळ प्रतिछाया म्हणून, नित्य व आनंदस्वरूप जो आत्मा तद्रूप होत नाही तो आत्मा या पंचकोशरूपी गुहेच्याहि आंत बिंबरूपानें, कूटस्थ, असा निराळा असून शरीरत्रयांत व पंचकोशांत अडकलेला वाटतो, पण तसा तो वास्तविक नाही.

१. वृत्तिः—(वृत्-च. ग. आ.) = धारणा; स्थिति; अवस्था, कार्य; आचार, रीत; मार्ग; पद्धति; असणे, अस्तित्व.

२. कूटस्थः = स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः ।

कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गेमतरः । अमरः ॥

आतांपर्यंतच्या विवरणावरून शरीरत्रय व पंचकोश हीं कम-
जास्त मानानें प्रतीत होतात, पण आत्मा केव्हांच कोणाच्या
प्रत्ययास येत नाहीं म्हणून तो नाहींच असें कोणी म्हणेल तर
त्याला पंचदशीकार असें बजावून ठेवितातः—

बाहं निद्रादयः सर्वेऽनुभूयन्ते न चेतः ।

तथाप्येतेऽनुभूयन्ते येन तङ्को निवारयेत् ॥ ३-१२ ॥

वपुस्तुषादिभिः कोशैर्युक्तं युक्त्यावधाततः ।

आत्मानमान्तरं शुद्धं विविच्यात्तण्डुलं यथा ॥ १५ ॥

—आत्मबोधः ।

‘ मला ’ अनुभव आला असें म्हणतां : तेव्हां हा अनुभव घेणारा
‘ मी ’ कोण ? तो या तीन शरीरांतील कोणता अगर पंचको-
शांतला (तीन शरीरांचेच हे आहेत) कोणता ? तो निराळा
असेंच जर विचारांतीं अनुभवास येतें, मग त्याला अज्ञेय म्हणा
वाटेल तर, तर त्याची आणखी कोणती प्रतीति पाहिजे?

याप्रमाणें शरीरें व कोश यांशीं आत्म्याचा वास्तविक संबंध
कसलाहि नाहीं हें दाखविलें. आतां जाग्रदादि अवस्थात्रयहि
बद्धीचें आहे; त्यांचा आत्म्याशीं धर्मत्वाचा वगैरे कोणताहि
संबंध नाहीं हें सांगतातः—

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते ।

स्वप्नादिभेदेन गुणत्रयात्मनः ।

अन्योन्यतोऽस्मिन् व्यभिचारतो मृषा ।

नित्ये परे ब्रह्मणि केवले शिवे ॥ ३२ ॥

अन्वयः—इह स्वप्नादिभेदेन (या) त्रिधा वृत्तिः दृश्यते सा

अपि गुणत्रयात्मनः बुद्धेः (एव) । अन्योन्यतः व्यभिचारतः नित्ये, केवले, शिवे, अस्मिन् परे ब्रह्मणि (सा वृत्तिः) मृषा (एव) ।

किंवा

गुणत्रयात्मनः बुद्धेः स्वप्नादिभेदेन (या) त्रिधा वृत्तिः इह अपि दृश्यते सा अन्योन्यतः व्यभिचारतः नित्ये, केवले, शिवे, अस्मिन् परे ब्रह्मणि मृषा एव ।

टीका व भाषांतरें यांनीं दिलेला अन्वय आरंभीं लिहिला आहे; त्यांतील 'परे' हें पद मीं 'ब्रह्मणि' या पदाच्या अगदीं निकट ठेवलें आहे तें हेतुपूर्वक आहे. टीकाकारांदिकांनीं त्या पदाचा अर्थ 'गुणत्रयातीते' 'श्रेष्ठे' असा करून तें कोठेंहि ठेवतां येईल इतकें लवचिक केलें आहे. मीं लाविलेला अन्वय, 'परे' या पदाची मांडणी व त्याचा दिलेला अर्थ मला अधिक सुसंगत व सरळ वाटतो, म्हणून त्यास अनुसरूनच पुढील स्पष्टीकरण केलें आहे. दिसण्यांत भावार्थ एकच असला तरी दोन ठिकाणीं महत्त्वाचे फरक अर्थांमध्ये होतात हें सूक्ष्मावलोकनीं समजून येईल.

त्रिगुणात्मक मायेचें कार्य असल्यानें त्रिगुणात्मकच निर्माण झालेली जी बुद्धि (पंचमहाभूतांच्या सत्त्वांशांनीं झालेल्या अंतःकरणाची भोक्तरूपी वृत्ति) तिच्या त्या त्रिगुणांपासून तिच्या ठिकाणीं प्रतीतीस येत असलेल्या जाग्रती, स्वप्न व सुषुप्ती या तीन अवस्था इह (या जीवात्म्यालाहि त्याच्या ठिकाणीं) दृश्यते (दृष्टोत्पत्तीस येतात) तर तें बरोबर नाही; कारण त्या वृत्ति अन्योन्यतः व्यभिचारतः (त्यांपैकीं कोणतीहि एक अवस्था बुद्धीला व्यापून राहिली म्हणजे दुसऱ्या दोन नाहीशा होतात) तीत्यर्थ त्या अनित्य आहेत म्हणून त्या मृषा (मिथ्या, अल्पजीवी) असल्यानें त्या स्मिन् ज्याविषयी

आमचें विवेचन चालूं आहे व ज्याचा उल्लेख “ इह ” पदानें पूर्वाधानि केला आहे त्या ‘ परात्म्याच्या ठिकाणीं ’ परे ब्रह्मणि (ईश्वराच्या संबधानें) परात्म्याशीं एकरूप होणार नाहीत. परात्मा नित्य म्हणून उत्पत्तिनाशरहित, केवल (कोणत्याहि पदार्थाशीं संग न ठेवणारा), शिव (आनंदरूप) असा आतांपर्यंत निश्चय ठरवीतच आपण आलों आहों — तेव्हां आत्म्याला या ठिकाणीं जीं विशेषणें लावलीं आहेत व जीं त्यास पूर्णपणें लागू पडतात हें पूर्वीच दाखवून दिलें आहे त्या विशेषणांपैकीं एकहि ज्या अवस्थांना लागू पडत नाहीं त्या अवस्था त्याच्या असें कसें म्हणतां येईल ?

‘ अस्मिन् ’ व ‘ इह ’ या दोन पदांनीं “ परात्मा = ईश्वर ” उद्दिष्ट आहे हें स्पष्ट आहे. ३० व्या श्लोकापासून किंवा त्यापूर्वींहि म्हणजे ‘ तत्त्वमसि ’ महावाक्याचें भाष्य सुरू झालें (श्लोक २५) तेथेंहि ‘ तत्त्वंपदार्थो परमात्मजीवकौ ’ म्हणून ‘ शिव व जीव ’ असेंच म्हटलें आहे. परब्रह्मस्वरूपविचार ‘ हनोज, दिल्ली दूर है. ’ जीवशिवांचें एक्य दाखविल्यानंतर ती नंतरची पायरी आहे. विराट्स्वरूप किंवा सूत्रात्मा किंवा सर्वान्तर्यामी व मायेकडून सृष्ट्युत्पत्ति करणारा ईश्वर याच्याशीं तादात्म्य पावून जीव जेव्हां ‘ शिवः केवलोऽहम् ’ असें मानूं लागेल तेव्हां त्यापुढली वाट दिसेल. ३० व्या श्लोकापासून टीकाकार व त्यास अनुसरणारे सर्व भाषांतरकार ‘ परात्म्याला ’ ‘ परमात्मा--परब्रह्म--परमेश्वर ’ समजून भलत्या ओघाला लागले आहेत.

देहेन्द्रियप्राणमनश्चिदात्मना
संघादजस्रं परिवर्तते धियः ।

वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा

यावद्भवेत्तावदसां भवोद्भवः ॥३३॥^१

यावत् (जोपर्यंत) देहे.....त्मनां (शरीर, दशेंद्रियें, पंचप्राण, मन आणि जीवात्मा यांच्या) संघात् (संयोगामुळे) तमोमूलतया (तमोगुण मूल कारण असल्याने) अज्ञलक्षणा (अज्ञान दर्शविणारी-वेडी) अशी धियः (बुद्धीची) वृत्तिः (अवस्था, चलणूक) अजस्रं (एकसारखी, न थांबतां) परिवर्तते (फिरत राहिल, चालू असेल) तावत् (तोपर्यंत) असौ (हा) भवोद्भवः (संसाराचा जन्म-पसारा भवेत् (राहणार, असणारच). अज्ञत्वं (अज्ञान) लक्षणं (चिन्ह, खूण) यस्याः (जिचे) सा (ती बुद्धीची वृत्ति) । असौ भवोद्भवः = हा सृष्ट्युत्पत्तीनें आरंभलेला आणि जन्ममरण परंपरेच्या चक्रांत (भोंवऱ्यांत) फिरत असलेला अजस्र-- (चिरकाल, सतत) तमोमूलतया-- अविद्येपासूनच उत्पन्न झाल्यामुळे तिच्या गुणानें (अज्ञानानें) युक्त असल्यानें परिवर्तते = चक्राकार फिरतो-फिरत रहातो. संघात्-इतरेतराध्यासविषयात् । (टीका).

अयोध्याकांड सर्ग ४ यांत रामांनीं लक्ष्मणास सांगितलें आहे-

देहोऽहमिति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्तिता ।

नाहं देहश्चिदात्मेति बुद्धिर्विद्येति भण्यते ॥३३॥

अविद्या संसृतेर्हेतुर्विद्या तस्या निवर्तिका ।

तस्माद्यत्नः सदा कार्यो विद्याभ्यासे मुमुक्षुभिः ॥३४॥

१. या ३२ व्या श्लोकांतीलच विचार वाल्कांड सर्ग ७ श्लोक ३२ ते ३६ अखेरच्या श्लोकांत मांडलेला आहे. “जावः (देहादिसंघाते प्रतिविविता चिच्छक्तिः)- यावद्देहमनः प्राणबुद्ध्यादिष्वभिमानवान् । तावत् कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिभागभवेत् -- तथाच संसारीति प्रवर्तते ॥—इ.

यावत् देहेन्द्रियप्राणैर्भिन्नत्वं नात्मनो विदुः ।
तावत्संसारदुःखौघे पीडयन्ते मृत्युसंयुताः ॥४०॥

मूळ श्लोकांतील संघाच्या पदांत क्रमाने उत्तरोत्तर प्रभावी अशांची योजना हेतुपुरस्सर आहे. देहाला इंद्रियामुळे प्रतिष्ठा, इंद्रियांना प्राणामुळे सामर्थ्य, मन (बुद्धि) प्राणांस नियामक व चिदात्मा (जीव) हा बुद्धीचा (प्रतिबिंबात्मक) प्रकाशक असा हा अनुक्रम आहे. या प्रतिबिंबाशिवाय बाकीचीं संघांतील मंडळी निष्क्रिय आहेत व प्रतिबिंबाच्या आधारावरच बुद्धीच्या वृत्तीला चालना आहे. आणि बुद्धि ही जरी सूक्ष्म भूतांच्या सत्वांशांपासून निर्माण झाली आहे, तरी सूक्ष्म भूतेच ताभस अहंकारोत्पन्न असल्याने तो गुण बुद्धींत अंशात्मक आहेच व तिला रजोगुणसंभूत प्राण व इंद्रिये, तसेच तमोगुणोद्भूत देह यांची संगति मिळाल्याने तमोगुण प्रभावी होत आहे. भागवतांत (११-८-१२) म्हटले आहे—
यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः संनिकर्षणम् । संसारः फलवांस्तावदपथोऽप्यविवेकिनः ॥

अविचारी पुरुषाला जंवर देहादिकांचा आत्म्यांशीं साहचर्य (संग) आहे असे वाटत राहिल तंवर हा संसार अपार्थ (मिथ्या, अर्थहीन, निकामी) असूनहि तो सुखदुःखादि फले देतच राहिल. देहेन्द्रियादिकांचा अभिमान धरला— तीं सत्य आहेतसे वाटले कीं संसारचक्राचे भ्रमण कायम राहिलेच.

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो
हृदा समाश्वादितचिद्घनामृतः ।
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं
पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्कलम् ॥ ३४ ॥

वृत्तिस्तमोमूलतयाऽज्ञलक्षणा
यावद्भवेत्तावदसां भवोद्भवः ॥३३॥^१

यावत् (जोपर्यंत) देहे.....त्मनां (शरीर, दशेंद्रियें, पंचप्राण, मन आणि जीवात्मा यांच्या) संघात् (संयोगामुळें) तमोमूलतया (तमोगुण मूळ कारण असल्यानें) अज्ञलक्षणा (अज्ञान दर्शविणारी-वेडी) अशी धियः (बुद्धीची) वृत्तिः (अवस्था, चलणूक) अजस्रं (एकसारखी, न थांबतां) परिवर्तते (फिरत राहिल, चालू असेल) तावत् (तोपर्यंत) असौ (हा) भवोद्भवः (संसाराचा जन्म-पसारा भवेत् (राहणार, असणारच) . अज्ञत्वं (अज्ञान) लक्षणं (चिन्ह, खूण) यस्याः (जिचे) सा (ती बुद्धीची वृत्ति) । असौ भवोद्भवः = हा सृष्ट्युत्पत्तीनें आरंभलेला आणि जन्ममरण परंपरेच्या चक्रांत (भोंवत्यांत) फिरत असलेला अजस्रं-- (चिरकाल, सतत) तमोमूलतया-- अविद्येपासूनच उत्पन्न झाल्यामुळें तिच्या गुणानें (अज्ञानानें) युक्त असल्यानें परिवर्तते = चक्राकार फिरतो-फिरत रहातो. संघात्-इतरेतराध्यासविषयात् । (टीका) .

अयोध्याकांड सर्ग ४ यांत रामांनीं लक्ष्मणास सांगितलें आहे-

देहोऽहमिति या बुद्धिरविद्या सा प्रकीर्तिता ।

नाहं देहश्चिदात्मेति बुद्धिर्विद्येति भण्यते ॥३३॥

अविद्या संसृतेर्हेतुर्विद्या तस्या निवर्तिका ।

तस्माद्यत्नः सदा कार्यो विद्याभ्यासे मुमुक्षुभिः ॥३४॥

१. या ३२ व्या श्लोकांतीलच विचार बालकांड सर्ग ७ श्लोक ३२ ते ३६ अखेरच्या श्लोकांत मांडलेला आहे. “ जीवः (देहादिसंघाते प्रतिविंबिता चिच्छक्तिः)- यावद्देहमनः प्राणबुद्ध्यादिष्वभिमानवान् । तावत् कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिभागभवेत् -- तथाच संसारीति प्रवर्तते ॥—३.

यावत् देहेन्द्रियप्राणैर्भिन्नत्वं नात्मनो विदुः ।
तावत्संसारदुःखौघे पीडयन्ते मृत्युसंयुताः ॥४०॥

मूळ श्लोकांतील संघाच्या पदांत क्रमानें उत्तरोत्तर प्रभावी अशांची योजना हेतुपुरस्सर आहे. देहाला इंद्रियामुळें प्रतिष्ठा, इंद्रियांना प्राणामुळें सामर्थ्य, मन (बुद्धि) प्राणांस नियामक व चिदात्मा (जीव) हा बुद्धीचा (प्रतिबिंबात्मक) प्रकाशक असा हा अनुक्रम आहे. या प्रतिबिंबाशिवाय बाकीचीं संघांतील मंडळी निष्क्रिय आहेत व प्रतिबिंबाच्या आधारावरच बुद्धीच्या वृत्तीला चालना आहे. आणि बुद्धि ही जरी सूक्ष्म भूतांच्या सत्वांशांपासून निर्माण झाली आहे, तरी सूक्ष्म भूतेंच ताभस अहंकारोत्पन्न असल्यानें तो गुण बुद्धींत अंशात्मक आहेच व तिला रजोगुणसंभूत प्राण व इंद्रियें, तसेंच तमोगुणोद्भूत देह यांची संगति मिळाल्यानें तमोगुण प्रभावी होत आहे. भागवतांत (११-८-१२) म्हटलें आहे—
यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः संनिकर्षणम् । संसारः फलवांस्तावदपथोऽप्यविवेकिनः ॥

अविचारी पुरुषाला जंवर देहादिकांचा आत्म्यांशीं साहचर्य (संग) आहे असें वाटत राहिल तंवर हा संसार अपार्थ (मिथ्या, अर्थहीन, निकामी) असूनहि तो सुखदुःखादि फलें देतच राहिल. देहेन्द्रियादिकांचा अभिमान धरला— तीं सत्य आहेतसें वाटलें कीं संसारचक्राचें भ्रमण कायम राहिलेंच.

नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो
हृदा समास्वादितचिद्घनामृतः ।
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं
पीत्वा यथाऽम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ ३४ ॥

बुद्ध्यादिकांचा आत्म्याशी आपण संबंध जोडतो व त्यामुळे संसारचक्रपरिभ्रमण पाठ सोडीत नाहीं असें आहे, तेव्हां त्या बुद्धीचाच त्याग करावा असें मागील श्लोकानें अप्रत्यक्षपणें सुचविलें आहे; पण बुद्धीमुळेंच जर आत्मज्ञान होणार आहे तर तिचा त्याग केल्यावर तें ज्ञान कसें होणार अशी शंका येणें साहजिकच आहे; तिचें निवारण आतां कारतात. ‘न इति प्रमाणेन’ (अमुक सत्य नव्हे तमुक सत्य नव्हे, या श्रुतिप्रमाणावरून) निराकृताखिलः (निराकृतं मिथ्यात्वेन गृहीतं अखिलं दृश्यं जगत् येन सः— सर्व दृश्य जग मिथ्या-- भ्रमात्मक आहे अशी खात्री करून घेऊन टाकून दिलें आहे ज्यानें असा) आणि हृदा (सत्त्वगुणाधिक्ययुक्त अंतःकरणानें) समाख्या० (समास्वादितं—उत्तम प्रकारें अनुभवलें, उपभोगलें आहे.) त्रिलक्षणं ज्ञानमयं घनामृतं-- पूर्ण सुख (दुःखरहित) येन सः (ज्यानें अशा) पुरुषानें अशेषं जगत् त्यजेत् (सर्व दृश्यमान जगाविषयीं पूर्णपणें उदासीन असावे—मनानें त्याचा त्याग—तिरस्कार करावा) यथा (ज्याप्रमाणें) अम्भः पीत्वा (आंतलें पाणी प्याल्यावर— पिऊन झाल्यावर) आत्तसद्रसं (घेतलें—पिऊन टाकलें आहे उत्तम त्यांतून घेण्यायोग्य तेवढें पाणी, रस ज्यांतील अशा) तत्फलम (तें पाणी ज्यांत होतें त्या फळाला अर्थात् वरल्या कवचीला, टरफलाला, सालीला) प्रजहाति (फेंकून देतो) (तथा) तसें, तद्वत्, फलं— फळाचा साल, कवची. नारळ, नारिंग इत्यादिकांतील रस पाहिजे असल्यानें तो पोटांत (तोंडांत) पडेपर्यंत जसा त्याच्या कवचीचा, सालीचा त्याग करितां येत नाहीं कवची (साल) अखेर निरुपयोगी असली तरी आरंभींच जशी ती टाकून देतां येत नाहीं तशी बुद्धिसुद्धां आत्मज्ञान होईपर्यंत टाकावयाची नसते

आत्मज्ञानरूपी सद्रस चाखल्यावर जगद्रूपी त्या सद्रसाची साल किंवा ती साल काढून टाकण्याकरितां उपयोगांत आणलेली सुरीरूपी बुद्धि ही बाजूसच ठेवण्याची असते; त्यांचें कांहीं रसाप्रमाणें आस्वादन करावयाचें नसतें; 'गरज सरो, वैद्य मरो' हा व्यवहार जाणणाऱ्यांस यांतली खुबी ध्यानांत येईलच. अत आदेशो (माहिती, दिग्दर्शन, निदर्शन) नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयं सत्यस्य सत्यम् (बृहदारण्यके ४. ३-६) दुसऱ्या कशानेंहि ब्रह्माची व्याख्या करितां येत नसल्यानें केवळ 'न इति' असा त्याचा आदेश केला आहे. त्यापेक्षां दुसरें श्रेष्ठ नाही; तेंच सत्यांतलें सत्य; म्हणून नेति याचा अर्थ न ए असा होतो.

पाहा :- निषिध्य निखिलोपाधीचेति नेतीति वाक्यतः ।

विद्याद्वैक्यं महावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ २९ ॥ आत्मबोधः

कदाचिदात्मा न मृतो न जायते
न क्षीयते नाऽपि विवर्धतेऽनवः ।
निरस्तसर्वातिशयः सुखात्मकः
स्वयंप्रभः सर्वगतोऽयमद्वयः ॥ ३५ ॥ १

इतर सर्व दृश्य पदार्थ अनित्य असल्यानें त्यांविषयी वैराग्य वाणावें म्हणून आत्म्याचें नित्यत्व सांगतात. आत्मा कदाचित् (कदापि-केव्हांहि या अर्थानें येथें हें पद योजिलें आहे) नृ मृतः इ.

१. नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ ।

न क्षीयते सवनविद् व्यभिचारिणां हि ॥ भागवत (११-३-३८)

सवनं = अपत्यनिर्मिति.

(जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, नश्यति हे इतर सर्व पदार्थांसि होणारे षड्विकार त्याला होत नाहीत). तो अनवः (उत्पत्त्यनन्तरं विद्यमानो हि नवः तेन जन्मानन्तरास्तित्वं व्यावर्तितं; नवत्वाभावेनैव जीर्णत्वाभावादवस्थान्तरापत्तिरूप-परिणामोऽपि निरस्तः आहे. आणि ज्याअर्थी इतर सर्व वस्तु वरील विकारांच्या आधीन आहेत त्याअर्थी त्यांचा त्यागच युक्त होय, हेहि यांत सुचविलें. आतां ज्यापक्षीं आत्मा असा आहे म्हणून म्हटलें आहे त्यापक्षीं (तो) निरस्तसर्वातिशयः (निरस्तः सर्वस्य देहेन्द्रियादेः अतिशयः महत्त्वं येन-त्यानें देहादिकांचे महत्त्व बाजूस (दूर) सारलें आहे म्हणजे तोच सर्वाहून श्रेष्ठ आहे), तो सुखात्मकः (सुखरूप, आनंदमय), स्वयंप्रभः (स्वप्रकाश व इतरांना [तस्य भासा सर्वमिदं विभाति इति श्रुतेः ।] प्रकाशित करणारा) सर्वगतः (सर्वांना अंतर्बाह्य व्यापून असणारा) आणि अद्वयः असा (अयम्) अहंबुद्धिविषयः प्रत्यगात्मा हा आहे. (अयमात्मा ब्रह्म इति श्रुतेः ।)

एवंविधे ज्ञानमये सुखात्मके
 कथं भवो दुःखमयः प्रतीयते ।
 अज्ञानतोऽध्यासवशात्प्रकाशते
 ज्ञाने विलीयेत विरोधतः क्षणात् ॥ ३६ ॥

तर, एवंविधे (अशा प्रकारच्या निर्विकारी आत्म्याच्या ठिकाणीं) त्यांतून तो ज्ञानमय व सुखात्मक असतां दुःखमय (दुःखप्रचुर-ज्यांत

सुखाचा अंश अगदीं अल्प व दुःख मात्र डोंगराएवढें-सुख पाहतां जवापाडें । दुःख पर्वताएवढें- असा) भवः (संसार-प्रपंच) कथं प्रतीयते (कसा प्रत्ययास येतो-अनुभविला जातो-निदान भासमान तरी कां होतो)? -त्याचें उत्तर हें :- अज्ञानतः (अज्ञानामुळें) अध्यासात् (देहादिकांच्या ठिकाणीं 'अहं'- 'मी', 'मम-माझे' असा जो आरोप केला जातो त्यामुळें) हा प्रपंचभ्रम होतो (प्रतीयते)-ती प्रतीति म्हणजे निव्वळ भ्रांति आहे-मृगजलाप्रमाणें भासणारी आहे); ती ज्ञाने (आविर्भूते सति-ज्ञान झालें म्हणजे-रज्जुज्ञान होतांक्षणीं जसा सर्पभ्रम नाहीसा होतो-तद्वत् खऱ्या स्थितीचें, एकमेवाद्वितीय ब्रह्माचें स्वरूप समजतांच) विरोधतः (ज्ञान व अज्ञान यांचा प्रकाश व अंधार याप्रमाणें एकमेकांशीं विरोध असल्यानें-दोनी एकाच कालीं व एका जागीं राहत नसल्यानें) क्षणात् (तत्काळ) विलीयते (संसार लय पावतो-नाहींसा होतो); संसार हें कार्य अज्ञानरूपी कारणाचें आहे. तें कारण नाहीसें झालें कीं त्याचीं कार्ये आपोआप नष्ट होतात. 'अध्यास' पुढील श्लोकांत स्पष्ट केला आहे.

यदन्यदन्यत्र विभाव्यतेभ्रमा-
दध्यासमित्याहुरमुं विपश्चितः ।
असर्पभूतेऽहि विभावनं यथा
रज्ज्वादिके तद्वदपीश्वरे जगत् ॥३७॥

यत् (जें) अन्यत् (सर्पादिक दुसरेच किंवा भलतेच कांहींतरी) अन्यत्र (रज्ज्वादौ-दोरीसारख्या अगदीं निराळ्या पदार्थाच्या ठिकाणीं) भ्रमात् (भ्रांतीमुळें-इंद्रियांच्या दोषांमुळें) विभाव्यते

(समजलें जातें-भासतें-विभू-प्र. ग. प. कारक = वाटणें, मानणें, कल्पना करणें) अमुं (याला म्ह. अशा वाटण्याला, समजाला) विपश्चितः (विद्वानलोक) अध्यासः आहुः (म्हणतात). अध्यासेन कल्पितः the attribution of the nature and properties of one thing to another. यथा (जशी) रज्ज्वादिके (दोरी वगैरेवर) असर्पभूते (कधीं काळींहि सर्प नसलेल्या) अहिविभावनं (सर्पाची भावना-कल्पना व्हावी) तद्वत् (तशी) ईश्वरे अपि (ईश्वराच्या ठिकाणींहि) जगत् विभाव्यते (जगाची) विभावना-कल्पना अध्यास केलेली आहे, लोकांस भास होतो (अज्ञानानें). कोऽयं अध्यासो नाम । स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः ॥ एवमयमनादिरनंतो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोक-प्रत्यक्षः ॥ शारीरभाष्यम् । पाहा :-

१. अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयो ।
ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा ॥ भागवत—११-२-१८
२. अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्धि निर्मलं ।
कृत्वाऽज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कनकरेणुवत् ॥ ५ आत्मबोधः
३. तावत्सत्यं जगद्भाति शुक्तिकारजतं यथा ।
यावन्न^१ ज्ञायते ब्रह्म सर्वाधिष्ठानमद्वयम् ॥ ७ ॥
४. अहंकारादिसंबंधो यावद्देहेन्द्रियैः सह ।
संसाररतावदेव स्यादात्मनस्त्वविवेकिनः ॥ किष्किं. ३-१८

१. युद्ध. ३-२३ च दुसरा चरण असा आहे- “यावन्न ज्ञायते ज्ञानं चेतसा नान्यगामिना ।”

विकल्प-मायारहिते चिदात्मकेऽ-
हंकार एष प्रथमः प्रकल्पितः।
अध्यास एवात्मनि सर्वकारणे
निरामये ब्रह्मणि केवले परे ३८॥

अन्वयः-विकल्पमायारहिते चिदात्मके एषः अहंकारः (वेदान्तज्ञैः
तत्त्वज्ञानप्रवर्तकैः) प्रथमः प्रकल्पितः। (सः) एव सर्वकारणे,
निरामये, केवले, परे, ब्रह्मणि आत्मनि अध्यासः।

विकल्प (द्वैत) आणि माया (द्वैतबुद्धीच्या प्रतीतीचें कारण)
विरहित (विकल्प = प्रकार, तन्हा) (पाहा--मायाविकल्परचितः
रघु-१३-७५) अशा ज्ञानस्वरूप परब्रह्माचे ठिकाणीं हा (चहूंकडे
-सर्व प्राणिमात्रांच्या ठायीं आढळणारा) अहंकार (मीपणा)
प्रथम कल्पिला गेला. भूमितिशास्त्राला आरंभ करितांना जसा बिंदु
कल्पावा लागला व त्यामुळें त्या सर्व शास्त्राची उभारणी होऊन
मनुष्याच्या आयुःक्रमणांत एका अत्यंत अवश्य अशा उपयुक्त
शास्त्राची भर पडली तद्वत् प्राणी सृष्टींत कसा आला, हा प्रपंच
म्हणजे काय गौडबंगाल आहे, वगैरे, वगैरे गोष्टींचा विचार सुरू
झाल्यावर व त्या विचारवंतांचीं कांहीं ठराविक मते झाल्यावर तीं मते
दुसऱ्यांस पटवून देण्याकरितां ' अध्यात्मशास्त्र ' त्यांनीं निर्माण केले,
त्यावेळीं त्यांनीं ' सर्वत्र व्यापून राहिलेली एकच सद्बस्तु जें परब्रह्म तें
अद्वितीय आहे अशी खात्री असतां हि ' तें इतरांस पटावें म्हणून
' आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चन मिषत् । स ईक्षत
लोकान् नु सृजा इति । (ऐतरेय-१), ' एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा ।
एकं रूपं बहुधा यः करोति ॥ कठ-९८ ।, ' बहुस्यां प्रजायेयम् '
इत्यादि श्रुतिवचनांत ' त्या परब्रह्मास आपण बहु व्हावें अशी इच्छा

झाली; हें 'अहं' च ब्रह्माचें प्रथम स्फुरण झालें व ब्रह्माच्या शक्तीने (मायेने) त्या अहंकाराला त्रिगुणात्मक करून सृष्टीस आरंभ केला' असें शास्त्रप्रवर्तकांनीं ठरविलें हीच त्यांची Let it be granted रूपाची पहिली गृहीत प्रतिज्ञा. मग बिंदूपासून रेघ, इ पुढील भूमितिसृष्टि बनली तशी या 'अहंकारा'पासून आमची सर्व दृश्यसृष्टि उत्पन्न झाली. भूमितींतोळ 'बिंदु' व त्यापुढील सर्व पसारा जसा कल्पनेचा (परंतु खराच वाटणारा) आहे, त्या-प्रमाणेंच 'परब्रह्माचा अहंकार'हि कल्पनेंतला आहे व त्यामुळें पुढला सर्व संसाराचा पसारा वास्तविक कल्पितच आहे; परंतु अनादिकालापासून तो अनुभवास येत राहिल्यामुळें तो खराच आहे अशी समजूत ठाम झाली आहे व ती तशी खरी धरून reductio ad absurdum पद्धतीनें ती समजूत बदलण्याची जरूर आहे. ती समजूत बदलावी व जगाचें खरें स्वरूप समजून प्राण्यानें भवसागर तरून जावा म्हणून प्राणिमात्रांची कळकळ बाळगणाऱ्या ऋषींनीं युक्लिडच्या बिंदूप्रमाणें सृष्ट्युत्पत्तीला ब्रह्माची इच्छा, पहिलें स्फुरण किंवा अहंकार 'कल्पला' व तो अध्यात्मशास्त्राच्या पायाचा पहिला दगड किंवा First postulate केला. आणि या श्लोकाच्या पुढल्या अर्धांत हेंच सांगितलें आहे:—
 (सः) = तो म्ह. वर सांगितलेला 'प्रथम स्फुरणरूप अहंकार' हा आत्मनि अध्यास एव आत्म्यावर केवळ आरोपच आहे' असें बजावून सांगितलें. This अहंकार is therefore the प्रकल्पित (hypothetical) basis for reasoning in the Science of Metaphysics; as the point is in the Science of Geometry. आतां हा आत्मा मूळचा कसा आहे तें विशेषणांनीं सांगितलें आहे:—

१. सर्वकारणे (सर्व सृष्टीचें उपादान व निमित्त कारण असलेला असा) २. निरामये (दुःखराहित्यामुळें पूर्णानंदमय असा) ३. ब्रह्मणि (सर्वास अंतर्बाह्य व्यापून राहणारा असा). ४. केवले (एकाकी-अद्वितीय असा आणि त्यामुळेंच सर्व विकारशून्य असा) आणि ५. परे (सर्व दृश्यांपलीकडचा आणि म्हणून सर्वसाक्षी असा. Like the umpire on a cricket field. He stands amongst the players and watches the whole game but does not take part in the game.) पाहा :-

त्या मायेचें मुख्य लक्षण । स्वस्वरूपाचें आवरण ।
द्वैताचें जें जें स्फुरें स्फुरण । मूळ माया नांव तिचें ॥
ब्रह्म अद्वयत्वं परिपूर्ण । तें स्वरूपीं स्फुरें जें मीपण ।
तें मायेचें मूळ स्थान । हा निश्चय जाणावा ॥

एक० भागवत, २-४५१।२.

स्वस्वरूपातें विसरून । दृढ तें स्फुरे मीपण ।
तोचि अहंकार जाण । त्रिगुणक्षोभक ॥ एक. भा. २२-३७५
मुळीं ब्रह्म निराकार । तेथ स्फूर्तिरूप अहंकार । दासबोध ४-१०-१
अहो आत्मेन जे बाधे । तेचि आत्मेनसी नांदे ।
ऐसी काईसीं विरुद्धें । बोलणीं इये ॥ अमृता० ७-३०

सांख्यमत- प्रकृतीपासून महत् व त्यापासून अहंकार झाला.
चेदान्तमतानें अहंकार हेंच मायेचें स्वरूप होय; पाहा-

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदैकमादौ ।
सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ॥

ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्ति ।

ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत्^१ ॥ ३७ ॥ भाग० ११ ३-३७

विकल्पमायारहिते- वर विकल्प व माया हा द्वंद्वसमास धरून अर्थ केला आहे. परंतु विकल्प म्हणजे द्वैत उत्पन्न करणारा जो अहंकार तोच माया असा अर्थ केला तरी चालेल. विकल्पाचें कार्य जी माया असा अर्थ प्रशस्त वाटत नाही. माया ही परब्रह्माची अघटित घटना करणारी अनादि व अतर्क्य, अनिर्वचनीय शक्ति आहे. अंगांतील सामर्थ्याचा उपयोग केव्हांहि मनानें त्याचा उपयोग करण्याचें ठरविलें तरच होतो. बुद्धि व सामर्थ्य contemporaries आहेत. 'सामर्थ्य, बुद्धीचे फार झालें तर ताबेदार होईल परंतु तें तिचें कार्य होणार नाही.

प्रकल्पित- (Supposed,) postulated, claimed for the purpose of reasoning). This postulated द्वैतस्फुरणं was the first अध्यास on चिदात्मा and afterwards gave rise to innumerable things.

इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाः

सदा धियः संसृतिहेतवः परे ।

यस्मात्प्रसुप्तौ तदभावतः परः

सुखस्वरूपेऽ विभाव्यते हि नः ॥ ३९ ॥

१. या जगांत जें कांहीं स्थूल (कार्य) व सूक्ष्म (कारण) दृष्टीस पडतें, तें सर्व ब्रह्मच आहे. तें सर्व कारणांचें परम कारण आहे. तें उरुशक्ति (अनेक शक्तिमान्) आहे म्हणून अनेक प्रकारें भासतें. तेंच सत्व, रज, तम या त्रिगुणांनी युक्त 'प्रधान' कल्पिलें आहे. त्यालाच क्रियाशक्तीमुळे 'सूत्र', ज्ञानशक्तीमुळे 'महत्त्व' व जीवोपाधीमुळे 'अहंकार' म्हणतात.

अन्वय :- इच्छा...धर्मिकाः धियः एव परे सदा संसृतिहेतवः ।
यस्मात् प्रसुप्तौ तदभावतः परः नः सुखस्वरूपेण विभाव्यते हि ।

इच्छा (इच्छा, राग (प्रीति) व सुख आणि त्यांचे प्रतियोगी अनिच्छा (उपेक्षा, औदासिन्य), द्वेष व दुःख-म्हणजे यच्चयावत् द्वंद्वे आहेत धर्म ज्यांचे अशा) धियः (एव) (बुद्धीच्या वृत्ति याच) परे (सर्वसाक्षी, सर्वश्रेष्ठ अशा आत्म्याच्या ठिकाणी-संबंधाने) संसृतिहेतवः (भासमान होणाऱ्या संसाराचीं कारणे) सदा (सर्वकाल-कालत्रयेऽपि) असतात-- होतात. संसार हा निव्वळ बुद्धिनिष्ठ आहे तो आत्मनिष्ठ नव्हे, आत्म्याशीं त्याचा कसलाहि संबंध नाही असें येथें अन्वयव्याप्तीनें दाखविलें आणि पुढील अर्थांत तीच गोष्ट व्यतिरेकव्याप्तीनें सांगून सिद्धांत प्रस्थापित करतात. यस्मात् (ज्या अर्थी) प्रसुप्तौ (गाढ झोपेंत) तदभावतः (बुद्धि व तिच्या वृत्ति यांचा अभाव असल्यानें-तीं सर्व लीन होऊन राहिल्यानें) परः (जीवात्मा) सुखस्वरूपेण (सुखरूपतेनें-आनंदमय असा) नः^१ (आम्हांस) विभाव्यते (अनुभवास येतो) हि (निश्चितपणें .) गाढ झोपेंतून आपण जागे झाल्यावर आपण सुखानें निजलों होतो, कसलेंहि दुःख, विवंचना, आठवण वगैरे प्रपंचांत जागृति किंवा स्वप्न या अवस्थांत अनुभवास येणारीं द्वंद्वे आपल्यास भासमान-सुद्धां झालीं नाहीत असें आपण म्हणतो यावरून त्या स्थितीचा (सुखरूपतेचा) साक्षी जो आत्मा त्याचा त्या द्वंद्वांशीं केव्हांहि व कसलाहि संबंध असत नाही, केवळ बुद्धीशींच त्याचा संबंध असतो, (ते बुद्धीचेच धर्म आहेत) ही गोष्ट निश्चित होते. म्हणजे बुद्धि

१. विभक्ति ? टीक कार अस्माभिः अशी तृतीयेच्या अर्थी षष्ठी, असें म्हणतो.

आहे तर द्वंद्वानुभव आहे, ती नाही तर तो अनुभव नाही ही गोष्ट प्रचीतीस येते आणि बुद्धि नसतांना 'पूर्णसुखप्राप्ति' झाली ही गोष्टहि स्मृतिरूपें प्रकट होत असल्याने तिचा अनुभव घेणारा देहत्रयावेगळा कोणी 'साक्षी' आहे, व त्याचा अनुभव सर्वकाळीं 'आनंदा'चाच असल्याने त्याचें स्वरूपच "आनंदमय" आहे हाहि बोध मनावर निश्चितपणें ठसतो. हि-हि हितावधारणे । अमरः- अवधारणे (निश्चये)- उदा. चंद्रोहि शीतः ।

हि पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशो च संभ्रमासूययोरपि ॥ मेदिनी ।

परः हा शब्द या श्लोकांत दोनीं ठिकाणीं 'जीवात्मा' चा वाचक आहे. पाहा :-

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ भग० २।१४

येहि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥ ” ५-२२

देखे इंद्रियाआधीन होइजे । तें शीतोष्णातें पाविजे ।

आणि सुखदुःखीं आकळिजे । आपण पें ॥ ज्ञाने. २-११९

बुद्धीचें न जाणणें । बुद्धीच बोले ॥ यथार्थदीपिका

रागेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ।

सुपुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद् बुद्धेस्तु नात्मनः ॥-आत्मबोधः २२

अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिविवितो

जीवः प्रकाशोऽयमितीर्यते चितः ।

आत्मा धियः साक्षितया पृथक्स्थितो

बुद्ध्याऽपरिच्छिन्नपरः स एव हि ॥ ४० ॥^१

१. अविद्याकृतदेहादिसंघाते प्रतिविविता ।

चिच्छक्तिर्जीवलोकेऽस्मिन् जीव इत्याभिधीयते ॥ ३४ ॥

आत्मनः संसृतिर्नास्ति बुद्धेर्ज्ञानं न जात्विति ।

अविवकाद्द्वयं युक्त्वा संसारीति प्रवर्तते ॥ ३६ ॥ बाल्कांडे ७ सर्गः ।

अन्वय :- अनाद्य...बिंबितः अयं जीवः चितः प्रकाशः इति ईर्यते । साक्षितया धियः पृथक्स्थितः आत्मा बुद्ध्या अपरिच्छिन्नपरः स एव हि ।

अनादिः या अविद्या^१ ततः उद्भूता या बुद्धिः तस्यां बिंबितः— पाहा :- त्रिवाट्टिम्बमिवोदितौ । (परमात्म्याची शक्ति असल्याने जी आम्हांला अनादिच (अनादि-विशेषण, आदिः कारणं पूर्वकालो वा नास्ति यस्य सः । आदि, विशेषण = प्रथम, प्राचीन,) आहे अशी जी अविद्यारूप माया तिच्यापासून उत्पन्न झालेल्या अंतःकरणांत प्रतिबिंबित झालेला) अयं जीवः (हा वर सांगितलेला जीवात्मा) चितः (चैतन्य-ज्ञानरूप जो परमात्मा त्याचाच) प्रकाशः इति (प्रकाश आहे असें) ईर्यते (म्हटला जातो-अर्थात् तत्त्वज्ञांकडून). साक्षितया (साक्षीपणाने-केवळ बुद्धीचा व्यापार पाहणारा या नात्याने) धियःपृथक्स्थितः (बुद्धीपासून अलग राहिलेला) आत्मा (जीवात्मा) हा बुद्ध्या (बुद्धीने) अपरिच्छिन्नपरः (ज्याचा परिच्छेद होत नाही असा जो परात्मा) स एव हि तोच निश्चयेकरून आहे. त्वं व तत् या पदार्थांचे हे ऐक्य संक्षिप्तरूपे सांगितले.

बुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः या सामासिक पदाचे पदच्छेद (१) अपरिच्छिन्नपरः^२ (२) परिच्छिन्नपरः असे पाडतां येतात. टीकाकारांदिकांस अनुसरून वरील पदच्छेद केला आहे २ च्या

१. अविद्या—

सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धाभ्यां मायाविद्ये च ते मते ।

मायाबिंबो वशीकृत्य तां स्यात्सर्वश ईश्वरः ॥ १६ ॥

अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकेषा ।

सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राऽभिमानवान् ॥ १७ ॥ पंचदशी—१०

२. न परिच्छिन्नः अत एव परः— टीका.

प्रकारानें पदच्छेद ग्रहण केल्यास तें पद जीवात्म्याचें विशेषण करून अर्थ " बुद्धीनें आपल्यांत सामावून घेऊन ज्याला वेगळा केला आहे, बुद्धीमुळें जो प्रतिबिंबरूपानें बिंबापासून वेगळा झालेला दिसतो, किंवा निराळा केला आहे तो " असा होईल; आणि 'जीवात्मा' देहत्रयाचा अभिमानी होऊन सुखदुःखात्मक संसारांत गोंवला जातो या वेदान्तसिद्धान्ताला हा अर्थ पोषक होईल. टीकाकारानें मूळांतला 'आत्मा' म्हणजे 'परमात्मा' असा अर्थ केला आहे. 'आत्मा' याचा अर्थ 'परमात्मा' केल्यास अन्वय असा करावा लागेल--

'साक्षितया धियः पृथक् स्थितः सः (जीवः) एव बुद्ध्या अपरिच्छिन्नपरः आत्मा एव हि।' या अर्थानें त्वंपददृष्ट जो जीवात्मा तोच तत्पददृष्ट परमात्मा हा सिद्धांतहि निघतोच.

आणखी टीपा :- अविद्या (या न विद्यते सा) । पाहा. --

अविद्या येणें नावें । मी विद्यमानचि नऱ्हे ।

ऐसी तेच स्वभावे ! सांगतसे ॥ अमृता० ६-३८

यदा सर्वगतोप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ।

बुद्धावेवावभासेत स्वच्छेषु प्रतिबिंबवत् ॥ आत्मबोधः १६

ते आत्मसत्ता देहमाजीं । प्रतिबिंबता म्हणवी दुर्जीं ।

मग अहंकर्तृत्वाच्यः समाजीं । फुंजो लागे जीवपणें ॥

—स्वानुभवदिनकर ११-३ ४८

किंबहुना आत्मा चोखट । होऊनि प्रकृतीसीं एकवट ।

बांधे प्रकृतिधर्माचा घाट । अ पणपया ॥ ३५१

पें मनेसी साही इंद्रियें । श्रोत्रादि प्रकृतिकार्यें ।

तिये माझींच म्हणोनि होये । व्यापारारूढ ॥३५२॥ ज्ञाने. अ १५

मुखाभासको दर्पणे दृश्यमानो मुखत्वात्पृथक्त्वेन नैवास्ति वस्तु ॥

चिदाभासको धीषु जीवोऽपि तद्वत् स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा ॥

—हस्तामलकस्तोत्र, ५

“ जीवो नाम अंतःकरणावच्छिन्नं चैतन्यम् ” असें वेदांतपरि-
भाषेत म्हटलें आहे.

‘हि’चा अर्थ ‘प्रसिद्ध’ असा टोकाकारांनीं केला आहे. व ‘सः
इत्यस्य चावृत्तिर्बोध्या’ असेंहि त्यांनीं सुचविलें आहे.

आतां बुद्धि आणि आत्मा यांच्या एकत्र येण्यानें परस्परांच्या
गुणांचा परस्परांवर अध्यास कसा होतो तें ४१ व्या श्लोकानें
सांगतात.

चिद्विभ्रसाक्षात्मधियां प्रसंग-
स्त्वेकत्र वासादनलाक्तलोहवत्
अन्योन्यमध्यासवशात्प्रतीयते
जडाजडत्वञ्च चिदात्मचेतसोः ॥४१॥^१

अन्वयः—अनलाक्तलोहवत् एकत्र वासात् । अध्यासवशात्
(यथा) अन्योन्यं प्रतीयते (तथा) चिद्विभ्रसाक्षात्मधियां प्रसंगतः
तु चिदात्मचेतसोः अन्योन्यं जडाजडत्वं च अध्यासवशात् प्रतीयते ।

अर्थः—चिदात्मचेतसोः अन्योन्याध्यासवशात् परस्परतादात्म्या-
रोपात् जडाजडत्वं प्रतीयते चेतसो वृत्तीनां ज्ञानत्वं, जीवात्मनो
जडत्वं प्रतीयते (चिदात्मा आणि मन यांचा परस्परांशीं
तादात्म्यसंबंध दिसल्यानें आत्म्याचा चेतनधर्म हा मनावर व मनाचा
जडपणाचा धर्म आत्म्यावर दिसून येतो.) अत एव ज्ञानाश्रय
आत्मेति चित एव तार्किकव्यवहारः । अत्र हेतुः— चिद्विभ्रं यस्य स

१. येथेहि बालकांड सर्ग ७ मधील श्लोक ३१ ते ३७ यांतीलच कल्पनाच दुसऱ्या
एका अधिक मार्मिक दृष्टांतानें मांडली आहे. ते श्लोक पहा;— विशेषतः—

जडस्य चित्समायोगाच्चित्त्वं भूयाच्चितेस्तथा ।

जडसंगाज्जडत्वं हि जलाग्न्योमलंनं यथा । ३७ । हा श्लोक पहा.

चिदाभासः अक्षैः सहितः साक्षः (संद्रियः) स चासावात्मा मनः, धीः अंतःकरणं तेषां प्रकृष्टसंगात् अतिसन्निकर्षादिध्यासः इत्यर्थः^१ । अत्र दृष्टान्तः अनलाक्तलोहवत् (अग्नितप्तलोहपिण्डवत्) अग्निधर्मो दाहकत्वं लोहधर्मश्च वर्तुलत्वादि अनले भासते तत्र हेतुः एकत्र वासात् परस्पराविभागेन वृत्तेरित्यर्थः । तद्वदेतयोरपि परस्पर-धर्माध्यासः इत्यर्थः ।— टीका.

४० व्या श्लोकांत जीवात्मा व परात्मा हे एकच आहेत असे सांगितले पण भासतात वेगळे-परात्मा चैतन्यमय साक्षी व जीवात्मा बुद्धिवृत्तिस्थित 'जड' दिसतो, ते का ते येथे "तु" शब्दाने विरोध दाखवून सांगितले आहे अन्वयाप्रमाणे अर्थ अनलाक्तलोहवत् अग्नीने अक्त (भरलेले = अञ् ७ ग. प. अनक्ति-लेपित करणे, चर्चिणे, या धातूचे हे रूप आहे. अञ् १ उ. अञ्चति/ते याचेंहि रूप 'अक्त' असेच होते पण त्या धातूचा अर्थ वांकविणे, अधोमुख करणे असा आहे म्हणून तो अर्थ येथे लागू पडत नाही.)

म्हणून अनलाक्तलोहवत् अग्नीने व्यापलेले जे लोखंड त्याप्रमाणे, अग्नीने लालभडक झालेल्या लोखंडाच्या गोळ्याप्रमाणे असा अर्थ. एकत्र वासात् एका जागी राहण्याने एकमेकांत मिसळून गेल्याने, अध्यासवशात् तादात्म्याच्या आभासाने अन्योन्यं एक दुसरे असे अग्नीला आकार नसता तो लोखंडाच्या आकाराचा दिसतो व लोखंडाला मूळची दाहशक्ति नसता ती त्याला आहे असे दिसते- म्हणजे परस्परांचे धर्म परस्परांवर दिसनात-यथा प्रतीयते जसे

१. स्वयमंतर्वहिव्याप्य भासयन्नखिलं जगत् ।

ब्रह्म प्रकाशते वहिप्रतप्तायसपिण्डवत् ॥ आत्मबोधः ६१ ।

प्रत्ययास येते, प्रत्यक्ष दिसून येते, तथा (त्याप्रमाणे) चिद्विम्ब-
साक्षात्मधियां (चैतन्य, चिदाभास आणि बुद्धि किंवा अंतःकरण
यांच्या) प्रसंगतः (अत्यंत संनिकर्षामुळे) चिदात्मचेतसोः (चैतन्य
आणि मन यांचे) अन्योन्यं (परस्परत्व) च आणि जडाजडत्वं
(मनाचे जडत्व व चैतन्याचे अजडत्व हीं एक दुसऱ्याच्या ठिकाणीं)
अध्यासवशात् (तादात्म्याभासाने) एकमेकांच्या ठिकाणीं प्रतीयते
(प्रत्ययास येते); चेतनत्व मनाला आहे व जडत्व आत्म्याला आहे
असे अनुभवास येते ते खरे नसून केवळ अध्यास आहे, संगदोष
आहे. 'पुष्पसंगे मातीस वास येतो' अशापैकीं आहे; जीवात्म्याला
देहादिकांच्या संगतीने सुखदुःखात्मक भोग होतात असे भासते-
वास्तविक आत्मा असंग आहे व जीवात्मा हा परमात्म्याचे केवळ
प्रतिबिंब असल्याने तो नाहीच, पण साक्षी जो आत्मा तो त्या
प्रतिबिंबामुळे अंतःकरणाशीं तादात्म्य पावला आहे असा भास होतो.
आरशावर सूर्यकिरणांचा प्रकाश घेऊन त्याचा कवडसा ज्या
ठिकाणीं पाडावा तेथे प्रकाश दिसतो पण आरशावरील प्रतिबिंब
म्हणजे कांहीं सूर्य नव्हे-सूर्य जसा आरसा, कवडसा, त्यांपासून
पडलेला अंधान्या खोलींतला प्रकाश यांपैकीं कोणीहि नव्हे तद्वत्
साक्षी जो सर्वव्यापक परमात्मा हा स्वतंत्र असून जीवात्मा असा
भासतो व जीवात्मा हा त्याचे प्रतिबिंब असल्यामुळे तो अंतःकरणांत
प्रकाश पाडून त्या जड पदार्थास चैतन्याभास देतो- व त्यामुळे
अंतःकरणाच्या वृत्तींनाच कर्तृत्व आल्याचे प्रत्ययास येते; पण
तो भासच.

या श्लोकांत 'चिद्विम्बसाक्षात्मधियां' या पदाने टीकाकार,
भाषांतरकार, वगैरेंचा फार घोंटाळा उडालेला आहे; अर्थ ओढून

ताणून केला असूनसुद्धां तो सुसंगत होत नाहीं. अक्ष म्हणजे इंद्रिय-समूह, आत्म म्हणजे मन असें घेऊन सूक्ष्मशरीर व आत्मा (चिदाभास) आणि परमात्मा (चैतन्य) यांचा मेळ घालून दाखविला आहे, तो पटत नाहीं. सदरचें सामासिक पदच चुकीचें लिहिलें गेलें आहे असें माझ्या अल्पमतीस वाटतें; परंतु ज्या ४-५ पोथ्या मला मिळाल्या त्या सर्वांत सदरप्रमाणें पाठ असल्यानें तो तूर्त मीं अंगिकारला आहे, इतकेंच. माझ्या मते तो पाठ 'चिद्विम्ब-साक्ष्यात्म-धियां' असा असला पाहिजे: तशानें चिद्विम्ब (मागील श्लोकास अनुसरून 'चैतन्यप्रतिबिंब = चिदाभास = जीवात्मा), साक्ष्यात्मा (सर्वसाक्षी-सर्वव्यापक-बिंबरूप चैतन्य = परमात्मा = चिद्विवाचा साक्षी आत्मा) आणि धीः (अंतःकरण) यांचा समुदाय किंवा एकत्र वास असा सुसंगत अर्थ होईल. शेवटच्या चरणांतील 'चिदात्मचेतसोः' याचा अर्थ मूळचें चैतन्य (परमात्मा) व अंतःकरण यांचा असा अर्थ घेऊन अनलाक्तलोहार्शीं दृष्टांतसमर्पकताहि उत्कृष्ट प्रकारें जमेल. अंतःकरण हा आरसा, जीवात्मा हें प्रतिबिंब व चिदात्मा हें बिंब असा मेळ बसून जीवात्मा केवळ छाया असल्यानें तो गाळून चिदात्मा व चेतस् हीं दृष्टान्तांतील अनल व लोह होतील; व त्यांचा संबंध (एकत्र वास) हा जो तिसरा पदार्थ त्याची जागा जीवात्मा घेईल. परमात्म्याचा शोध केवळ जीवात्म्या-मुळेंच लागतो आणि प्राणिमात्रांचें जें जड शरीरत्रय त्यांत प्रतिबिंब-रूपानें मूळ चैतन्याची प्रभा प्रतीत झाल्यानेंच प्राण्याचा संसृति-व्यवहार चालतो व तो व्यापार प्रतिबिंबाचा आहे असा 'अहंभावानें' आभास होतो-असा व्यापक सिद्धान्त निघतो. त्यांत केवळ बिंब-प्रतिबिंबरूप चिदात्मा व चिदाभास यांचेंच ऐक्य सिद्ध होतें एवढेंच

नव्हे तर शरीरत्रयादिकांचें भासमान होणारें अस्तित्व निरूपयोगी, अनित्य अत एव खोटे-भ्रमात्मक-केवळ आभासरूप हेंहि ठरून चैतन्याचें केवलत्व-अद्वितीयत्वहि अप्रत्यक्षपणें पण निश्चितरूपानें अनुभवास येतें तत् व त्वं पदांचें ऐक्य या प्रकारें प्रतीत होतें.

चिद्विम्बसाक्ष्यात्मधियोः असा पाठ कल्पिला तर तो प्रशस्त-तर होईल; मग दृष्टांतांतील अनल व लोह या दोन वस्तूंचा संयोग चिद्विम्बसाक्ष्यात्मा आणि धीः या दोनच पदांच्या संयोगाशीं सुसंगत होईल. अर्थ असा होईल :- चिद्विम्ब जो जीवात्मा त्याचा साक्षी (विम्बरूप) जो आत्मा म्हणजे परब्रह्म ही सद्वस्तु आणि धीः (अंतःकरण) ही असद्वस्तु या अजड-जडांचा तादात्म्याभास असा सुंदर अर्थ होऊन अखेरच्या ओळींतील चिदात्मचेतसोः या पदास सर्वोत्कृष्ट मेळ बसतो; पण त्याकरितां मूळ पाठांत वरील फरक करणें भाग पडतें.

श्री शंकराचार्यांच्या 'आत्मबोध' नामक सुंदर, आटपसर पण अत्यंत सुबोध प्रकरणांत हे विचार फार मजेदार रीतीनें मांडले आहेत ते येथे उद्धृत करण्यायोग्य आहेत:-

सदा सर्वगतोऽप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ।
बुद्धावेवावभासेत स्वच्छेषु प्रतिबिम्बवत् ॥ १६ ॥

देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो विलक्षणम् ।
तद्वृत्तिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा ॥ १७ ॥

व्यापृतेष्विन्द्रियेष्व्यात्मा व्यापारीवाविवेकिनाम् ।
दृश्यतेऽश्रेषु धावत्सु धावन्निव यथा शशी ॥ १८ ॥

आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेन्द्रियमनोधियः ।
स्वकीयार्थेषु वर्तन्ते सूर्यालोकं यथा जनाः ॥ १९ ॥

देहेन्द्रियगुणान्कर्माण्यमले सच्चिदात्मनि ।
अध्यस्यन्त्यविवेकेन गगने नीलतादिवत् ॥ २० ॥

अज्ञानान्मानसोपाधेः कर्तृत्वादीनि चात्मनि ।
कल्पन्तेम्बुगते चन्द्रे चलनादि यथांभसः ॥ २१ ॥

रागेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ।
सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मनः ॥ २२ ॥

प्रकाशोऽर्कस्य तोयस्य शैत्यमग्नेर्यथोष्णता ।
स्वभावः सच्चिदानन्दानित्यनिर्मलतात्मनः ॥ २३ ॥

आत्मनः सच्चिदंशश्च बुद्धेर्वृत्तिरिति द्वयं ।
संयोज्यं चाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते ॥ २४ ॥

आत्मनो विक्रिया नास्ति बुद्धेर्बोधो न जात्विति ।
जीवः सर्वमलं ज्ञात्वा कर्ता द्रष्टेति मुह्यति ॥ २५ ॥

अविद्यावशगः जीवः व कूटस्थः ईश्वरः यांच्याप्रमाणे ईश्वर
आणि परब्रह्मवस्तु यांतहि अन्योन्यप्रतीतिच आहे :-पंचदशी (६)
चित्रदीपांत म्हटले आहे :-

अन्योन्याध्यासमत्रापि जीवकूटस्थयोरिव ।
ईश्वरब्रह्मणोः सिद्धं कृत्वा ब्रूते सुरेश्वरः ॥ १९० ॥
मायाख्यायाः कामधेनोर्वत्सौ जीवेश्वराबुभौ ।
यथेच्छं पिबतां द्वैतं तत्त्वं त्वद्वैतमेवहि ॥ २३६ ॥

गुरोः सकाशादपि वेदवाक्यतः
स्रजातविद्यानुभवो निरीक्ष्य तम् ॥

स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितं
त्यजेदशेषं जडमात्मगोचरम् ॥ ४२ ॥

अन्वय :- वेदवाक्यतः संजात-भवः (पुरुषः) तं आत्मस्थं
स्वात्मानं उपाधिवर्जितं गुरोः सकाशादपि निरीक्ष्य आत्मगोचरं
जडं अशेषं त्यजेत् (अशेषं जडं त्यजेत् वा) ।

श्रुतींतील महावाक्ये व आत्म्याच्या (जीवात्मा, परात्मा व
परमात्मा) वर्णनांचीं इतर वचनें यांपासून संजातः (उत्पन्न झाला
आहे, मिळविला आहे) विद्यायाः (त्रिप्रकारक आत्मज्ञानाचा)
अनुभवः यस्य सः (अनुभव-खात्री पटल्याचा समज, निश्चिती
ज्याचा असा) पुरुषः (पुरुष) त्यानें आत्मस्थं (हृदयांत राहणाऱ्या,
अंतःकरणांत प्रतीत होणाऱ्या) स्वात्मानं (जीवात्म्याला) उपाधि-
वर्जितं (वेदान्तवचनांनीं तो जीवात्मा कोणाशींहि कसलाहि संबंध
ठेवीत नाही अशी खात्री झालेला असा आहे) असा समजल्यावर
गुरोः सकाशात् अपि (सद्गुरूपासूनहि त्या मिळविलेल्या ज्ञानाची
आणखी विचिकित्सा श्रवण करून) निरीक्ष्य (सर्व बाजूंनीं निरखून
पाहून आपण स्वाध्यायाने संपादिलेल्या ज्ञानाची सद्गुरूच्या कृपेनें-
मनननिदिध्यासादि सद्गुरूनें दाखविलेल्या मार्गांनीं पूर्तता करून व
अनुभव घेऊन-अर्थात् ज्ञानाला विज्ञानाची जोड देऊन) आत्मगोचरं
(ज्ञानेन्द्रियांकडून स्वतःपर्यंत येऊन पोचलेले- आत्म्याशीं संबंधाचा
भ्रम किंवा आभास उत्पन्न करणारे) जडं (सर्व अचेतन पदार्थ---
म्हणजेच अखिल दृश्य, जगदादि विषय यांना) अशेषं (पूर्णपणे-
एकहि मार्गे न ठेवितां) त्यजेत् (टाकून द्यावेत). ते अनित्य म्हणून
खोटे समजून त्यांचा त्याग करावा-त्यांविशीं उदासीन रहावे-त्यांची
पर्वा करूं नये, मातब्बरी धरूं नये, त्यांच्या भरीं भरूं नये.

आपल्या बुद्धीच्या जोरावर किंवा निव्वळ ग्रंथद्वारा कितीहि ज्ञान मिळविलें असलें तरी गुरुकृपेचा उजळा (जिल्हई) दिल्याशिवाय त्या ज्ञानाचें विज्ञान होऊन त्याची पूर्तता होणार नाही. हें येथें 'अपि' शब्दानें मुद्दाम सांगितलें आहे. गोचर = १. गुरांनीं चरलेलें; २. ज्ञानेंद्रियांची कक्षा; ३ संवेदना, विषयवस्तु.

सकाशात् = जवळ राहून प्रणिपात, परिप्रश्न व सेवा या उपायांनीं इतका अर्थ यांत उद्दिष्ट आहे. निरीक्ष्य-अपरोक्षीकृत्य । टीका, जड = चैतन्यहीन (देहादिक आत्मोपाधि). अशेषं = हें जड याचें विशेषण करून अर्थ केला तरी चालेल. पहा:-

श्रुत्याचार्यप्रसादेन दृढबोधो यदा भवेत् ।

निरस्ताशेषसंसारनिदानः पुरुषस्तदा ॥ वाक्यवृत्तिः- ५०

म्हणोनि सद्गुरूनें शिष्यासी आश्वासुनी ।

आत्मज्ञानाच्या अनुसंधानीं लावुनी ।

ठेविला स्वयें परब्रह्म करुनी ।

तेव्हां ज्ञानकारण साधलें ॥ ६९ ॥

मग सहजस्थिति जिकडे पाहे ।

तिकडे स्वरूपची देखताहे ।

त्रिगुणपंचभूत विवर्जित आहे ।

स्वरूपचि अवघे ॥ ७० ॥

स्वामुभवदिनकर

उपाधिनिरासें तत्त्वता । जीवशिवास ऐक्यता ॥

वित्रचून पाहों जातां । उपाधि कैची ॥ दासबोध, ११-१-३८

याप्रकारें सर्वोपाधिविनिर्मुक्त असें आत्मस्वरूप कसें आहे तें पुढील दोन श्लोकांत अनेक विशेषणांनीं वर्णितात.

प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽ-
सकृद्विभातोऽहमतीव निर्मलः ॥
विशुद्धविज्ञानघनो निरामयः
संपूर्ण आनन्दमयोऽहमक्रियः ॥ ४३ ॥

सदैव मुक्तोऽहमचिन्त्यशक्तिमान्-
अतीन्द्रियज्ञानमविक्रियात्मकः ॥
अनन्तपारोऽहमहर्निशं बुधै-
र्विभावितोऽहं हृदि वेदवादिभिः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—प्रकाशरूपादि पंचदश विशेषणैः वर्णितः अहं वेदवादिभिः
बुद्धैः अहर्निशं हृदि विभावितोऽस्मि ।

१. प्रकाशरूपः (स्वप्रकाशः — परप्रकाशहीनः) २. अजः
(जन्मादिविहीनः) ३. अद्वयः (सजातीयद्वितीयरहितः — कोणीहि
जोडीदार नसलेला) ४. असकृद्विभातः (नित्य, एकसारखा,
प्रकाशमान) ५. अतीव निर्मलः (मायाकृतावरणविक्षेपरहितः),
६. विशुद्धविज्ञानघनः (विशुद्धचिदेकरसः) ७. निरामयः
(कर्तृत्वाभिमानरहितः) ८. संपूर्णः (देशकालाद्यपरिच्छिन्नः)
९. आनन्दमयः (आनन्दरूपः) १०. अक्रियः (परिणामहीनः)
११. सदैवमुक्तः (कालत्रयेऽपि सर्वधर्मरहितः) १२. अचिन्त्यशक्तिमान्
(कल्पनातीत आहे शक्ति ज्याची असा) १३. अतीन्द्रियज्ञानं (?)
(इंद्रियांना न होणारें ज्ञान हें माझें रूप आहे असा इंद्रियातिरिक्त
ज्ञानरूपः, १४. अविक्रियात्मकः (अपरिणामी) १५. अनंतपारः
(अन्तःकालतः पारः देशतः तौ अविद्यमानौ यस्य तेन कालदेश-
परिच्छेदहीनः — मला कालमर्यादा नाही, किंवा लांबीरुंदी, मोज-
माप, अलिकडे पलिकडे कांहीं नाहीं) अशा प्रकारचा आणि ज्या

चिंतन वेदपठण करणारे, वेदवेत्ते विद्वान् आपल्या हृदयांत रात्रं-दिवस करीत असतात असा मी परमात्मा आहे.

आपण व्यवहारांत “मी, माझे” म्हणून ज्या अहंकाराच्या आश्रयाने प्रपंच अनुभवितो तो अहंकारच ज्या अधिष्ठानावर अध्यस्त आहे त्या मूळ सद्वस्तूचें हें स्वरूपवर्णन आहे.

वरील विशेषणांतील ‘अतींद्रियज्ञानं’ हें पद व्याकरणदृष्ट्या चिंतनीय आहे; पण टीकाकार किंवा भाषांतरकार यांपैकीं कोणीच तिकडे लक्ष्य दिलेले नाही.

मूळ पाठ अतींद्रियज्ञानमविक्रि० चें ऐवजी अतींद्रियज्ञान अविक्रियात्मकः असा असेल काय? त्याहूनहि जास्त चांगला अतींद्रियज्ञोऽहमविक्रियात्मकः हा पाठ होईल का? आमच्या मते हा दुसरा पाठच खरा पाठ असावा.

एवं सदात्मानमखण्डितात्मना
विचारमाणस्य विशुद्धभावना ।
हन्यादविधामचिरेण कारकै
रसायनं यद्वदुपासितं रुजः ॥ ४५ ॥

एवं (उक्तरीत्या—वर सांगितल्या प्रकारें) अखण्डितात्मना (निरंतर चिंतनें— इतर विषयांकडे मनाची केव्हांहि ओढ न जाऊं देतां) आत्मानं (परात्म्याला—स्वरूपाला) सदा नेहमीं विचार-
माणस्य (चिंतन करणाऱ्याची) विशुद्धभावना (ब्रह्माकार अन्तः-
करणवृत्ति) कारकैः सह (सर्व उपकरणांसह—साधनसामुग्रीसह) अचिरेण (विलंब न करितां, लवकरच) अविद्यां (अज्ञानाला—
संसारोत्पादक मायेला) हन्यात् नाहीशी करील). यद्वत् (ज्याप्रमाणें)

उपासितं रसायनं (उपास्- द्वि ग. प. १. सेवा करणें, पूजा करणें; २. अभिभूत होणें, सोसणें उदा. अलं ते पांडुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम्-म. भा ३. आश्रय करणें, उपयोग करणें, सेवन करणें सेवन केलेलें औषध) रुजः (रोगाला) मारतें तद्वत्. वेदान्त व सद्गुरु यांच्या वचनांनीं उपाधिविरहित अद्वितीय ब्रह्माचें ज्ञानविज्ञान मिळालें आणि त्याचें एकसारखें मनन चालूं ठेविलें- मध्येच दुसरीकडे तें न जाईल एवढी खबरदारी घेतली म्हणजे अन्तः-करणांतील सर्व खळबळ निघून जाऊन तें अत्यंत शुद्ध व स्वच्छ होतें व तें लागलेंच ब्रह्माकारवृत्ति बनतें. आणि त्या ज्ञानापुढें त्याचें विरोधि जें संसारबंध उत्पन्न करणारें अज्ञान तें आपल्या सर्व खेळांसह लागलेंच नाहीसे होतें; त्याचा मृगजळाप्रमाणें अत्यंताभाव आहे हा प्रत्यय आल्यानें त्याच्या अस्तित्वाची कल्पनाच कायमची विराम पावते. तोच भवबंधमोक्ष व तेंच अद्वैतविज्ञान

पाहाः- एवं निरन्तराभ्यस्ता ब्रह्मैवास्मीति वासना ।

हरत्यविद्याविक्षेपात् रोगानिव रसायनम् ॥ आत्मबोधः ३७

बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ।

गुणस्थ मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनम् ॥ भाग ११-११-१

विविक्त आसीन उपारतेन्द्रियो

विनिर्जितात्मा विमलान्तराशयः ।

विभावयेदेकमनन्यसाधनो

विज्ञानदृक् केवल आत्मसंस्थितः ४६ ॥

हे ब्रह्मचिंतन कसें केले असतां लवकर अनुभूत होतें तें आतां सांगतात-

विविक्ते (निर्जने-एकांतस्थळीं) आसीनः (यथोचित पद्मासना-
द्युपविष्टः- बसलेला असा) उपारतेन्द्रियः (शमदमादिसंपन्नः -
उपारतम् प्र. ग प. = विश्रामणें, गतिहीन होणें--ज्याच्या इंद्रियांचे
बाह्यविषयांशीं होणारे सर्व व्यापार बंद झाले आहेत असा होत्साता--
ज्याचीं सर्व इंद्रियें अंतर्मुख होऊन एका स्वरूपाच्या ठायींच निश्चल
झालीं आहेत असा होऊन) विनिर्जितात्मा (प्राणायामादि-
भिर्जितान्तःकरणः - मनावर पूर्ण ताबा ठेवला आहे ज्यानें असा-
ज्याचें मन पूर्णपणें त्याच्या स्वाधीन झालें आहे असा) विमलान्त-
राशयः (विशुद्धचित्तः - विषयांपासून पूर्णपणें परावृत्त झाल्यानें
ज्याचें अंतःकरण अत्यंत निर्मल झालें आहे असा) विज्ञानदृक् (विज्ञाने
एव दृक् भावनं यस्य सः द्रष्टृदृश्यभानरहितः--श्रुति व सद्गुरु
यांपासून मिळालेल्या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळविण्याकडेच
ज्यानें आपली दृष्टि ठेविली आहे असा) अनन्यसाधनः (तत्त्वज्ञाना-
तिरिक्तसाधनास्तित्वभ्रमरहितः -- महावाक्यांनीं प्रतिपादिलेल्या
जीवशिवात्म्यैक्याच्या निदिध्यासनाशिवाय इतर श्रुतिप्रतिपादित
असलेल्या कर्मविधींची निखालस उपेक्षा करणारा असा) केवलः
(असंगः-- ब्रह्मेतर अनित्य विषयांशीं कसलाहि काडीमात्र संबंध
मनानेंसुद्धां न ठेवणारा) आत्मसंस्थितः (आत्मन्येव संस्था
समाप्तिः संजाता यस्य सः-- केवळ आत्म (ब्रह्म) विचारांतच पूर्ण-
पणें लीन झालेला-- गढलेला) असा होऊन प्राण्यानें एकं विभावयेत्
(त्या एका आत्मस्वरूपाचेंच ध्यान करावें- विचार चालवावा)
विभावयेत् = should cause to appear, to come to light)
संस्थित = (Being in; ended, finished, stationary) विविक्तं--
विविक्त् -सप्त ग. उभ. = निरांत किंवा एकांत, निर्जन.

पाहा—

विविक्तदेश आसीनो त्रिरागो विजितेन्द्रियः ।
भात्रयेदेकमात्मानं तमनन्तमनन्यधीः ॥ आत्म. ३७

उपारतेन्द्रिय—

पैं वैराग्यमहापावकें । जाळूनि विषयांची कटकें ।
अधपलीं तवकें । इंद्रियें धरलीं ॥ ज्ञाने. १२-४६
तेन्हां प्रत्याहारें ख्याति केली । विकारांची संपलीं बोहलीं ।
इंद्रियें बांधोनि आणिलीं । हृदयाआंत ॥ ज्ञाने. ९-२१५

विनिर्जितात्मा—

विषयाचा विसर पडे । इंद्रियांची कसमस मोडे ।
मनाची घडी घडे । हृदयामाजीं ॥ ६-१८८

विमलान्तराशयः आत्मसंस्थितः—

जेणें भ्रांतीपासून हिरतलें । गुरुवाक्यें मन धुतलें ।
मन आत्मस्वरूपीं घातलें । रोवुनिया ॥ ज्ञाने. ५-३४
तरि गुरु दाविलिया वाटा । येऊनि विवेकतीर्थ तटा ।
धुऊनिया मळकटा । बुद्धीचा तेंणें ॥ ज्ञाने. १८-१०११

विश्वं यदेतत्परमात्मदर्शनं ।
विलापयेदात्मनि सर्वकारणे ।
पूर्णश्चिदानन्दमयोऽवतिष्ठते ।
न वेद् बाह्यं न च किञ्चिदान्तरम् ॥ ४७ ॥

याप्रमाणें निदिध्यासनक्रिया बरोबर रीतीनें चालूं लागली
म्हणजे पुढील प्रकारें दृश्य, दर्शन व द्रष्टा या त्रिपुटीचाहि लय

करून अद्वयत्वाची अनुभूति कशी होते तो प्रकार आतां सांगतात—

अन्वयः— यत् एतत् परमात्मदर्शनं विश्वं (तत्) सर्वकारणे
आत्मनि विलापयेत् । (ततः) पूर्णः चिदानन्दमयः अवतिष्ठते ।
(ततः) (ध्याता) न बाह्यं वेद, न च किञ्चित् आन्तरं (अपि)
वेद ।

यत् (जें सर्व) एतत् (हें भूतं भविष्यत् वर्तमानं) परमात्म-
दर्शनं (परात्मा भासको यस्य तत् 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति'
इति श्रुतेः — परमात्म्याच्या ठिकाणीं मृगजळाप्रमाणें भासमान
होणारें—) दर्शनं = दृश्य, आविर्भाव, रूप-- सोन्याचे निरनिराळे
दागिने पाहिले असतां सरी, गोट, तोडे, कमरपट्टा इ. नांवांनी
निरनिराळ्या आकारांचे दिसणारे प्रकार जसें सोन्याच्या मूळ
स्वरूपाकडून दृष्टि वळवून तिला आपल्याकडे पहावयास लावतात,
त्याप्रमाणें मूळच्या अधिष्ठानावर निराळाच प्रकार— निराळेंच
रूप दाखविणारें म्हणजे मूळच्या परमात्मस्वरूपावर निराळ्या
रूपानें दिसणारें असें) विश्वं (दृश्यसृष्टिरूप अशा या जगताला)
सर्वकारणे (या सर्व विश्वाचें उपादान कारण— हें सर्व ज्यावर
भासमान हातें—किंवा ज्याच्या आधारावरच हें दृश्यमान होतें त्या)
आत्मनि (मूळ कारण-मूलाधार जें परमात्मरूप त्याच्या ठिकाणीं)
विलापयेत् (उपादानसत्ताव्यतिरेकेण कार्यसत्तां न पश्येत्-बोलावयास
लावावें; विलप् = बोलणें, उच्चार करणें— कारक विलापय्
बोलावयास, उच्चार करावयास लावणें; त्या विश्वाला असें कबूल
करावयास भाग पाडावें कीं 'माझे उपादान कारण जें आत्मरूप
त्याशिवाय मला सत्ता-अस्तित्व नाही—माझ्या नामरूप विकारांस
टाकून दिल्यास--माझे भासणारें रूप बाजूला सारल्यास मला

स्वतंत्र अस्तित्वच नाही'). कार्य त्याच्या कारणांतच लीन होते; कारणाव्यतिरिक्त त्याला सत्ताच नाही— सोन्याच्या दागिन्यांचे खरे स्वरूप सोनेच होय.— असा निश्चय विचारान्तीं होतोच होतो. अशा प्रकारे सर्व विश्व आत्मरूपानेच दिसू लागले म्हणजे द्रष्टा हा पूर्णः (अवाप्तसर्वकामः तस्य काम्याभावात्— ज्याला कसलीहि इच्छा, वासना राहिलेली नाही असा-- सर्व विश्वच एकरूपाने अवशिष्ट झाल्यावर-- दुसरा पदार्थच न राहिल्यामुळे तो पूर्ण-- कोणतीहि कमतरता उरली नाही असा) आणि चिदानन्दमयः (चैतन्य-- आनंदरूप असा) अवतिष्ठते (त्या अवस्थेस पोचतो) मग त्याला बाह्यं (बाहेरील) किंवा आंतरम् (आंतील) अर्थात् अंतर्बाह्य विषयांची जाणीव न किंचित् वेद् (किंचित् देखील रहात नाही). बाह्य विषयांचे रूप एकच झाल्याने व ज्या सूक्ष्म देहादिकां-मुळेच त्या एकत्वाचा अनुभव घेतां आला त्यांचा आत्मरूपांत आरंभींच लय होऊन गेल्यामुळे आंत बाहेर सर्व एकरसात्मक— ज्ञानानंदमय होऊन जाते. आचार्य आत्मबोधांत हेच सांगतात--

आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः ।
भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत्सदा ॥ ३८ ॥

रूपवर्णादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ।
परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ३९ ॥

पाहा—

भिन्नपणे अनुभविले । त्यास शून्य ऐसें बोलिले ।
वस्तु लक्षितां अभिन्न झाले । पाहिजे आधीं ॥ ७२ ॥

करून अद्वयत्वाची अनुभूति कशी होते तो प्रकार आतां सांगतात—

अन्वयः— यत् एतत् परमात्मदर्शनं विश्वं (तत्) सर्वकारणे
आत्मनि विलापयेत् । (ततः) पूर्णः चिदानन्दमयः अवतिष्ठते ।
(ततः) (ध्याता) न बाह्यं वेद, न च किञ्चित् आन्तरं (अपि)
वेद ।

यत् (जें सर्व) एतत् (हें भूतं भविष्यत् वर्तमानं) परमात्म-
दर्शनं (परात्मा भासको यस्य तत् 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति'
इति श्रुतेः — परमात्म्याच्या ठिकाणीं मृगजळाप्रमाणें भासमान
होणारें—) दर्शनं = दृश्य, आविर्भाव, रूप-- सोन्याचे निरनिराळे
दागिने पाहिले असतां सरी, गोट, तोडे, कमरपट्टा इ. नांवांनी
निरनिराळ्या आकारांचे दिसणारे प्रकार जसें सोन्याच्या मूळ
स्वरूपाकडून दृष्टि वळवून तिला आपल्याकडे पहावयास लावतात,
त्याप्रमाणें मूळच्या अधिष्ठानावर निराळाच प्रकार— निराळेंच
रूप दाखविणारें म्हणजे मूळच्या परमात्मस्वरूपावर निराळ्या
रूपानें दिसणारें असें) विश्वं (दृश्यसृष्टिरूप अशा या जगताला)
सर्वकारणे (या सर्व विश्वाचें उपादान कारण— हें सर्व ज्यावर
भासमान हातें—किंवा ज्याच्या आधारावरच हें दृश्यमान होतें त्या)
आत्मनि (मूळ कारण-मूलाधार जें परमात्मरूप त्याच्या ठिकाणीं)
विलापयेत् (उपादानसत्ताव्यतिरेकेण कार्यसत्तां न पश्येत्-बोलावयास
लावावे; विलप् = बोलणें, उच्चार करणें— कारक विलापय्
बोलावयास, उच्चार करावयास लावणें; त्या विश्वाला असें कबूल
करावयास भाग पाडावे कीं 'माझे उपादान कारण जें आत्मरूप
त्याशिवाय मला सत्ता-अस्तित्व नाही—माझ्या नामरूप विकारांस
टाकून दिल्यास--माझे भासणारें रूप बाजूला सारल्यास मला

स्वतंत्र अस्तित्वच नाही'). कार्य त्याच्या कारणांतच लीन होते; कारणाव्यतिरिक्त त्याला सत्ताच नाही— सोन्याच्या दागिन्यांचे खरे स्वरूप सोनेच होय.— असा निश्चय विचारान्तीं होतोच होतो. अशा प्रकारें सर्व विश्व आत्मरूपानेंच दिसूं लागलें म्हणजे द्रष्टा हा पूर्णः (अवाप्तसर्वकामः तस्य काम्याभावात्— ज्याला कसलीहि इच्छा, वासना राहिलेली नाही असा-- सर्व विश्वच एकरूपानें अवशिष्ट झाल्यावर-- दुसरा पदार्थच न राहिल्यामुळें तो पूर्ण-- कोणतीहि कमतरता उरली नाही असा) आणि चिदानन्दमयः (चैतन्य-- आनंदरूप असा) अवतिष्ठते (त्या अवस्थेस पोचतो) मग त्याला बाह्यं (बाहेरील) किंवा आंतरम् (आंतील) अर्थात् अंतर्बाह्य विषयांची जाणीव न किञ्चित् वेद् (किञ्चित् देखील रहात नाही). बाह्य विषयांचें रूप एकच झाल्यानें व ज्या सूक्ष्म देहादिकां-मुळेंच त्या एकत्वाचा अनुभव घेतां आला त्यांचा आत्मरूपांत आरंभींच लय होऊन गेल्यामुळें आंत बाहेर सर्व एकरसात्मक— ज्ञानानंदमय होऊन जातें. आचार्य आत्मबोधांत हेंच सांगतात--

आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः ।
भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत्सदा ॥ ३८ ॥

रूपवर्णादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ।
परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ३९ ॥

पाहा—

भिन्नपणं अनुभविलें । त्यास शून्य ऐसें बोलिलें ।
वस्तु लक्षितां अभिन्न झालें । पाहिजे आधीं ॥ ७२ ॥

वस्तु आपणाचि होणें । ऐसें वस्तूचें पाहणें ।
 निश्चयेसी भिन्नपणें । शून्यत्व लाभे ॥ ७३ ॥ दासबोध ८-१०
 तेथ दृश्य द्रष्टां भरे । द्रष्टेपण दृश्यां सरे ।
 मा दोन्ही न होनि उरे । दोहींचें साच ॥ अमृता. ७-१७५

(तेव्हां द्रष्टा दृश्यांत व दृश्य द्रष्ट्यांत नाहीसें होतें. मग दोहोंचा अभाव होऊन दोहोंचें अधिष्ठान मात्र शिल्लक रहातें- साखरेकृत सार्थ अमृतानुभव)

तैसीच गुरूकृपा उखा उजळली । ज्ञानाची वोटपली पडली ।
 तेथ साम्याची ऋद्धि उघडली । तयाचिये दिठी ॥
 ते वेळीं जयाकडे वास पाहे । तेउता मीचि तया एक आहे ।
 अथवा निवांत जरी राहे । तन्हीं मीच तया ॥
 हें असो अणिक कांहीं । तया सर्वत्र मी वांचूनि नाहीं ।
 जैसें सबाह्य जळ डोहीं । बुडालिया घटा ।
 तैसा तो मजभीतरीं । मी तया आंतवाहेरी ।
 हें सांगिजेल बोलवरी । तैसें नव्हे ॥
 म्हणोनि असो हें इयापरी । तो देखे ज्ञानाची वाखारी !
 तेणें संसरलेनि करी । आप विश्व ॥ ज्ञानेश्वरी ७-३१ ते ३५

एवं स्थिते जगद्रूपं चित्तमेव हि जृम्भते । योगवा. ३-३४-३५
 (चित्तच जगरूपानें दिसतें)
 शान्ताशेषं विशेषं हि चित्प्रकाशच्छटा जगत् । योगवा. ३-१४-५९
 यदिदं दृश्यते किञ्चिद्दृश्यजातपुरोगतं ।
 परं ब्रह्मैव तत्सर्वमजरामरमव्ययम् ॥ योगवा. ३-५-३८

यद्दीजं तत्फलं विद्धि तस्माद्ब्रह्ममयं जगत् ॥ योगवा. ३-१३-१० =
 बीं तसें (झाड व) फळ, ब्रह्म मूळ तर जगत्हि ब्रह्मच.

अशा प्रकारें एकंदर विषयांचे व्यासंग सुटून अंतःकरणवृत्ति ब्रह्माकार होणें याला 'समाधि' म्हणतात.

पूर्वं समाधेरखिलं विचिन्तये-
 ओङ्कारमात्रं सचराचरं जगत् ।
 तदेव वाच्यं प्रणवो हि वाचको
 विभाव्यतेऽज्ञानवशात्त बोधतः ॥ ४८ ॥

अन्वयः--समाधेः पूर्वं सचराचरं अखिलं जगत् ओङ्कारमात्रं विचिन्तयेत् । (ततः) तदेव वाच्यं प्रणवः हि वाचकः (इति) विभाव्यते । अज्ञानवशात् । बोधतः न ।

सामाधेः 'पूर्वं' (समाधि लावण्याच्या पूर्वी) सचराचरं अखिलं जगत् (स्थावरजंगमात्मक सर्वविश्वाला) ओङ्कारमात्रं (ओङ्कारो मीयते अनेन इति मात्रा प्रमाणं बोधकत्वेन परिच्छेदको यस्य तथा म्हणजे ॐ या संज्ञेनें मापतां येतें, ज्याचा बोध होतो- म्हया संज्ञेंत सामावलेलें आहे किंवा सामावितां येतें, असें) विचिन्तयेत् (चितन करावें, मानावें. ॐ काररूपी प्रतीकांत सर्व विश्वाचा समावेश झाल्याची भावना करावी). ततः (विचार करण्याचें क्षेत्र आपल्या सोयीकरितां याप्रमाणें अत्यंत संकुचित करून कांहीं काल लोटला म्हणजे) तदेव (तें सर्व जगच) वाच्यं (बोलण्याचा, विचाराचा विषय) आणि प्रणवः (ॐ कार) हि (अगदीं योग्य-बरोबर रीतीनें) वाचकः (त्याचें नांव) इति विभाव्यते (अशी भावना होते असा बोध होऊ लागतो); अज्ञानवशात् (तथापि ही

१. समाधि : = Concentration of mind on one subject. Absorption of thought into the one object of meditation- the supreme spirit: this is the 8th stage of योग.

भावनादेखील मूळचें अज्ञान थोडें बाकी असतें तंवरच असते);
न बोधतः (बोधः निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारः— तः तदुत्तरम्)
 ज्ञानोदयानंतर रहात नाहीं). ही भावना म्हणजे एक अन्तःकरण-
 वृत्तीच आहे; या वृत्ति अज्ञानजन्यच असतात त्यांचा लोप
 ज्ञानोदयानें होतो. तो उदय झाला म्हणजे समाधि सिद्ध होते
 समाधिः = सकल विषयव्यासङ्गनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिः । तिचें
 लक्षण योगशास्त्रांत ' मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः'
 असें केले आहे. म्हणजे ती असंप्रज्ञात किंवा निर्विकल्प समाधि
 होय; ती ज्ञातृज्ञानादिविकल्पभेदलयापेक्ष असते. निर्विकल्पक
 ज्ञान हें विशेषण विशिष्यसंबंधानवगाहि असें प्रत्यक्ष ज्ञान होय, तें
 ज्ञानेंद्रियांवर अवलंबून नसतें; म्हणून वर जी ' जगत् आणि
 ओंकार ' यांची ' वाच्यवाचक ' रूपानें भावना करण्यास सांगितली
 आहे ती संप्रज्ञात किंवा सविकल्पक समाधि होय. ज्ञान झाल्यावर
 अन्तःकरण नाहीं, त्याच्या वृत्ति नाहींत किंवा ज्ञानोदयार्थ कल्पिलेल्या
 ॐ आदि संज्ञाहि नाहींत. सविकल्पक समाधींत ज्ञाता व ज्ञेय एवढा
 भेद, एवढें द्वैत शिल्लक रहातेंच.

पाहा :-

ओमित्येकोचिताकारो विकारपरिवर्जितः ।

आत्मैवायमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् । योगवा. उपशम. ३५-१

अकारसंज्ञः पुरुषो हि विश्वको

ह्युकारकस्तैजस ईर्यते क्रमात् ।

प्राज्ञो मकारः परिपठयतेऽखिलैः

समाधिपूर्वं न तु तत्त्वतो भवेत् ॥ ४९ ॥

मागील श्लोकांत सर्व चराचर सृष्टि एका ॐमध्ये समाविष्ट केल्याची भावना धरण्याविषयी सांगितले. त्या प्रकाराचें आतां भागशः वर्णन करितात— पिंडब्रह्मांडाचा विचार व्यष्टिसमष्टीच्या नात्यानें केला जातो हें प्रथम ध्यानांत ठेवावें; प्रत्येक पिंडाला स्थूल, सूक्ष्म, व कारण हीं शरीरें आणि जाग्रतीत्यादि तीन अवस्था आहेत त्या सर्व ब्रह्मांडालाहि आहेत म्हणून पिंडाबद्दल जें सांगितलें आहे तें ब्रह्मांडाबद्दलहि आहे असें समजण्याचें आहे; कारण पिंडव्यष्टींची जी समष्टि तीच ब्रह्मांड होय. आतां “ ओं ” कार याच्या मात्रा (पाद, भाग) अ, उ, म् अशा आहेत व त्या मात्रांत अनुक्रमें व्यष्टि-समष्टीचें ‘ शरीर व अवस्था ’ यांचें त्रय अनुक्रमानें समाविष्ट झालें आहे अशी भावना करावयाची आहे ती आतां श्लोकास अनुसरून कशी ती पाहूं:—

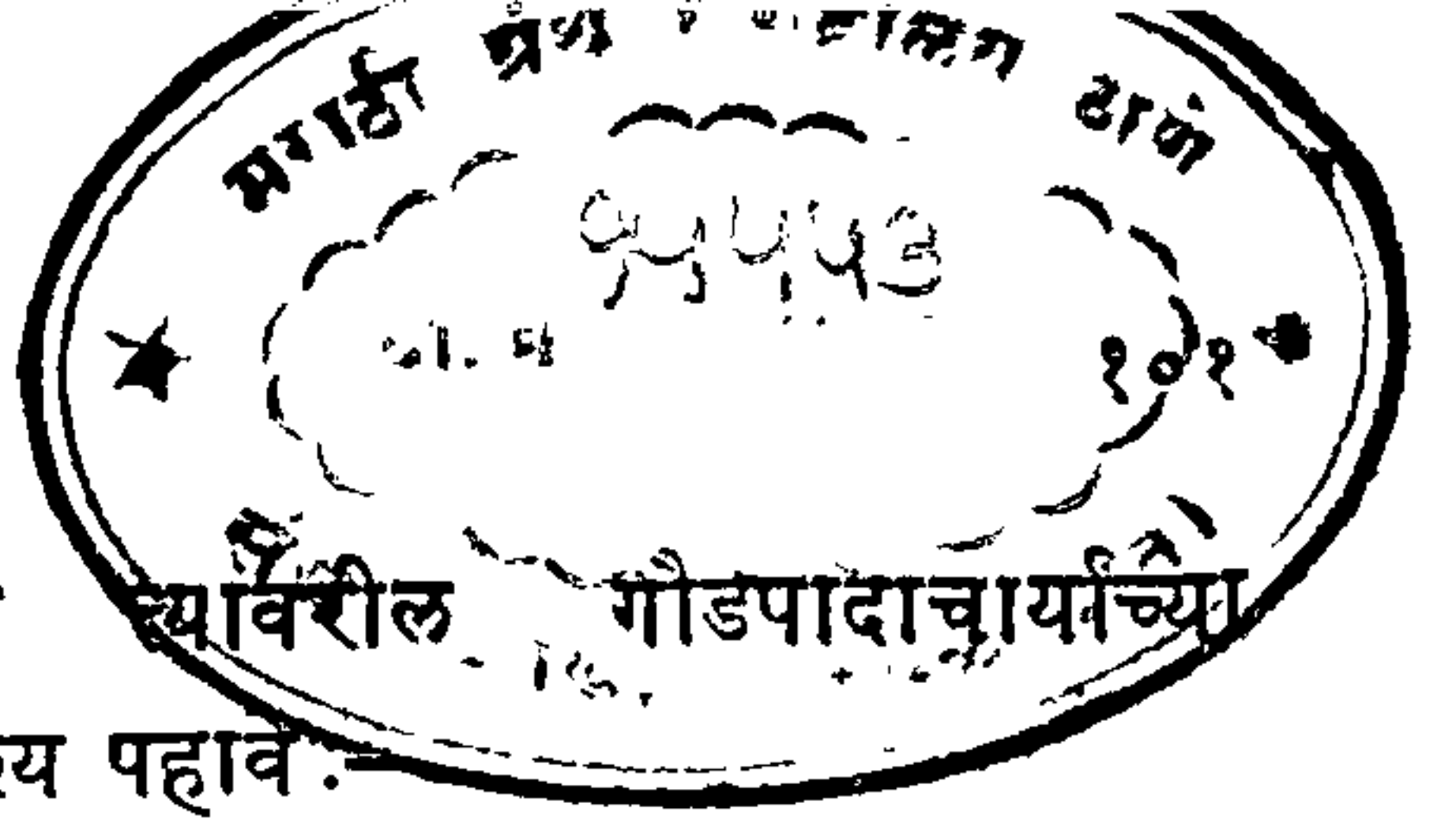
अकारसंज्ञः पुरुषः विश्वकः^१ ओंकारांतील पहिली मात्रा ‘अ’ ही ‘ विश्वात्मक ’ पुरुषाबद्दल आणि) उकारकः तैजसः हि क्रमात् ईर्यते (‘ उ’कार ही मात्रा ‘ तैजस ’ पुरुषाबद्दल अनुक्रमानें म्हटली जाते). वेदान्तशास्त्रांत पिंडब्रह्मांडाच्या स्थूल शरीराच्या व जाग्रती अवस्थेच्या अभिमानी आत्म्याला विश्व व विराट् किंवा वैश्वानर म्हणतात—म्हणजे स्थूल शरीर व जाग्रदवस्था माझी आहे असें मानणाऱ्या जीवात्म्याला हीं नांवें दिलीं आहेत. व त्यांची ॐ या प्रतीकांतील पहिली मात्रा ‘ अ ’ ही संज्ञा (वाचक) आहे. तद्वत् सूक्ष्मशरीर व स्वप्नावस्था यांचा अभिमानी जो व्यष्टिरूप जीवात्मा त्याला ‘ तैजस ’ व

१. विश्व एव विश्वकः ।

त्यांचा समष्टिरूप जो परात्मा त्याला 'सूत्रात्मा' किंवा 'हिरण्यगर्भ' अशीं नांवे असून त्यांचीं ॐ तील दुसरी मात्रा 'उ' ही संज्ञा (वाचक) आहे— हि इति प्रसिद्धम् । अखिलैः (सर्व वेदांनीं व शास्त्रकारांनीं) मकारः (ॐ ची तिसरी मात्रा जी 'म्' ती) प्राज्ञः (कारणशरीर व सुषुप्ती अवस्था यांचा अभिमानी जीवात्मा याला 'प्राज्ञ' व समष्टि जो परात्मा त्याला 'ईश्वर' अशीं नांवे आहेत—त्यांची) परिपठ्यते (संज्ञा किंवा वाचक म्हटली जाते) . इयं भावना (ही कल्पना, समजूत) समाधिपूर्व (समाधि सिद्ध होण्याच्या पूर्वकालची आहे) न तु तत्त्वतो भवेत् तत्त्वसाक्षात्कारे सति न भवेत् सर्वस्य ब्रह्मणि प्रविलयात् (तत्त्वज्ञान झाल्यावर या परिभाषेची किंवा भावनेची समाप्तिच होते) . उकारकः = उकारप्रतिपाद्यः । सुषुप्तिसाक्षी प्राज्ञपदवाच्यो मायोपाधिको मकारस्तद्वाच्यः । जीवात्मा केवळ साक्षी असतां अज्ञानामुळे तो शरीर व अवस्थात्रयाचा अभिमानी असा वाटतो.

अ. नं.	शरीर	अवस्था	जीवात्मा—परात्मा यांचीं नांवे	ॐ मात्रा	स्थितिः	भोग व तृप्ति		
१	स्थूल	जाग्रती	विश्व	विराट् वैश्वानर	अ	बहिःप्रज्ञः	स्थूल-भुक्	कार्य-कारण-बद्धौ-स्वप्न-निद्रायुतो
२	सूक्ष्म	स्वप्न	तैजस	सूत्रात्मा—हिरण्यगर्भ	उ	अंतःप्रज्ञः	प्रवि-विक्त-भुक्	कारणबद्धः अस्वप्न-निद्रः एकीभूतः चेतोमुखः
३	कारण	सुषुप्ति	प्राज्ञ	सर्वज्ञ-ईश्वर	म्	घनप्रज्ञः	आनंद भुक्	

येथे मांडूक्योपनिषद् व व्यावरील गौडपादाचार्यांच्या कारिकांतील पुढील उतारे अवश्य पहावे :-

१. मांडूक्योपनिषद्--कारिका

ॐ इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भ्रुविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत्त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥१॥

सर्वं ह्येतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥२॥

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूल-
भुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

(जागरितस्थानः - जाग्रदवस्था आहे स्थान म्हणजे अभि-
मानाचा विषय ज्याचा तो) बहिःप्रज्ञः - प्रज्ञा म्हणजे बुद्धि ही
बाह्यविषयांकडे लक्ष्य देणारी आहे; परंतु चैतन्यरूप म्हणजे
स्वरूपभूत जी प्रज्ञा ती बाह्य विषयांसंबंधाने अनुभवास येत नाही.
ती बुद्धीस प्रकाशित करते इतकेच. सप्तांगे-१ स्वर्ग लोक हे
मस्तक, २ सूर्य हा चक्षु ३ वायु हा प्राण, ४ आकाशहा मध्यभाग,
५ जल हे मूत्रस्थान, ६ पृथ्वी ही दोन पाय, व ७ अग्नि हा मुख .

१९ मुखे:- ५ ज्ञानेंद्रिये, ५ कर्मेंद्रिये, ५ प्राण, ४ अंतःकरण-
चतुष्टय, मिळून (१९ ज्ञानाचीं द्वारे). या १९ मुखांनीं शब्दा-
दिक स्थूलविषयांतें जाणतो म्हणून स्थूलभुक्. वैश्वानर - सर्व
नरांना अनेक प्रकारांनीं घेऊन जातो तो विश्वानर. विश्व म्हणून
जो नर तो विश्वानर. सर्व पिंडांतील विश्वनरांच्या स्वरूपांत
अभिन्नरूप तो वैश्वानर.

या ठिकाणीं विश्वाला जो प्रथमपणा दिला आहे तो लयाच्या
अपेक्षेनें असून उत्पत्तीच्या अपेक्षेनें नाही.

अध्यात्म (विश्व व्यष्टि); अधिदैव (विराट्समष्टि).

स्वप्नस्थानोऽन्तप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्
तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

‘मम’ अभिमानविषयरूप स्थान म्हणजे स्वप्न व त्याचा द्रष्टा तैजस (मूळचा जागरिताभिमानाी विश्व) – ही प्रज्ञा ‘बुद्धि’ – ही लेशरूप वासना ग्रहण करणारी आहे. इंद्रियांच्या योगें मनाला विषयांसंबंधाची बाह्यदृष्टि आहे तर त्यांच्याबद्दल ‘वासना’ रूपी अंतर्दृष्टि बुद्धीला आहे आणि ‘बुद्धि’ ही चैतन्य प्रतिबिंबाला विशेष रीतीनें ग्रहण करणारी म्हणून ती ‘तैजस’ या विशेषणाला अधिक योग्य आहे. तो तैजस प्रविविक्तभुक् (वासनामय सूक्ष्म भोक्ता) आहे. जागृतींतल्या विश्वाला विषय होणारी जी स्थूल प्रज्ञा (मन) ती बुद्धिरूपानें वासनामय भोग घेते असा भाव.

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति
तत्सुषुप्तम् सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञाघन एवानंदमयो ह्यानंदभुक्
चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयपादः ॥ ५ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवा-
प्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

२. गौडपादकारिका—

बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञः एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ ७ ॥

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तश्च तैजसः ।

आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ ८ ॥

विश्वो हि स्थूलभुङ्गनित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।

आनन्दभुक् तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगे निबोधत ॥ ९ ॥

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।
 भानन्दं च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥ १७ ॥

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
 तदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ १९ ॥

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।
 सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽशून् पुरुषः पृथक् ॥ १२ ॥

विश्वं त्वकारं पुरुषं विलापये-
 दुकारमध्ये बहुधः व्यवस्थितम् ॥
 ततो मकारे प्रविलाप्य तैजसं
 द्वितीयवर्णं प्रणवस्य चान्तिमे ॥ ५० ॥

मकारमप्यात्मनि चिद्रूपे परे
 विलापयेत्प्राज्ञमपीह कारणम् ॥
 सोऽहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तिम-
 द्विज्ञानदृष्टं मुक्त उपधितोऽमलः ॥ ५१ ॥

हे श्लोकयुग्म आहे. मागे ४७ व्या श्लोकांत ' विश्वं आत्मनि विलापयेत् ' असे जें सांगितलें आहे तेंच आतां अखिल विश्वाची ॐ च्या मात्रांत केलेल्या वाच्यवाचक रूपाची विभागणी ठरवून दिल्यावर त्या मात्रांद्वारे करून दाखविण्याचें आहे. ती एकरूपता करण्याचा प्रकार कांहींसा बीजगणितांतील उदाहरण सोडविण्याच्या प्रकारासारखा आहे. असल्या उदाहरणांत अज्ञात वस्तु " क्ष ' नें संज्ञित करून त्या धोरणाने समीकरण सोडवून ज्ञात करून घेण्यांत येते. येथेंहि ज्ञात पदार्थाकडून उलट मागे

जात जात अखेर दृश्यादृश्य सृष्टीचें आद्यकारण वा बीज जें अज्ञात ब्रह्म त्याचा पत्ता पाहून तें उमगून घेण्याचें आहे.

अन्वयः - बहुधा व्यवस्थितं विश्वं तु अकारं पुरुषं उकारमध्ये विलापयेत् । ततः प्रणवस्य द्वितीयवर्णं (उकारं) तैजसं (प्रणवस्य) अंतिमे (वर्णे) मकारे प्रविलाप्य च इहमपि कारणं प्राज्ञं मकारं अपि चिद्घने परे आत्मनि विलापयेत् । (ततः) सः अहं उपाधितः अमलः, मुक्तः विज्ञानदृक्, सदाविमुक्तितमत् परं ब्रह्म (अस्मि इति विभावनं जायते इति शेषः) ।

अर्थः - बहुधा व्यवस्थितं (अनेक प्रकारें रचलेल्या-अनेक व्यष्टिरूपांत मांडलेल्या,) विश्वं (विश्व नांवाच्या स्थूल शरीरा-भिमानी जीवात्म्याला व त्या प्रकारच्या समष्टिरूपी परात्म्याला) तु (आतां) अकार पुरुष (अकारसंज्ञक पुरुषाला-पुरि देहे शेते इति-विराट् नामधारक स्थूल कदंबाला Material world consisting both of विश्व- individual body and the whole समष्टि represented by the sign अ of ॐ) उकारामध्ये (उकारसंज्ञक पुरुषांत-सूक्ष्मशरीर, व्यष्टिसमष्टिभूत तैजस-हिरण्यगर्भ त्याच्या ठिकाणीं) विलापयेत् (समाविष्ट करावे.-- अकाराचें कारण जो उकार त्यांत सामवावे-असें बुद्धीनें निश्चित करावे-असा निश्चय होणें म्हणजेच कार्याचें कारणांत लीन होणें होय-- कार्याचें पूर्वीं प्रतीत होत असलेलें स्वतंत्र रूप न दिसतां तें केवळ त्याच्या कारणरूपानेंच भासूं लागणें म्हणजेच विलापन-तर हें विलापन बुद्धीच्या ठिकाणीं दृढ होईल असें करावें).

[' बहुधा व्यवस्थितं ' हें विश्वं, तैजसं आणि प्राज्ञं या प्रत्येकाचें

विशेषण समजलें पाहिजे. शरीरत्रयांतील व्यवस्था ही प्रत्येक प्रकारच्या पिंडांत आहेच व तशी सर्व ब्रह्मांडांतहि आहे]

ततः (त्यानंतर म्हणजे अकार उकारांत लीन केल्यावर म्हणजे त्यांचें 'ओ' असें रूप बनल्यावर) प्रणवस्य (ओंकाराच्या) द्वितीयं वर्णं तैजसं (दुसरा वर्ण-अक्षर-जो तैजससंज्ञक पुरुष त्याला-जो आतां अ व उ मिळून ओ आहे त्याला) प्रणवस्य अन्तिमे वर्णे मकारे प्रविलाप्य च (आणि ओंकाराचा शेवटचा वर्ण-मात्रा-जो मकार (म्) त्यांत वरल्याप्रमाणेंच लीन करून (इह अपि (येथेंहि, इतका प्रकार झाल्यावर पुढेंहि) कारणं प्राज्ञं मकारं अपि (त्या तैजस कार्याचें कारण जो मकारसंज्ञक पुरुष--व्यष्टिसमष्ट्यात्मक सुषुप्ति व कारणशरीर यांचा अभिमानी जो 'प्राज्ञ' त्याला म्हणजे पूर्णसंज्ञक जो ॐ त्याला) चिद्घने (चैतन्यानें-ज्ञानानें आंतबाहेर पूर्णत्वानें भरलेल्या-केवळ ज्ञानरूपी अशा) परे आत्मनि (सर्वश्रेष्ठ व व्यापक परमात्मा-परब्रह्म त्याच्या ठायीं-सर्व सृष्टीचें आद्य, उपादान व निमित्त कारण जें परब्रह्म त्यांत) विलापयेत् (लीन करावें-सर्व सृष्टि त्यांत अंतर्भूत आहे ही भावना धरून ती दृढ करावी). कार्य कारणाच्या पोटांत असतें या नियमानें स्थूल विश्व तैजसांत, तीं दोनीं प्राज्ञांत व तिघांचा एक गोळा झालेला ॐ हा परब्रह्मांत पाहूं लागावें. ततः (तसें केल्यावर-सर्व सृष्टि आदिकारणांत समाविष्ट होऊन सर्वत्र एक ब्रह्मच ब्रह्म झालें म्हणजे) सः अहं (स्वतःस शरीरत्रयांत तादात्म्य पावलेला समजणारा असा पूर्वींचा तो मी) विज्ञानदृक् (खऱ्या व पूर्ण दृष्टीनें युक्त असा) उपाधितः अमलः (भासमान होत असलेल्या उपाधींशीं पूर्णपणें असंगत असल्याने त्याहीं न मळलेला-त्या उपाधींत वास्तविक

केव्हांच न सांपडलेला असा) मुक्तः (मोकळा, बंधांतून सुटलेला)
 एवढेंच नव्हे तर सदा विमुक्तिमत् (नेहमींच स्वतंत्र--केव्हांच
 बंधांत न सांपडलेला असा) परं ब्रह्म (सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मच आहे, होतो
 व राहीन असी विभावना--दृढ समजूत--उत्पन्न होते). ही सवि-
 कल्प समाधि--येथें ज्ञाता ज्ञेयाच्या अगदीं आंत शिरला परंतु अजून
 थोडे द्वैतभान आहेच, तेंहि नाहीसं करण्याची युक्ति आतां
 सांगतात--

एवं सदा जातपरात्मभावनः
 स्वानन्दतुष्टः परिविस्मृताखिलः ॥
 आस्ते स नित्यात्मसुखप्रकाशकः
 साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिंधुवत् ॥ ५२ ॥

अन्वयः-- एव सदा जात० परिवि० स्वानंद० सः साक्षात्
 नित्य; विमुक्तः अचल आस्ते ।

एवं (उक्तप्रकारेण-वर सांगितल्याप्रमाणें) सदा (सर्वकाळ)
जाता परात्मनि एव भावना यस्य सः (परब्रह्माच्या ठायीं सर्व
 चराचर सृष्टीची एकरूपता झाली आहे ज्याची असा) परिवि-
स्मृताखिलः (पुत्रदारादेहादिकांचा पूर्ण विसर पडला आहे ज्यास
 असा) स्वानन्दतुष्टः (स्वरूपानंदानें समाधान पावलेला असा-इतर
 विषयांच्या विस्मृतीमुळें आत्म्याच्या केवलानंद स्वरूपांत दंग होऊन
 गेलेला असा) सः (तो समाधिस्थ पुरुष) साक्षात् (प्रत्यक्ष)
नित्यात्मसुखप्रकाशकः (नित्य आत्मसुखाचा प्रकाश हेंच रूप ज्याचें
 असा- टीकाकार- सच्चिदानंदरूप होत्साता) विमुक्तः (जीवन्मुक्त)
अचलं निश्चलं वारि यस्य तादृशसिंधुवत् आस्ते (निश्चल उदकानें
 भरलेल्या समुद्राप्रमाणें शांत रहातो).

जातपरात्मभावनः इत्यादि विशेषणं हीं अनुक्रमे प्रत्येक पुढल्याचें कारण आहे. सर्वत्र एक परमात्माच अनुभूत होऊं लागल्यानें इतर विषयांची आठवणच बुझाली; त्यामुळें भय-शोकदुःखाचें कारण उरलें नाहीं व केवळ सुखरूपतेचा अनुभव उरला त्यामुळें सच्चिदानंदभान व शांति लाभलीं.

एवं सदाऽभ्यस्त समाधियोगिनो
निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य हि ॥
विनिर्जितःशेषरिपोरहं सदा
दृश्यो भवेयं जितषड्गुणात्मनः ॥ ५३ ॥

ईदृशस्य मत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह । अशाला माझी प्राप्ति निःसंशय होते असें आतां सांगतात.

एवं (या प्रकारें करून) सदाभ्यस्तसमाधियोगिनः (सर्वदा अभ्यास करून समाधी-योग ज्यानें संपादन केला आहे त्याला) निवृत्तसर्वेन्द्रियगोचरस्य (शब्दादि विषयांपासून ज्याची सर्व इंद्रियें परतलीं आहेत अशाला— सर्व विषयांचा ज्यानें त्याग केला आहे अशास) विनिर्जिताशेषरिपोः (कामक्रोधादिक सर्व शत्रूंना जिंकून टाकलें आहे ज्यानें अशाला), जितः (१ सर्वज्ञत्व— २ नित्यत्व— ३ नित्यतृप्तत्व— ४ बोधरूपत्व— ५ स्वतंत्रत्व— ६ नित्यस्फूर्तित्व (अनंतत्व) — रूपाः षड्गुणाः यस्य तादृशः आत्मा येन तस्य (षड्गुणसंपन्न आत्मा जिंकला आहे ज्यानें अशाला) अहं (मी) सदा (नेहमीं) दृश्यः (दृष्टीस पडणारा असा) भवेयम् (होईन—होतों).

अशा प्रकारच्या भक्तिमान् योग्यालाच मी प्राप्त होतों— भक्तिविमुखाला होत नाहीं— असा भावार्थ.

पाहाः—

विश्रान्तिमासाद्य तुरीयतल्पे । विश्वाद्यवस्थात्रितयोपरिस्थे ।

सञ्चिन्मर्यो कामपि सर्वकालं । निद्रां सखे निर्विश निर्विकल्पाम् ॥ २६

— योगतारावलिः

स्वबोधेनान्यबोधेच्छा बोधरूपतयात्मनः ।

न दीपस्यान्यदीपेच्छा तथा सत्रात्मा प्रकाशते ॥ आत्मबोधः ३८

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।

अपूर्वोऽनंतरो ब्राह्मो न परः प्रणवोऽव्ययः ॥ ३८

— गौडपादकारिका — मांडुक्योपनिषद्

मुक्तोऽपि तावद्विभृत्यात्स्वदेहमारब्धमश्रन्नभिमानशून्यः ॥

यथानुभूतं प्रतियातनिद्रः^१ किंत्वन्यदेहाय गुणान्न वृङ्क्ते ॥ १६॥

— भागवत ५-१

ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशं मुनि—

स्तिष्ठेत्सदा मुक्तसमस्तबन्धनः ।

प्रारब्धमश्रन्नभिमानवर्जितो

मय्येव साक्षात्प्रविलीयते ततः ॥ ५४ ॥

मुनिः (योगी- समाधियोग करणारा) एवं (या प्रकारें करून) आत्मानं (परब्रह्माला-चें) अहर्निशं ध्यात्वा (रात्रंदिवस ध्यान केल्यावर) मुक्तसमस्तबन्धनः (हरएक प्रकारच्या बंधापासून मुक्त असा) सदा तिष्ठेत् (सर्वदा राहिल) ततः (आणि त्यानंतर)

अभिमानवर्जितः (अहंभाव टाकून - अर्थात् त्यामुळें इतर विषयां-
संबंधाची आवड नावड ज्याची संपली आहे असा होत्साता)
प्रारब्धं अश्नन् (कर्मवशात् प्राप्त झालेल्या- पूर्वजन्माजित सुख-
दुःखाद्युपभोगांना- निर्मनस्कपणानें अनुभवणारा तो) साक्षात्
(प्रत्यक्ष) मयि एव (माझ्या स्वरूपांतच) प्रविलीयते (लय पावतो-
माझ्या स्वरूपांत येऊन मिळतो) त्याला सायुज्यमुक्ति मिळते.

पहा--

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ भ. गी. २-६४

तीर्त्वा मोहार्णवं हत्वा रागद्वेषादिराक्षसान् ।

योगी शान्तिसमायुक्तो ह्यात्मरामो विराजते ॥ आत्मबोधः ४९

प्रारब्धकर्मवेगेन जीवन्मुक्तो यथा भवेत् ।

किञ्चित्कालमनारब्धकर्मबंधस्य संक्षये ॥ वाक्यवृत्तिः ५२

संदृश्यते क्व च यदीदमवस्तुबुद्ध्या ।

त्यक्तं भ्रमाय न भवेत् स्मृतिरानिपातात् ॥ भाग. ११-१३-३५

देह असेतों स्मृतिसंस्कारामुळें संसारभास होईल, पण तो
मिथ्या व त्याज्य समजून ज्ञान्यास मोह होणार नाहीं.

आदौ च मध्ये च तथैव चान्ततो

भवं विदित्वा भयंशोककारणम् ।

हित्वा समस्तं विधिवादचोदितं

भजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनाम् ॥५५॥

आदौ च मध्ये च तथा एव अन्ततः च (आरंभीं, मध्यें व तसाच शेवटीं-म्हणजे जन्मापासून मरणापर्यंत) भवं (संसाराला) भयशोककारणं (भय व दुःख यांना कारण आहे असा) विदित्वा (जाणून) विधिवादचोदितं (विधिवादैः यजेत इत्यादिभिः चोदितं बोधितं-वेदांतील ' यज्ञ करावा ' इत्यादि विधिवचनांनीं करावयास सांगितलेल्या) समस्तं (सर्व कर्मांना-कर्ममार्गांना) हित्वा (सोडून-टाकून-देऊन) मुमुक्षु पुरुषानें फक्त अखिलात्मनां आत्मानं स्वं (सर्वांच्या-सर्व जीवांच्या आत्म्यांचा आत्मा जो मी-स्वं (मां) त्या मला म्हणजे परमात्म्याला) भजेत् (सेवावें) मोक्षेच्छूनं केवळ परमेश्वराचीच भक्ति करावी.

फहा--

संसारसंगें सुख झालें । ऐसें देखिलें ना ऐकिलें ।

ऐसें जाणोनि अनहित केलें । ते दुःखी होती स्वयें ॥

—दासबोध-५-३-१०१

संसारः स्वप्नतुल्यो हि रागद्वेषादिसंकुलः ।

स्वकाले सत्यवद्भाति प्रबोधे सत्यसद्भवेत् ॥ आत्मबोधः-६

दृश्यावेगळा दृश्यांतरी । सर्वात्मा तो चराचरीं !

विचार पाहतां अंतरीं । निश्चये बाणे ॥ दासबोध-६-१-२३

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा । एकं रूपं बहुधा यः करोति ॥

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥

—कठोप. ५-१२

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ भ. गी. ५-१७

आत्मन्यभेदेन विभावयन्निदं
 भवत्यभेदेन मयात्मना तदा ॥
 यथा जलं वारिनिधौ यथा पयः
 क्षीरे वियद्व्योम्यनिले यथानिलः ॥५६॥

इदं (स्वस्वरूपं जीवं-या आपल्या आत्म्याला) आत्मनि (सर्वा-
 धिष्ठाने मयि--सर्व चराचर सृष्टीचें अधिष्ठान- आधार-जो मी
 परमात्मा त्याच्या ठिकाणीं) अभेदेन (ऐक्यानें) विभावयन्
 (भावना करणारा - समजणारा-जीवात्मा आणि परमात्मा यांत
 कसलाहि भेद नाही- दोनी केवळ एकच- असें पक्केपणीं जो
 जाणील) तदा (त्या वेळीं) तो मया आत्मना (परमात्मा परमेश्वर
 जो मी त्याशीं) अभेदेन भवति (एकरूप होऊन राहील). जीवात्मा
 जेव्हां परमात्म्याशीं आपला अभेद आहे-- ऐक्य आहे-- तादात्म्य
 आहे-- असें एकसारखें चिंतन करीत राहील तेव्हां तो आपोआपच
 परमात्मस्वरूपच होईल ; कां कीं मूळांतच ऐक्य आहे ; भेद केवळ
 अज्ञानामुळेच होता. या गोष्टीला आतां उदाहरणें देतातः-- यथा
वारिनिधौ जलं (जसें नद्यांचें पाणी समुद्रांत शिरलें कीं तद्रूपच
 होतें) किंवा क्षीरे पयः (दूध दुधांत पडलें कीं एकवटतें) किंवा
व्योम्नि वियत् (घटाकाश घट फुटल्याबरोबर महदाकाशांत
 मिसळून एकरूप होतें) किंवा अनिले अनिलः (भात्यांतील वायु
 बाहेरील वाऱ्यांत लीन होतो) त्याप्रमाणें.

पहा-

उपाधिविलयाद्विष्णौ निर्विशेषं विशेषन्मुनिः ।

जले जलं वियद् व्योम्नि तेजस्तेजसि वा यथा ॥ आत्मबोधः ५२

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं तादृगेव भवति ।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ कठ. ४-१५

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

—मुण्डको. ३-२-८

पाणी कल्लोळाचेनि मिसैं । आपणपें वेल्हावें जैसें ।
वस्तु वस्तुत्वे खेळों ये तैसें । सुखें लाहे ॥ १३५ ॥

गुंफिवा ज्वालांचिया माला । लेइलियाही अनळा ।
भेदाचिया आहाळां । काय पडणें आहे ? ॥ १३६ ॥

सहस्रवरी बाहिया । आहाती सहस्राजुंना राया ।
तरी तो काय तिया । एकोत्तरावा ॥ १४० ॥

गुळाचा बांधा । फुटलिया मोडीचा धांदा ।
जाला तरी नुसधा । गूळचि कीं तो ॥ १४४ ॥
तैसें हें दृश्य देखो । कीं बहुवस होऊनि फांको ।
परी भेदाचा नव्हे विखो । तेचि म्हणोनि ॥ १४५ ॥

तेथे दृश्य द्रष्टा भरे । कीं द्रष्टेपण दृश्यां सरे ।
मा दोन्ही न होनि उरे । दोहींचे साच ॥ १७५ ॥

किंबहुना आपुलिया । प्रतिबिंबा झोबनलिया ।
झोबीसकट आटोनियां । जाईजे जेवीं ॥ १७९ ॥

तैसें रुसतां दृष्टी । द्रष्टा दृश्य भेटी ।
येती तेथे मिठी । दोहोंची पडे ॥ १८० ॥

आतां दृश्यपणें दिसो । कीं द्रष्टा होऊनि असो ।
परी हा वांचूनि अतिसो । नाहीं येथें ॥ २४० ॥

गंगा गंगापणे वाहो । कीं सिंधु होऊनि राहो ।
 परी पाणीपणा नवलावो । हें न देखों कीं ॥२४१॥
 ज्वाळा आणि वन्ही । न लेखिजती दोन्ही ।
 वन्हिमात्र म्हणौनी । आन नव्हेचि कीं ॥२४३॥
 तैसे दृश्य कां द्रष्टा । या दोनी दशा वांझटा ।
 पाहतां एकी काष्टा ॥ स्फूर्तिमात्र तो ॥२४४॥

—अमृतानुभव ७

इत्थं यदीक्षेत हि लोकसंस्थितो
 जगन्मृषैवेति विभावयन्मुनिः ॥
 निराकृतत्वाच्छ्रुतियुक्तिमानतो
 यथेन्दुभेदो दिशि दिग्भ्रमादयः^१ ॥५७॥

एवं आत्मतत्त्वज्ञस्य जगत्सत्यत्वभ्रमः स्वतः एव अपैति इति
 आह ' इत्थं ' इति ॥

यदि इत्थं ईक्षेत (याप्रमाणे साधक जर सर्वत्र आत्मदृष्टीनें
 पाहील-वरती सांगितल्याप्रमाणें त्याला जर सर्वत्र ऐक्यभावच
 प्रत्ययास येईल तर) लोकसंस्थितः हि (लोकांत राहणारा-
 प्रपंचांत वागणारा असूनहि) जगत् (हें जग-हा संसार) मृषा
एव इति (खोटा आहेच-अगदीं मिथ्या-असें) विभावयन् (मान-
 णारा होत्साता) यथा इन्दुभेदः (तथा च) दिशि दिग्भ्रमादयं
 (पित्त विकारानें जसें एका चंद्राचे दोन दिसतात किंवा घेरी वगैरे
 आली असतां जशी दिशाभूल होते-परंतु हे भ्रम शुद्धीवर आल्यावर

१. तत्त्वस्वरूपानुभवाद्युत्पन्नं ज्ञानमब्जसा ।

अहं ममेति च ज्ञानं बाधते दिग्भ्रमादिवत् ॥ आत्म. ४५ ॥

जसे आपोआप नाहीसे होतात तसें) श्रुतियुक्तमानतः (वेदवचनें आणि युक्ति-शास्त्रांतील प्रतिपादनांनीं-मानतः प्रमाणांहीं) निराकृतत्वात् (जगदादिकांचा सत्यत्व-भ्रम दूर केला गेल्यामुळे) मुनिः (विचार-मनन-निदिध्यान करणारा साधक) माझ्याशीं एकरूप होईल. आत्मतत्वांत समरस होईल-सर्वत्र एक स्वरूपच पाहणारा असा होईल.

वेदांनीं सांगितलेले आणि इतर युक्तिप्रयुक्ति यांच्या साहाय्यानें ठाम मनांत बिंबलेले जगन्मिथ्यात्व हें लोकव्यवहारांत प्रारब्ध भोगीत असतांही दृष्टिआड होत नाही; पुनः भ्रमांत मुनि पडत नाहीं.

यावन्नपश्येदखिलं मदात्मकं
तावन्मदाराधनतत्परो भवेत् ॥
श्रद्धालुरत्यूर्जितभक्तिलक्षणो
यस्तस्य दृश्योऽहमहर्निशं हृदि ॥५८ ॥

यावत् (जोपर्यंत) अखिलं (सर्व चराचर सृष्टीला) मदात्मकं (माझ्या स्वरूपाने-ती माझ्या अधिष्ठानावर विवर्तरूपाने --आहे असें) न पश्येत् (पाहणार नाहीं-- साधकाला सर्वत्र एकरूपत्वाने पाहण्याची दृष्टि आलेली नाहीं) तावत् (तोपर्यंत) त्यानें मदाराधनतत्परः भवेत् (माझ्या आराधनाने- भक्तीनें, पूजेनें-च मी ज्ञानवान् होईन या श्रद्धेनें-म्हणून त्यांतच गुंतून असावे) यः (जो साधक) श्रद्धालुः (माझे आराधन हेंच ज्ञानप्राप्तीचें एकमेव साधन अशी ज्याची श्रद्धा (विश्वास- भावना आहे) आणि अत्यूर्जितभक्तिलक्षणः (अतिशयेन ऊर्जिता वृद्धिमती भक्तिर्मयि भगवति पूज्यताबुद्धिरूपा लक्षणं चिह्नं यस्य सः -- माझ्या आराधना-

विषयीं अतिशय वाढली आहे भक्ति ज्याची असें लक्षण ज्यामध्ये असेल) तस्य हृदि अहं अहर्निशं दृश्यः अस्मि (त्याच्या हृदयांत मीं माझे स्वरूप प्रकट करितों—मीं त्याच्या हृदयांत रात्रदिवस त्याला दिसत राहतो).

पाहा—

यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ।

तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः ॥ भाग. ११-२५-१७

रहस्यमेतुच्छुरतिसारसङ्ग्रहं

मयाविनिश्चित्य तवोदितं प्रिय ॥

यस्त्वेतदालोचयतीह बुद्धिमान्

स मुच्यते पातकराशिभिः क्षणात् ॥५९॥

हे प्रिय! (प्रियबंधो) श्रुतिसारसंग्रहं (वेदांतील ज्ञानमापक वचनांचा सारांश) रहस्यं (अत्यंत गुप्त-गूढ-असा हा तत्त्वविचार) मया विनिश्चित्य (म्यां अप्रमाण--शंका इत्यादि दोष काढून टाकून व चांगलो निवड करून) तव उदितं (तुला सांगितला). तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर, तुझे समाधान व्हावें या हेतूनें, मी केवळ प्रमाण-भूत जीं श्रुतिवचनें त्यांच्या आधारानेंच त्यांचें तात्पर्य ठरवून मग (तव--तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर म्हणून) तुला कळेल असें सांगितलें आतां जरी हें तुला एकट्याला म्हणून सांगितलें असलें तरी इह (या लोकीं) यः (जो कोणी) बुद्धिमान् बुद्धिमंत मनुष्य--जडबुद्धीनें इकडे पाहून नये) एतत् (हें) आलोचयति (उत्तम प्रकारें पाहील-पाहून

योग्य प्रकारें विचार करील तर) सः (तोहि) पातकराशिभिः
क्षणात् मुच्यते (तो पातकांच्या राशींपासून तत्काल मुक्त होईल).

आतांपर्यंत तत्वज्ञानरहस्य जें रामांनीं लक्ष्मणाला सांगितलें तें अथर्ववेदीय मुंडक व मांडुक्य या उपनिषदांचें सार आहे. तें समजून घेण्यास चांगला बुद्धिवान् व सुसंस्कृत आणि सुविद्य असा साधक पाहिजे. भलत्यानें त्या नादीं लागूं नये असें ' बुद्धिमान् ' हें पद मुद्दाम घालून सुचविलें आहे.

(यासंबंधानें टीका, भाषांतरे वगैरे पाहिल्यावर बुद्धिमानालाहि खोल विचाराखेरीज उत्तानार्थ देखील पदशः समजणें सोपें नाहीं असें दिसलें).

भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जग-
न्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा ॥
मद्भावनाभावितशुद्धमानसः
सुखी भवानन्दमयो निरामयः ॥६०॥

अन्वयार्थ :- भ्रातः (हे बंधो!) यदि इदं जगत् (जरी हें जग) परिदृश्यते (खऱ्याप्रमाणें प्रत्यक्ष दिसतें) तरी (तत्=तें) माया एव (केवळ आभासच आहे-मिथ्या आहे) (इति ज्ञात्वा असें बरोबर जाणून) चेतसा सर्वं परिहृत्य (मनानें त्या सर्व जगाला त्यागून - परिहृ, प्र. ग. प. टाळणें, सोडून देणें, त्याग करणें) मद्भावना० (मद्भावनया मदैक्यभावनया भावितं शुद्धं मानसं यस्य तादृशः-माझ्या चिंतनानें पूर्णपणें भरून गेल्यानें-भावितं = शुद्ध (पवित्र) झालें आहे मन ज्याचें असा होत्साता-

विषयवासनासुद्धां ज्यांत उरली नाही अशा अंतःकरणाचा-- तू)
निरामयः दुःखाच्या कारणांरहित असा) म्हणून सुखी (दुःखलेशसुद्धां
 नसलेला असा सुखरूप) एवढेंच नव्हे तर आनन्दमयः (आनंदरूपच
भव (हो)--तू होशील असा माझा तुला आशीर्वाद आहे, आणि
 जो कोणी दुसरा हा उपदेश ग्रहण करील तोहि तसा होईल असें
 मी अभिवचन देऊन ठेवितों. आचार्य आत्मबोधांत म्हणतात--

अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यतेऽव्ययम् ।

अखण्डानन्दमेकं यत्तद् ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥ ५६ ॥

अखण्डानन्दरूपस्य तस्यानन्दलवाश्रिताः ।

ब्रह्माद्यास्तारतम्येन भवन्त्यानन्दिनोऽखिलाः ॥ ५७ ॥

यः सेवते मामगुणं गुणात्परं

हृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् ॥

सोऽहं स्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृश-

न्पुनाति लोकात्रितयं यथा रविः ॥६१॥

अन्वयः-- यः अगुणं गुणात्परं यदि वा कदा गुणात्मकं वा मां हृदा
 सेवते सः अहं (एव); यथा स्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन् रविः
 लोकत्रितयं पुनाति (तथा सः) स्वपादा० स्पृ० लोक० पुनाति ।

निर्गुण, गुणातीत वा सगुण यांपैकीं कोणत्याहि स्वरूपाला धारण
 करणाच्या माझी जो भक्त अंतःकरणपूर्वक उपासना करतो तो
 माझ्याप्रमाणेंच त्रैलोक्याला पावन करण्याला समर्थ होतो असें
 आतां सांगतात--

यः (जो कोणी) अगुणं (वास्तविकपणें निस्त्रैगुण्य किंवा निर्गुण अशा) गुणात्परं (त्रिगुणातीत अशा) यदि वा (अथवा-पहा - यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः-यदि वा = आवश्यकतेप्रमाणें) कदा (केव्हां केव्हां) गुणात्मकं वा (सगुणरूपधारी अशालाहि) मां (मला) हृदा (निर्मलान्तःकरणानें-मद्भावनाभावितशुद्धान्तःकरणेन) सेवते (भजतो - सेवितो) सः (तो) अहमेव (मीच-मद्रूपच-माझ्या योग्यतेचाच) होय. यथा (जसा) स्वपादाञ्चितरेणुभिः स्पृशन् रविः (आपल्या किरणांनीं पवित्र झालेल्या--अञ्चितः--धुळीनें स्पर्श करणारा सूर्य) लोकत्रितयं पुनाति (त्रैलोक्याला पावन करितो - सूर्याच्या किरणांनीं सर्व नासक्या कुचक्या वस्तूतील घाण नाहीशी होते हें सर्वांच्या परिचयाचें आहेच) तथा (तसा) सः (तो म्हणजे माझा उपासक) स्वपादा० आपल्या पवित्र पायधुळीनें त्रैलोक्याला पुनीत करण्याला-त्यांतील पाप नाहीसें करण्याला समर्थ असतो--होतो

पहा--

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ भ. गी. ७-१७

ये त्वक्षरमन्निर्देशमव्यक्तं पर्युपासते ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ भ. गी. १२-३४

विज्ञानमेतदखिलश्रुतिसारमेकं

वेदान्तवेद्यचरणेन मयैव गीतम् ॥

यः श्रद्धया परिपठेद् गुरुभक्तियुक्तो

मद्रूपमेति यदि मद्बचनेषु भक्तिः ॥ ६२ ॥

अन्वयः - वेदान्त - चरणेन मया एव गीतं अखिलश्रुतिसारं

एतत् एकं विज्ञानं गुरुभक्तियुक्तः यः श्रद्धया परिपठेत् (सः) यदि मद्रूपेण भक्तिः (स्यात्), मद्रूपं एति ।

वेदान्त० (उपनिषदांच्या श्रवण-मनन-निदिध्यासानें ज्याच्या चरणांचें ज्ञान होतें-सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति प्रतिपादयन्ति- कठ ४४ - चरण ॐ स्वरूपी परमात्म्याचे चार पाद - मात्रा - सोऽयमात्मा चतुष्पात् - मांडूक्य० २--अशा) मयैव गीत (मींच स्वतः गायिलेलें-सांगितलेलें-ज्या माझें ज्ञान व्हावें म्हणून सर्व श्रुति अखेर 'नेति,' 'नेति' म्हणून स्तब्ध होतात त्या मींच जर प्रत्यक्ष माझ्या स्वरूपाची ओळख करून दिली तर मग आणखी काय पाहिजे असा भाव) अखिल० (चारी वेदांतील ज्ञानाचा अर्क असें) एतत् (हें आतांपर्यंत कथन केलेलें) एकं विज्ञानं (एकच - अनेकार्थक नव्हे असें म्हणजेच अद्वितीय अनुभूत्यात्मक तत्त्वज्ञान - त्याला) गुरुभक्ति०-यः (गुरुच्या ठिकाणीं परमप्रेमी-अनन्य, अव्यभिचारी भक्तिमान् होत्साता जो कोणी) श्रद्धया परिपठेत् (पूर्ण विश्वास ठेवून-पुरतेपणीं अनेकवार-अक्षरानक्षर वाचील, याचे पाठ करीत राहील तर) सः (तो), यदि मद्रूपेण भक्तिः स्यात् (माझ्या सांगण्यावर त्याची पूर्ण श्रद्धा असल्यास) मद्रूपं एति (माझ्या रूपाला येईल-मद्रूप होईल). रामगीतेच्या केवळ श्रद्धायुक्त शुद्ध पठणाचें हें फल सांगितलें आहे.

पहा--

दिग्देशकालाद्यनपेक्ष्य सर्वगं शीतादिहृन्नित्यसुखं निरञ्जनम् ॥

यः स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः स सर्ववित्सर्गगतोऽमृतो भवेत् ॥६७॥

—आत्मबोधः

॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंदे उत्तरकाण्डे
श्रीरामगीतानाम पंचमोऽध्यायः ।

॥ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु । श्रीसद्गुरुरघुनाथपदार्पणमस्तु ॥

गोविंद सखाराम मावळंकर, सरदेसाई याने श्रीकरवीरक्षेत्रीं
स्वोपयोगार्थ ही संस्कृत-प्राकृतमिश्रित सार्थ, सटीप टीका तयार केली
असे-मार्ग. शुद्ध.॥ १४ श. १८५५, शनिवार ता. १६-१२-१९३३

REFBK-0015553